

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ
БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

Д 10.24.699 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда

УДК 81:81271:81 3766:304.2

Сейитбекова Сурмакан Сейитбековна

**КЫРГЫЗСТАНДЫН ЛИНГВОЭТНОМАДАНИЯТ
МЕЙКИНДИГИНДЕГИ ПИКИР АЛМАШУУНУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

10.02.19 – тилдин теориясы

**Филология илимдеринин доктору окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган
диссертациялык иш**

**Илимий консультант – филология илимдеринин доктору, профессор
Кадырбекова Памира Кадырбековна.**

Ош – 2025

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ.....	5
---------------------	----------

1-БАП. МАДАНИЙ АРАЛЫК МААЛЫМАТТАР ТЕОРИЯСЫ

БОЮНЧА ИДЕЯЛАРГА ЖАНА ЖОБОЛОРГО СЕРЕП

1.1. Маданияттар аралык коммуникациянын теориясы жана өнүгүү башаты.....	12
1.2.Эл аралык маданий коммуникацияны изилдөөнүн өз алдынча тармакка айланышы.....	17
1.3. Чет өлкөлөрдөгү маданияттар (улуттар) аралык коммуникацияны изилдөөнүн заманбап ыкмалары.....	22
1.4. Орус окумуштууларынын эл аралык коммуникацияга карата пикирлери жана изилдөөлөрү.....	27
1.5 Маданияттар аралык коммуникациянын механизмдери.....	31
1.6 Өзгөрүлмөлүү маданияттар аралык коммуникациялар жана алардын системалык курамдык бөлүктөрү	40
1.7 Маданияттар аралык коммуникациядагы коддордун колдонулушу.....	50
1.8 Маданияттар аралык компетенция.....	57
1.9. Түшүнүү эл аралык коммуникациянын максаты катары.....	70
1-бап боюнча тыянактар.....	75

2-БАП. МАДАНИЙ АРАЛЫК МААЛЫМАТТАР ТЕОРИЯСЫН

ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ,

МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

2.1. Изилдөөнүн материалдары: объектиси, предмети жана методдору.....	78
2.2. Коммуникация, маданият жана тил.....	78
2.3. Орус жана америкалык лингвوماданияттарга кыргызча менталдуулуктун негизинде салыштырма анализ.....	84
2.4. Англис тилинин америкалык вариантын эл аралык мамилелердин каражаты катары колдонуу.....	92

2.5. Тилдик инсан маданияттар аралык коммуникацияда. Инсан – лингвомаданияттын натыйжасы жана анын алып жүрүүчүсү.....	99
2.6. Тилдик инсандын концептосферасы. Концепт лингвомаданияттын таяныч элементи катары.....	110
2.7. Эл аралык мамилелердеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн трансформацияланышы.....	116
2.8 Чындыкты өздөштүрүүдөгү тилдин кызматы.....	118
2.9. Объектилердин системага салынышы.....	122
2.10 Мезгил, убактыны кабыл алуунун салыштырмалуулугу.....	126
2-бап боюнча алынган тыянактар.....	139
3-БАП. МАДАНИЯТ АРАЛЫК МААЛЫМАТТАРДЫ СЫПАТТООНУН ЖҮРҮШҮНДӨ АЛЫНГАН НАТЫЙЖАЛАР	
3.1. Улуттар аралык окшоштуктун негизги белгилери.....	142
3.1.1. Коммуникациядагы окшоштук түшүнүгү.....	142
3.1.2. Физиологиялык окшоштук тууралуу.....	149
3.1.3. Психологиялык окшоштук - улуттук мүнөздүн калыптанышынын башаты	151
3.1.4. Орус элинин улуттук тилдик өзгөчөлүктөрү МАКнын алкагында.....	154
3.1.5. Америкалык улуттук мүнөздүн калыптаныш башаты.....	162
3.1.6. Психологиялык окшоштуктардын чен-өлчөмдөрү.....	168
3.1.6.1. Жекелик – жамааттык чен-өлчөм.....	168
3.1.6.2. Агенттүүлүк - агенттүүлүк эмес чен-өлчөм.....	176
3.2. Маданият аралык коммуникациядагы социалдык окшоштуктар.....	188
3.2.1. Лингвомаданияттын социалдык жактан айырмаланышы.....	188
3.2.2. Гендердик окшоштуктар жана айырмачылыктар.....	191
3.2.3. Жаш курактык окшоштуктар менен айырмачылыктар.....	195
3.2.4. Коммуникацияда расалык жана этникалык бөтөнчөлүктөрдүн берилиши.....	198

3.2.5. Ареалдык-социалдык окшоштук жана айырмачылыктар коммуникацияда мүлктүк өзгөчөлүктөр, статус.....	200
3.2.6. Коммуникацияда статустун эске алынышы.....	208
3.3. Тилдик инсандын эл аралык мамилелердеги трансформациясы.....	215
3.4. Виртуалдык дүйнөдөгү тилдик инсан.....	223
3.5. Коммуникативдик жолтоолор жана аларды жоюунун ыкмалары.....	227
3.6. Маданият аралык коммуникациядагы асимметризм.....	233
3.7. Вербалдык жолтоолордун түрлөрү.....	246
3.8. Ички формалардын сырткы байланыштардагы бири-бирине туура келбеши	260
3.9. Вербалдык эмес коммуникациянын улуттук-спецификалык өзгөчөлүктөрү.....	272
3.10. Коммуникативдик стратегиялар жана этикеттик нормалар.....	283
3-бап боюнча тыянактар.....	294
КОРУТУНДУ	298
КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ	304

КИРИШҮҮ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. Маданий аралык коммуникациялардын теориялык жана практикалык маселелери – учурдагы өтө зарыл, таркалган, ар тараптан изилденип, талданып жаткан ири көлөмдөгү илимий объект, көптөгөн окумуштуулардын, түрдүү тармактардын өкүлдөрүнүн көңүл чордонунда турган орчундуу проблемалардын жыйындысы. Маданий аралык маалыматтарды иликтөөгө көптөгөн эмгектер арналган жана алардын жалпы модели түзүлүп, башкы аспектилері жана көрсөткүчтөрү аныкталган

Бул контексттен алганда биз тандап алган **теманын актуалдуулугун** төмөндөгү факторлор түзөт:

1) Кыргызстандын шартында коом өкүлдөрүнүн эл аралык маалыматтарга, анын теориясынын негизги түшүнүктөрүнө, категорияларына, талаптарына ээ болуу зарылчылыгы;

2) тилдер жана маданияттар аралык мамилеге барууда толеранттуулуктун жана этномаданий этиканын принциптеринин сакталуусуна жетишүү, улуттун тилдик, тарыхый, социалдык, маданий ж.б. баалуулуктарына сый мамиле жасоого көнүктүрүүнүн керектиги;

3) эл аралык мамилелерде инсандын жекече жүрүм-турумун дүйнөлүк маданий байланыштардын талаптарына ыңгайлаштыруунун маанилүүлүгү;

4) коммуникативдүүлүккө кедергесин тийгизген себептерди аныктай билүүнүн жана эл аралык маданий байланыштардын талаптарынын негизинде аларды алдын алуунун жана жоюунун жолдорун өздөштүрүүнүн орчундуулугу;

5) башка улуттун, улуттардын өкүлдөрү менен байланыш-катышка барууда алардын этноменталдык өзгөчөлүктөрүн эске алуу, туура коммуникативдик жана этикеттик нормаларды таба билүү, колдонуу сыяктуу чен-өлчөмдөрдү эсепке алуу зарылчылыгы.

Ушул жүйөө-себептер биздин изилдөө темабыздын тандалышына жана тиешелүү максат-милдеттерди коюп аткаруубузга негиз болду.

Теманын илим-изилдөө мекемелеринин жана мамлекеттик программалар менен байланышы. Тема жекече демилге катары тандалып алынды.

Изилдөө максаты жарандык аң-сезимде маданият аралык заманбап пикир алмашууну камсыз кыла турган теориялык-практикалык компетенцияларды калыптандырып, өркүндөтө ала турган илимий-нормативдик маалыматтарды талдап баяндап берүү болуп саналат.

Иште төмөнкүдөй **конкреттүү милдеттер** коюлуп аткарылды:

1) темага тиешелүү адабияттарды иликтеп, алар менен таанышып, зарыл проблемаларды айкындап чыгуу;

2) эл аралык лингвоэтномаданий байланыштар жана пикир алмашуулар маселеси боюнча окумуштуулардын көз караштарына сереп жүргүзүү;

3) эл аралык коммуникациялар теориясынын негизги түшүнүктөрүн, категорияларын мүнөздөп, биздин өлкөнүн шартына жараша иликтөө жүргүзүү;

4) жаштардын аң-сезиминде толеранттуулукка, сый-сыпат мамиле түзүүгө, эл аралык маалымат алмашуу этикетин өздөштүрүүгө болгон кызыгууларды калыптандыруунун жолдорун иштеп чыгуу;

5) жекече жүрүм-турумду дүйнөлүк пикир алмашуу салттарына, эрежелерине ылайык жүргүзүү зарылчылыгын ачыктап берүү;

6) башка улуттардын өкүлдөрү менен баарлашууда эсепке алына турган талаптарды мүнөздөп, негиздеп көрсөтүү;

7) улут аралык пикир алмашуу шартында пайда болчу түрдүү түшүнбөстүктөрдү, «лакунарларды», интерференцияларды алдын алуу ыкмаларын иштеп чыгып сунуштоо;

8) сенсбилизация түшүнүгүнүн чегинде пикир алмашууда түркүн жагымсыз, кооптуу, коркунучтуу кырдаалдарды алдын алуу, болтурбай

коюу, же абалдан ийкемдүү чыгып кетүү жолдору менен коомчулукту тааныштыруу;

9) англис, орус сыяктуу дүйнөлүк тилдердин маданият аралык пикир алмашуудагы кызматын көрсөтүү; дүйнө таанымдын кеңейишиндеги эл аралык тилдердин кызматын сыпаттоо;

10) адамдардын аң-сезиминде орток концептосфералардын жаралуу жолдоруна мүнөздөмө берүү;

11) эл аралык ойтутумда маданий, социалдык, психологиялык, тилдик окшоштуктардын калыптануу ыкмаларын сүрөттөп көрсөтүү;

12) дүйнө таанымдагы өзгөрүүлөрдүн түрлөрү, трансформациялануу жолдору, симметриялуу-асимметриялуу көрүнүштөрү жөнүндөгү маалыматтарга маданий аралык коммуникациялар теориясынын алкагында талдоо жүргүзүү;

13) вербалдык эмес маалыматтардын улуттук жана улут аралык көрсөткүчтөрүн талдоо.

Алынган **натыйжалардын илимий жаңылыктары** төмөнкүлөр:

1) пикир алмашуудагы улут аралык окшоштук-айырмачылык көрсөткүчтөрүнүн түрү, чеги, өлчөмдөрү аныкталды;

2) маданият аралык пикир алмашуу шартында улуттук концептосферадагы өзгөрүүлүү, трансформациялануу жолдору көрсөтүлдү;

3) орустар менен америкалыктардын лингвомаданиятына кыргыз менталитетинин өңүтүндө сыпаттоо жүргүзүлдү;

4) лингвомаданиятка жана улут аралык пикир алмашууга психологиялык, социологиялык, этикалык-нравалык мүнөздөмө берилди;

5) пикир алмашуудагы тоскоолдуктарды, күтүлбөгөн кырдаалдардын, түшүнбөөчүлүктөрдү, «лакуналарды» болтурбоо жолдору көрсөтүлүп сунушталды;

6) маданият аралык баарлашуудагы вербалдык эмес каражаттардын кызматы жана улуттук бөтөнчөлүктөрү сыпатталды;

7) коммуникативдик стратегиялардын маани-маңызы көрсөтүлүп, сүйлөшүүчүлөрдүн максат-милдеттеринин айкындыгы, буларга жетишүү айла-амалдарынын негиздүүлүгү, натыйжалардын ынанымдуулугу, зарылдыгы пикир алмашуунун өзөгүн түзөрлүгү тастыкталды.

Изилдөө натыйжаларынын практикалык баалуулугу. Иште келтирилген факты-материалдар, талданган принциптер, жоболор, идеялар, окумуштуулардын түрдүү ой-пикирлери, алынган натыйжалар азыр ЖОЖдордун филология факультеттеринде окулуп жаткан «Маданият аралык пикир алмашуунун негиздери» аттуу дисциплинаны окуп өздөштүрүү үчүн керек болот. Ошондой эле алар «Лингвомаданияттаануу», «Социолингвистика», «Лингвоконцептология» сыяктуу илимий тармактар боюнча аткарылчу квалификациялык, магистрдик, кандидаттык диссертацияларды даярдоого колдонулат, чет тилдери боюнча мугалимдердин, эл аралык мамилелер боюнча алектенип жүргөн кызматкерлердин да ишине өбөлгө боло алат.

Иште коргоого сунушталган негизги жоболор:

1. Учурда пикир алмашуунун мазмуну, түрлөрү, булактары жана таркалуу каражаттары глобалдуу мүнөзгө өтүп, интенсивдүү өнүгүп жаткан учурда анын жайылуу чектерин, ички бөтөнчөлүктөрүн, өлчөмдөрүн аныктоо кыргыз лингвомаданияты үчүн зарыл маселелердин башатын жарата алат.

2. Маданият аралык пикир алмашуу шартында улуттардын концептосферасында ири бурулаштар, өзгөрүштөр жүрүп жатат. Кыргыздын менталдык дүйнөсү да чоң трансформациялануу, жаңылануу, баюу жолуна чыгып, кенен контекстте талданууну талап кылууда.

3. Кыргызстандыктар англис жана орус тилдүү маалыматтарды активдүүлүк менен өздөштүрүүгө умтулууда. Бул эки тилди үйрөнүп пайдалануунун негизги мотивациясы глобалдуу, көп багыттуу, улуттук, улут өкүлдөрүнүн түрдүү таламдарын канааттандыруу муктаждыгы менен байланыштуу. Ошондуктан англисче, орусча маалыматтардын кыргыз

концептосферасына тийген таасирин иликтөө, кыргыз менталитетинин акырындап өнүгүп жатышын сыпаттоо улуттук лингвистикабыздын өзүнчө компоненти боло алат.

4. Эл аралык жана улут аралык пикир алмашуу – көп тармактуу тилдик маданият таануунун (лингвокультурологиянын) орчундуу объектиси. Бул объекттин лингвистикалык, психологиялык, социологиялык, этикалык-нравалык касиеттерин ар тараптан мүнөздөө жалпы теория үчүн да, тил-маданиятты өздөштүрүп колдонуунун практикасы үчүн да баалуу маселе боло алат.

5. Пикир алмашуу инсан аралык, топ аралык (мууну, жынысы, адистиги, диалектиси, улуту, катмары, расасы ж.б. боюнча жиктелген), континент, доор аралык мүнөздө болгондуктан, түркүн кырдаалдарда жүргүзүлгөндүктөн тараптардын ортосунда түшүнбөөчүлүктөр, кызыкчылыктардын кагылышуулары, стереотиптердин интерференциялары, ойго келбеген жагдайлар, тоскоолдуктар учурайт. Буларды алдын алууга, балтурбай коюуга же абалдан чыгууга оңтойлуу айла-амалдар лингвомаданият деңгээлинде иштелип чыгышы керек жана колдонууга сунушталышы зарыл. Бул багытта жыйналган эл аралык тажрыйбаны кыргыз лингвоэтномаданий мейкиндигине таркатылышы келечек үчүн баалуу.

6. Маданий аралык байланыштар вербалдык түрдө гана ишке ашпайт. Мында, айрыкча санариптештирүү шартында, маалыматтарды туюнтуу чексиз көп түрдүү коддордун, копия-көчүрмөлөрдүн, символдордун, сигналдардын, ымдоо-жаңсоолордун ж.б. семиотикалык каражаттардын жардамы менен ишке ашат. Булар жалпы адамзаттык жана түрдүүчө чектелген деңгээлдерде, алкактарда колдонулат да, лингвомаданият аспектинде иликтөөгө муктаж.

7. Коммуникативдик стратегиялар тилди пайдалануучулардын деңгээлине, статусуна, пикир алмашуу салтынын ошол учурдагы өнүгүүсүнө, саясий-идеологиялык, социалдык-экономикалык, маданий ж.б. таламдарга

жараша, пикир алмашууга катышуучулардын максатты, милдеттерди туура, негиздүү, кынтыксыз аныктоосуна, буларга жетүүнүн жолдорунун ар тараптан аргументтелишине, сүйлөшүү мотивдеринин айкындыгына жана эмоцияны башкара билүүсүнө багынычтуу. Ошол эле учурда улут аралык баарлашуу учурунда тараптар үчүн бири-биринин көнүмүш этикалык эрежелерин бузбоо, толеранттуулукка умтулуу зарылдыгы да маанилүү.

Издөнүүчүнүн жекече салымы. Изилдөө шартында маданий аралык маалымат алмашуу теориясына тиешелүү адабияттар менен таанышып, аларды багыттар, кичи темалар боюнча бөлүштүрүп, жалпы сереп жүргүзүлдү. Бул иштин жүрүшүндө Кыргызстандын лингвоэтномаданият мейкиндигине таасирин тийгизген коммуникациялык таасирлердин түрлөрү, салаалары, натыйжалары белгиленди. Темага тиешелүү факты-материалдар жыйналып, иреттелип, сыпатталып талдоого алынды. Илимий кеңешчинин сунушуна жана көрсөтмөсүнө ылайык иштин планы түзүлүп, баяндамалар даярдалып, макалаларды басып чыгаруу аткарылды. Текстти даярдоо диссертант тарабынан жүргүзүлдү, жалпы редакциялоо кызматы кеңешчиге таандык.

Изилдөөнүн апробациясы. Аталган теманын үстүнөн иштөө 2008-жылдан тартып башталды. Изилдөө материалдары автордун университеттик (9), ЖОЖдор аралык (3), республикалык (1) илимий-практикалык конференцияларда окулган баяндамаларында чагылдырылган жана талкууланган. Иштин бөлүктөрү Ош мамлекеттик университетинин чет тилдер жана маданий аралык маалыматтар кафедрасында үч ирет каралган, коллегалардын сунуштары эсепке алынып, түзөтүүлөр, оңдоолор жүргүзүлгөн.

Диссертациянын натыйжаларынын жарыялануу толуктугу. Тема боюнча 19 илимий макала басылып чыккан. Алардын ичинен 1 макала WoS, 7 макала Кыргыз Республикасынын аттестациялык комиссиясы сунуштаган

РИНЦ системасындагы басылмаларда жарык көргөн. Иштин мазмуну автордун бир окуу куралында берилген.

Иштин көлөмү жана түзүлүшү. Изилдөө иш киришүүдөн, үч баптан, корутундудан жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Иштин көлөмү 329 бет.

1-БАП. МАДАНИЙ АРАЛЫК МААЛЫМАТТАР ТЕОРИЯСЫ БОЮНЧА ИДЕЯЛАРГА ЖАНА ЖОБОЛОРГО СЕРЕП

1.1. Маданият аралык коммуникациянын теориясы жана өнүгүү башаты

Коммуникация термини латынча калыптанган (*communication* < *communico* «жалпылаймын, байлаймын, баарлашам») да, азыр адамдардын тил аркылуу өз ара карым-катышка кирүүсүн, ой бөлүшүүсүн, маалымат алмашуусун, баарлашуусун туюнтат. Коммуникацияда тил өтө орчундуу кызмат аткарат. Тил баарлашуунун башкы куралы болуп саналат. Тилдин жардамы менен инсан коом тутумуна кирет, коммуникацияда гана ал социалдык тажрыйбаны, талаптарды, эрежелерди өздөштүрөт. Коммуникация коомду түптөөчү, бириктирүүчү, өстүрүүчү касиетке ээ, коммуникацияда гана, коммуникативдик аракетте гана инсан менен инсандын, инсан менен топтун (үй-бүлөлүк, адистик, этностук ж.б.), улут менен улуттун, доор менен доордун, коомдук катмарлардын өз ара байланышы, алакасы жаралат. Коммуникация глобалдашуу доорунда инсандардын, коллективдердин, этностордун, маданияттардын кескин айырмачылыгын жоюуга, өз ара жакындашуусуна, кызматташуусуна чоң салым кошот.

Маданият аралык коммуникация (МАК) – жалпы коммуникация түшүнүгүнүн өзөккү компоненти. Биз МАКты кыргыз лингвомаданиятынын контекстинде талдоого алуудан башта бул багытта аткарылган көптөгөн изилдөөлөргө кайрылдык, алардагы идеяларды, жоболорду жетекчиликке алдык.

Ишибизге алыскы чет өлкөлүк окумуштуулардын эмгектери чоң таасир тийгизди (В. фон Гумбольдт 1984; Р. Шенк, Л. Бирнбаум, Дж. Мей 1989; Р. S. Adler 1974; M. J. Bennet 1993; B. Bryson 1994; H. S. Commager 1950; D. Crystal 1987, 1997; S. Dahl 1999; M. Fettes 2000 T. K. Gable, M. Gable 1998 W. B. Hart

1999; D. S. Hoopes 1980; J. M. Martin, T. K. Nakayama 1999; N. Moss 1991; J. Schumann 1974; C. Storti 1994; D. Tannen 1990; R. L. Weaver 1996; A. Вежбицкая 1996; A. Wierbicka 1997; J. W. Zanden 1990 ж.б.). Кийинки параграфтарга аларга өзүнчө мүнөздөмө берилет.

Ошондой эле маданий аралык маалыматтар теориясына Россиянын тилчи-окумуштуулары көп кайрылышат (А. Андреев 1990; С. А. Аристов, И. П. Сусов 1999; А. Болдвин 2000; А. Л. Блинов 1996; Т. Д. Венедиктова 1997; В. Г. Гак 2000; Н. Л. Грейдлина 1999; Д. Б. Гудков 2003; П. Н. Донец 2001; Н. И. Жинкин 1982; Н. Л. Иконникова 1994; И. Э. Клюканов 1998; В. В. Красных 2003; О. А. Леонтович 2007; О. А. Пигалов 1997; С. А. Сухих, В. В. Зеленская 1998; В. П. Фурманова 1994; И. И. Халеева 1989; Н. Л. Шамне 1999; А. Д. Швейцер 1971, 1983 ж.б.). Бул эмгектерде МАКтын жалпы теориясы, принциптери жана түрлөрү иликтенет. Негизги жоболор орус элинин тил маданиятынын алкагында мүнөздөлөт. Айрымдарында англис тилинин Британия жана Америка варианттары салыштырылып сыпаттоого алынат.

Албетте, МАК – макролингвистиканын орчундуу объектиси. Бул багытта постсоветтик шериктеш өлкөлөрдүн лингвисттери тарабынан да кыйла изилдөөлөр жүргүзүлдү. Тил аралык карым-катыш эквиваленттүүлүк, тилдердин жандаштырма типологиясы Кыргызстанда да кыйла өнүккөн (К. К. Юдахин, И. А. Батманов, Б. Ө. Орузбаева, В. Д. Скирдов, А. И. Васильев, Г. С. Зенков, Т. К. Акматов, К. С. Чонбашев, А. А. Бекбалаев, С. Н. Абдуллаев, К. З. Зулпукаров, М. Ж. Тагаев, З. К. Дербишева, А. Н. Сыдыков ж.б.). Тилдик маданият таануу жана МАК жаатында аткарылган изилдөөлөрдүн ичинен биздин иш үчүн бир нече эмгектер өтө баалуу болду (З. К. Дербишева 2003, 2012; К. З. Зулпукаров 2014; У. Д. Камбаралиева 2013а, 2013б; З. К. Кареева 2006, 2006, 2007; А. Н. Сыдыков 2011; М. Ж. Тагаев 2017; Э. Т. Төлөкова 2017; Г. А. Мадмарова 2017 ж.б.). Биз бул жерде профессор П. Кадырбекованын изилдөөлөрүнүн жетектөөчү, багыт берүүчү

функцияларын өзгөчө бөлүп көрсөтүшүбүз керек (П. Кадырбекова 2006а, 2006б, 2011, 2012, 2013). Бул автор дүйнөлүк лингвистиканын жетишкендиктерине таянып, немис, кыргыз лингвомаданиятынын жалпылыгын жана бөтөнчөлүктөрүн белгилөө менен төмөнкүдөй орчундуу тыянактарды чыгарат:

1. Дүйнөнүн тилдик-концептуалдык сүрөтү элдин маданияты менен, тилди алып жүрүп пайдалануучулардын маданий чөйрөсү менен шартталат.

2. Маданий аралык вербалдык коммуникация бир гана тыбыштык, лексикалык, грамматикалык нормаларды өздөштүрүү менен чектелбейт, пикир алмашууга катышкандардын (коммуниканттардын) прагматикалык максат-милдеттерине этномаданий жактан багынычта жүзөгө ашат.

3. Бардык эле тилдерде кеп аракеттери (актылары) вербалдык пикир алмашуунун негизги бирдиктери болуп саналат. МАКтын чегинде кеп аракеттеринин прагматикасы жалпы маданий өзгөчөлүктөр менен аныкталат.

4. Маданий аралык коммуникативдик жана прагматикалык компетенттүүлүк ийгиликтүү коммуникациянын кепили (залогун) болуп эсептелет. МАК улуттук бөтөнчөлүктөрү өзгөчө экспрессивдүү кеп аракеттеринде (табу, сый-урмат, жекирүү ж.б.) даана ачылат.

5. Дүйнөнүн улуттук-маданий сүрөтү чын дүйнөнү чагылдырып, тилдин башаты жана негизи болот (картина мира первична по отношению к языку).

6. МАКнын пайдубалын универсалдык маданий маанилер түзөт, ансыз маданий аралык маалымат алмашуу жүрбөйт.

7. Учурдагы коомду МАКсыз элестетүүгө болбойт. Себеби глобалдашуу адамзаттын жашоосунун бардык тараптарын камтып алды [Кадырбекова 2012:387-388].

Ушул жоболор биздин изилдөөбүздүн жалпы мазмуну үчүн жетектөөчү кызмат аткарды (эскертүү: бул иште автордун ойлору оригиналда эмес, биздин котормодо кыргызчаланып берилди).

Кийин басмадан чыккан эмгектердин ичинен биздин иш үчүн бир топ изилдөөлөрдүн материалдары баалуу болду: билингвизм, полилингвизм маселеси боюнча (Еркинбаева 2014; Ахметова, Абдивалиева 2019; Абдуллаев, Дүйшөбекова 2023; Власова, Сабанцева 2023; Дүйшөнбаева 2023; А.Закиров 2023; Хаперская 2023; Сумарокова, Душна 2023 ж.б.), маданий аралык катнаштар боюнча (Апаева 2019; Нишанова 2019; Камбаралиева 2023; Мискичекова 2023; Тагаев 2023; Жусупов 2023; Сабирова, Эрназарова 2014; Ахметжанова, Мирзоева 2017), глобалдашуу доорундагы коммуникациянын бөтөнчөлүктөрү боюнча (Абдиманалова 2017; Шакиров 2023; Шайбекова 2014), англис тилинин эл аралык коммуникация учурундагы кызматы тууралуу (Лыу 2019, Шакирова 2023) изилдөөлөрдүн натыйжалары эсепке алынды.

Эми МАКтын башатына кыскача кайрылалы.

Эл аралык мамилелер эзелтеден эле түзүлүп келе жаткандыгына карабастан маданияттар (элдер жана тилдер) аралык коммуникациянын теориясы лингвистикалык изилдөө иштериндеги жаңы багыт болуп эсептелет. Эл аралык коммуникациянын пионерлери Александр Македонский, Юлий Цезарь, Чыңгыз хан, Марко Поло, Христофор Колумб ж.б.у.с. эсептелет. Бизге тарыхтан белгилүү болгондой, улуттар жана эл аралык чыр-чатактарды, пикир келишпөөчүлүктөрдү чечүү үчүн гумандуу да, катаал да жолдор жана ыкмалар колдонулган.

Эл аралык байланыштардын бири-бирин түшүнүү жана бири-бирине оң таасир этүү маселелери изилдөөчүлөрдүн көңүлүн дайыма өзүнө буруп келген. Маданияттар аралык коммуникация илимдин өзүнчө тармагы катары калыптанганга чейин эле көптөгөн жылдар, ал тургай, көптөгөн кылымдар мурун анын негизине айланган маселелер Аристотель, Г. В. Лейбниц, И. Кант, Г. В. Гегель, В. фон Гумбольдт, Ф. Боас сыяктуу окумуштуулар тарабынан иштелип чыга баштаган. Эл аралык коммуникативдүүлүк маселелериндеги Вильгелм фон Гумбольдтун көз караштарын жана

изилдөөлөрүн өзгөчө белгилей кетүүгө туура келет, анын тилдик ачылыштары тил таануу жана лингвомаданият таануу илимдеринин андан аркы өнүгүшүнө чоң түрткү болду. Анын идеялары Р. Раск, Я. Гримм, Г. Штейнталь, А. А. Потебня, И. А. Бодуэн де Куртенэ, В. Вундт, Ш. Балли, А. Марти ж.б. окумуштуулар тарабынан колдоого алынган жана андан ары өнүгүүгө ээ болгон. Улуттардын жана тилдердин байланышына жана өз ара карым-катышына байланышкан изилдөөлөргө З. Фрейддин (психоанализ теориясы), Ч. Дарвиндин (вербалдык эмес коммуникация), Ф. Самнердин (этноборборлошуу) жана башкалардын эмгектери чоң таасирин тийгизген.

Америкалык лингвисттер жана антропологдор Эдвард Сепир жана анын шакирти Бенджамин Ли Уорф лингвистикалык салыштармалуулук гипотезасын иштеп чыккан жана бул илимий жаңылык тилдердин жана маданияттардын өз ара байланыштарына тиешелүү болгон тилдик теориялардын андан аркы өнүгүшүнө чоң өбөлгө болду. Сепир-Уорфтун гипотезасы төмөнкүдөй принциптерге негизделген:

1) лингвистикалык детерминизм (мында тилдик категориялардын бири-бири менен байланыштуулук мыйзам ченемдүүлүгү) – тилдин грамматикалык жана семантикалык категорияларынын аң-сезимди калыптандыргандыгы жана ой жүгүртүүнүн мүнөзүн аныктагандыгы жөнүндөгү идеялар;

2) лингвистикалык салыштырмалуулук – ар бир конкреттүү тилде аны башка тилдерден айырмалаган спецификалык өзгөчөлүктөр болот.

Сепир-Уорфтун тил ой жүгүртүүнүн үстүнөн үстөмдүк кылат деген теориясы азыркы күндө көпчүлүк лингвисттер жана антропологдор тарабынан четке кагылып, жокко чыгарылууда. Экинчи жагынан алып караганда, алардын көз карашында да кандайдыр деңгээлде чындык бар. Адам ар бир сөзүн эле ойлонуп айта бербейт, көп учурда ал шарт-жагдайга жараша айтылып калат. Ошондуктан, кыргызда “Ойлонбой сүйлөгөн онтобой өлөт”, “Ооздон чыккан сөз атылган ок менен барабар”, “Тү-ү” деген түкүрүк

кайра алынбайт” деп бекеринен айтылбайт. Ушул себептүү да тил менен ой жүгүртүүнүн бири-бирине болгон көз карандылыгы жөнүндөгү маселелер лингвисттер менен психологдорду ойлонтуп, анын сырларын ачууга болгон аракеттер азыркыга чейин токтобой улантылып келет.

Сепир-Уорфтун идеялары менен жаңы гумбольдтчулардын европалык багытынын өкүлдөрүнүн (Л. Вайсгербер, Г. Гольц, Г. Ипсен, П. Гартман ж.б.) көз караштары жакындашып, алар тилди ой жүгүртүүнүн каражаты эмес, объективдүү чындык менен ой жүгүртүүнүн ортосундагы кубулуш катары эсептешет жана тилдин эркиндигин жан дүйнөнүн эркиндиги катары трактовкалашат [Панфилов 1977:23-25]. Л. Вайсгербердин көз карашы боюнча, ар бир тилдин өзүнчө стили бар жана бул өзгөчөлүк улуттун дүйнө таанымын, ой жүгүртүүсүнүн мүнөзүн калыптандырат [Телия 1966:229].

МАКтын теориясынын өнүгүшүнө антрополог М. Миддин эмгектери да бир топ салым кошкон. Анын “Coming of Age in Samoa” (1928-жыл) деп аталган 1-китеби антропология илиминде революция жасагандай эле болду, анда адамдын жүрүм-турумунун, аң-сезиминин калыптанышына биологиялык факторлор эмес социалдык чөйрө көбүрөөк таасир этет деп баса белгиленген. Анын кийинчерээк чыккан «Male and Female» (1949-жыл) деп аталган китебинде эркектер менен аялдардын мүнөзүндөгү өзгөчөлүктөр талдоого алынган.

1.2. Маданий аралык коммуникацияны изилдөөнүн өз алдынча тармакка айланышы

Антропологдор, саясатчылар жана лингвисттер тил менен маданияттын өз ара байланышын түрдүү аспектиден изилдеп чыгышкан, бирок эл аралык маданий коммуникациянын теориясына Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин гана АКШда тагыраак аныктамалар бериле баштады. Экинчи дүйнөлүк согуш учурунда көптөгөн өлкөлөрдүн алдында бул дүйнөлүк маанидеги проблеманы кандайча чечүү маселеси турду. Буга чейин Евразиядан алыста

жайгашып, четтен байкоочу катары гана карап турган АКШ эми эл аралык мамилелерге активдүү катышууга аргасыз болду. Дал ушул учурларда Маргарет Мид, Рут Бенедикт, Джеффри Горер, Уестон Ла Барр сыяктуу лингвисттер, антропологдор жана коммуникация багытындагы адистер биринчи жолу мамлекеттик деңгээлде чакыртылып, союздаштарынын (СССР жана Кытай) жана каршылаштарынын (Германия жана Япония) улуттук, психологиялык, тилдик өзгөчөлүктөрү талкууга алынган, бул маселелер боюнча адистерден кеңири түшүнүк берүү суралган. 1948-жылы 7-январда АКШда маалымат алмашуу боюнча Смит-Мундт аталыштагы мыйзамга кол коюлган. Бул мыйзамда америкалыктардын жана жалпы эле башка мамлекеттердин элдеринин ортосундагы өз ара түшүнүшүүнү күчөтүү маселелери каралган. Европага аскер адамдары, бизнесмендер, түрдүү тармактардагы кеңешчилер, пропаганда жана маалымат кызматынын өкүлдөрү байма-бай жөнөтүлө баштайт. 1953-жылы АКШнын Маалымат агенттиги федералдык ведомство катары түзүлүп, негизги милдеттери башка мамлекеттер тууралуу маалымат топтоо, АКШ жөнүндөгү оң маалыматтарды башка өлкөлөргө жайылтуу болгон.

МАКтын теориясынын негиз салуучусу катары өзүн Э. Сепирдин жолун жолдоочусумун деп эсептеген Т. Холлду айтууга болот. Анын 1959-жылы басмадан чыккан «Silent Language» эмгеги МАК багытындагы ири ачылыш болду. Холл бул китебинде коммуникация менен маданияттын өз ара мамиле-катышына эң алгачкылардан түшүнүк берген. Анын 1966-жылы чыккан «The Hidden Dimension» аттуу китебинде түрдүү элдердин мезгил жана мейкиндик түшүнүктөрүнө аныктама берилген [Hall 1966]. Түрдүү ырым-жырымдарга ашыкча ишенүүнү иликтөөгө алган Г. У. Олпорттун, маданий баалуулуктарга аныктама берген Ф. Р. Клакхондун жана Ф. Л. Стробектин изилдөөлөрү да өзгөчө кызыгууну жаратат. Эл аралык маданий коммуникациянын теоретиктери тарабынан психолог А. Маслоунун (1956) теориялары да кеңири колдонула баштаган, анын теориясынын негизги

компоненти болуп адамдын керектөөсүнүн иерархиясы эсептелинет. Биологиялык мүнөздөгү керектөө төмөнкү деңгээлде (базалык) болот да, анын негизинде бара-бара социалдык, чыгармачыл жана эстетикалык керектөөлөр пайда болот жана ал андан ары өсүп-өнүгүү үстүндө болот. Маслоунун гуманисттик психологиясы адамдын чексиз чыгармачыл мүмкүнчүлүктөрүнө, анын эркин ой жүгүртө алуусуна, жалпы эле психологиялык эркине негизделген.

МАКты изилдөөчүлөр алгач өз алдыларына төмөнкүдөй таза практикалык милдеттерди коюшкан:

- 1) америкалыктарды чет өлкөлөрдө натыйжалуу иштөөгө даярдоо (бул маселе, айрыкча, Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин курч коюла баштады);
- 2) чет өлкөлөрдөн келген студенттерге жана стажерлорго АКШда эртерээк жана жеңил көнүп кетүүгө көмөк көрсөтүү;
- 3) расалар жана улуттар аралык чыр-чатактардын алдын алуу.

Д. Берлонун «12-беттен» (1960-жыл) [Berlo 1960] деген китеби Американын жогорку окуу жайларынын маданияттар аралык билим берүүсүнүн негизине айланган [Hoopes 1980:10]. Чет тилдерди үйрөнүүгө киришкен лингвисттер МАКтын талабына ылайык билим алууга умтулат жана бара турган мамлекетинин тилин гана эмес, ошол элдин менталитеттик өзгөчөлүктөрүн жакындан өздөштүрүүгө аракет жасайт.

60-жылдардын орто ченинен кийин МАК АКШнын Питсбург университетинде кеңири изилдөөгө алына баштаган. Саясатчы М. Р. Сингер Сепир менен Уорфтун гипотезаларына таянуу менен өз эмгегин жазган [Singer 1980], бирок «лингвистика» жана «лингвистикалык система» терминдерин маданият менен ой жүгүртүүнүн ортосундагы ортомчу катары кароо менен аларды «перцепция» жана «перцептуалдык система» терминдерине алмаштырган. Сингер тилди пикир алышуунун, бирөөгө маалымат берүүнүн жана маалымат алуунун каражаты катары гана караган.

Э. Стюарт Клакхон-Стродбектин баалоочулук-багыт алуучулук (ориентир алуучулук) моделин андан ары өнүктүрүүнүн үстүндө иштеген. Стюарттын теориялык жоболору таза прагматикалык максаттарды көздөп, АКШнын чет өлкөлөргө чыккан аскердик-техникалык персоналдарына көрсөтмө берүүгө, аларды четте өзүн кандайча алып жүрүүнү үйрөтүүгө багытталган. Ошол эле учурда Иллиной университетинин психологдорунун тобу Г. Триандистин жетекчилиги менен улуттардын психологиялык айырмачылыгына арналган ири изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн.

70-жылдардан баштап, АКШнын жогорку окуу жайларында маданияттар жана улуттар ортосундагы айырмачылыктарды окутуу курсу киргизиле баштаган. Армияда жана флотто, өкмөттүк чөйрөлөрдө жана маалымат агенттиктеринде эл аралык байланыш-катышты күчөтүү үчүн МАКнын теориясын заман талабына ылайык иштеп чыгуунун зарылдыгы улам көбүрөөк айтыла баштады. АКШнын мамлекеттик департаментинин активдүү катышуусу жана колдоосу менен «Билим берүүнүн, окутуунун жана изилдөөлөр жүргүзүүнүн эл аралык коому» (1975) жана «Эл аралык коммуникация агенттиги» (1979) түзүлгөн.

Улам мезгил өткөн сайын эл аралык маданий коммуникациянын теориясына болгон кызыгуу күчөгөндөн күчөп жүрүп отурду. АКШнын бийлик өкүлдөрү жана саясатчылары башка элдерге жана улуттарга таасирин күчөтүү үчүн алардын улуттук өзгөчөлүктөрүн мыкты өздөштүрүүнүн зарылдыгын мыкты түшүнө башташты. Улуттар, расалар, ал тургай, мамлекеттер ортосундагы эл аралык мамилелерди изилдөөгө алган атайын институттар иштей баштаган. Кларк кара түстөгүлөрдүн психологиялык өзгөчөлүктөрүн изилдөөгө алса, Рамирес жана Кастенеда маданий демократиянын жана биокөгнитивдик өнүгүүнүн проблемаларын изилдешкен. М. Л. Макаров туура белгилегендей, «... лингвист азыр абстракттуу маалымат берүүчү тилдик түзүлүштөр, тилдик каражаттар менен гана курук иштебейт, учурдагы тилдин башкы максаттарынын бири –

башкалардын аң-сезимине таасир этүү, маалымат, таалим-тарбия берүү жана алуу» [Макаров 1998:15].

Д. Хаймс коммуникация проблемасын изилдөөгө социолингвистикалык багыттан мамиле жасоону сунуш кылуу менен ага «коммуникациянын этнографиясы» деген термин берип, анык бир улуттун, элдин коммуникативдик өзгөчөлүктөрүнүн моделине анализ жасоону, ар бир улуттун өзгөчөлүгүнө туура баа бере билүүнү изилдөөчүлөргө сунуштайт.

Кийинки убактарда МАКты изилдөөнүн төмөнкүчө эки багыты калыптана баштады – алар *улуттар аралык интернационалдык коммуникация жана ички этностор аралык коммуникация*. Биринчи багыт чет өлкөлөрдө иштөө үчүн жөнөтүлүп жаткандарга арналып, алардын план-программалары жогорку окуу жайларында атайын иштелип чыккан. Экинчи багыт ар түрдүү этностордун балдары окуган, спорттун түрлөрү менен машыккан, дарыланып же дем алып жаткан жайларга тиешелүү. Д. Хупс жогоруда аталган багыттардын кескин жиктелишине же биргелешип аракетке келишине же келбешине түшүнүк берген. Эреже катары, «интернационалисттер» америкалык коомдун доминанттык социалдык-этникалык тобунун өкүлдөрү өзгөчө алдынкы орунда туруп, экинчи багыт болсо этникалык азчылыктан улам пайда болгон топ деп эсептейт. Терең алып караганда, доминанттык топтун өкүлдөрү коргоого алууга муктаж эмес. Мамлекетте азчылыкты түзгөн улуттун өкүлдөрү өксүк болот, ар кандай сын, пикирди алар кемсинтүү катары кабыл алышы толук мүмкүн. Тигил улуттун да бул улуттун да кызыкчылыктарын бирдей коргоого жана эске алуу маселеси татаал жумуш [Hoopes 1980:13]. Жогоруда аталган эки багыттын (же бир нече багыттын) өкүлдөрү биргелешип аракет жасаганда гана ар кандай проблемадан жеңил чыгып кетүүгө болот. Ушул байкоолор Кыргызстандын лингвомаданияты үчүн да баалуу.

1.3. Чет өлкөлөрдөгү маданияттар (улуттар) аралык коммуникацияны изилдөөнүн заманбап ыкмалары

Америка коммуникативистикасындагы түрдүү улуттарды кароонун ар кандай аспектилерин талдоого алуу менен У. Б. Харт изилдөөнүн төмөнкүдөй үч деңгээлин белгилейт: *мономаданий, кроссмаданий жана интермаданий*. Мономаданияттарды изилдөө антропология жана социология областтарына мүнөздүү. Кроссмаданий изилдөөлөрдө эки жана андан көп улуттар салыштырылып анализге алынат, интермаданий изилдөөдө да ушундай эле талдоого алуулар бир улуттун башка улуттарга тийгизген таасирлери менен кошо изилдөөгө алынат. Улуттар аралык өз ара таасир этүүлөрдү изилдөөгө алуу бир тараптуу эмес, ар тараптуу багытта жүргүзүлүүгө тийиш. Башкача айтканда, бир улуттун башка улуттарга тийгизген таасири гана эмес, ал улуттардын өз ара бири-бирине тийгизген оң жана терс таасирлери ар тараптуу талдоого алынат [Hart W. B. 1998].

Азыркы коммуникациялык теорияда МАКты изилдөөгө алуунун 1) коом таануучулук же функционалисттик; 2) интерпретативдик; 3) сынчыл деп аталган үч ыкмасы бар.

Бул ыкмалар адам баласынын табиятына, жүрүм-турумуна, акыл-эсине тиешелүү болгон түрдүү фундаменталдык сапаттарга негизделген да, улуттарды жана алардын өз ара байланышын тактоого алууда бири-биринен айырмаланып турат.

Коом таануучулук изилдөөнүн ыкмасында улуттун психологиялык-социалдык белгилерине негизделет да, изилдөөгө алынган улуттун, элдин жалпы коомдогу ордуна, басып өткөн тарыхый жолуна талдоо жүргүзүлөт. Мында улуттун, мамлекеттин ар кандай тарыхый этаптардагы өзгөчөлүктөрүнө, коомдогу алган ордуна талдоо берилет.

Интерпретативдик ыкмада антропология жана социолингвистика илимдерине негизделип изилдөөгө алынат, мында улуттар адамдын иш-аракетинин, тарыхый өнүгүүсүнүн негизинде пайда болот деп айтылат.

Сынчыл ыкмада, аты айтып тургандай, улуттардын пайда болуу өзгөчөлүктөрүнө, алардын саясий жана экономикалык кубаттуулуктарына сын көз менен анализ жасалат. Мында ар бир улуттун коңушулаш жашаган элдерге жана улуттарга тийгизген оң жана терс таасирлерине баа берилет [Nakayama, Martin 1999:31].

Кийинки учурларда эл аралык маданий коммуникациянын теориясында төмөнкүдөй жаңы багыттар пайда боло баштады:

- а) ааламдашуу мезгилиндеги коммуникация;
- б) интернет, улуттар жана мамлекеттер аралык массалык коммуникация;
- в) электрондук китепчелер, каражаттар жана байланыштар;
- г) массалык «маалымат согуштары», оң нерсени тескери, терс көрүнүштү оң жакка айландырып жиберүү татаал деле жумуш болбой калды. Тилекке каршы, адамдар жандуу кепке эмес интернет булактарына көбүрөөк ишенише башташты;
- д) диний кызматкерлер маалымат алуу жана маалымат таратуу (маалымат технологиясы) боюнча бузуку диний агымдарды жаратып, натыйжада, террорчулук жайылып бара жатат.

Медиаэкология же байланыш-катыштын медиа каражаттары символикалык системалардын жана техникалык каражаттардын социалдык уюмдарга, коомдогу саясий-социалдык процесстерге, адам коомунун саясий жана философиялык идеяларына тийгизип жаткан таасирлерин изилдөөгө алат. Азыркы кезде дүйнөлүк илим-техника (анын ичинде аскердик техника) болуп көрбөгөндөй өсүп-өнүктү, бирок ал өнүгүү мамлекеттерди каршылаштырбай, адамдын жыргалчылыгы үчүн иштеши керек экендиги айтпасак деле жалпыга маалым эмеспи.

Биздин оюбузча, медиаэкологиянын негизги жоболору төмөнкүлөр:

- 1) адамдын аң-сезиминдеги чындыктын концептуалдашышы бир топ биологиялык жана техникалык факторлорго көз каранды;

2) маалымат алуу жана берүү бейтарап мааниде болбойт, ал адамга сөзсүз түрдө оң же терс мааниде таасир этүүгө тийиш, кандайдыр саясий-социалдык көрүнүшкө кайдыгерлик менен мамиле жасоо баарынан коркунучтуу;

3) адамдын жашоосу туура маалымат алууга түздөн-түз көз каранды болгондуктан, ар кандай маалымат идеологиялык-саясий, тарбиялык жана акыл өстүрүүчүлүк мааниге ээ;

4) ар кандай жаңы коммуникация каражаттарынын пайда болуп жаткандыгына карабастан адамдардын түздөн-түз мамилеге баруусу, жандуу тил приоритетке ээ.

Медиаэкологиянын атасы катары канадалык социолог жана маданият таануучу М. Маклуэнди эсептөөгө болот, ал жаңы коммуникациялык каражаттардын адам коомуна тийгизген таасирлери тууралуу биринчилерден болуп жарыя айтып чыккан. Анын пикири боюнча, маалымат технологиялары тарыхый доорлордун алмашуусуна алып келет, искусствонун мурдагы түрлөрүн сүрүп чыгарат, тажрыйба жүргүзүүнүн жаңы түрлөрүн жаратат. Маклуэн тил, акча, жол, басма сөз, илим, компьютер, телеберүү, радио сыяктуулардын коммуникативдик кызматтарын талдоого алат жана аларды адамдын сезүү, угуу, кабыл алуу органдарына таасир этип, анын жашоо мүнөзүн өзгөртөрүн баса белгилейт. Электрондук түйүндөр менен курчалган дүйнө «глобалдык кыштакка» айланат да, мезгил жана мейкиндик түшүнүктөрү жөнөкөйлөшүп, ар бир индивидуумдун жашоосу «жарыктын ылдамдыгы» менен өтүп кетет [Филос. энцикл. сөздүк. 1983:334; Ерасов 1997:221].

Маклуэндин пикири боюнча, жазуунун пайда болушу адамзаттын тарыхында чоң мааниге ээ болду. Көрүүсү начарлаган же таптакыр көрө албай калган адам чындыктан алыстайт, түздөн-түз маалымат алуу мүмкүнчүлүгүнөн ажырайт. Угуу менен көрүүнүн психодинамикасынын айырмасы оозеки жана жазма кептин кескин өзгөчөлүктөрүн аныктайт.

Оозеки кепте маалымат берүүчүнүн жана маалымат алуучунун маанайы, алардын түшүнүгү жана каалоосу, керектөө өлчөмү чоң ролду ойнойт. Жазма кепте текст менен аны окуп жаткан адам жекеме-жеке мамиледе болот, андан кандай пайдалуу маалыматты алуу тексттин сапатына, аны окуп жаткан адамдын деңгээлине жараша болот. Жазма кептин да өз артыкчылыктары жана аны алыс аралыкка жиберүүгө, узак мезгилге чейин сактоого мүмкүнчүлүктөрү бар, ал адабий тилдин калыптанышына жана өнүгүшүнө зор салым кошот. Жазма-оозеки кептин өзүнө таандык артыкчылык-кемчиликтерге ээ. Өз мезгилинде улуу ойчул Сократ жазма кеп эске тутууну начарлатат, окуучу талаш-тартышка катышпай, аны сырттан гана байкап калат деп айткан. М. Феттес болсо басма станоктун пайда болушу менен лингвистик стандартташуу күчөдү, лингвоэкологиялык тең салмактуулук, элдик оозеки чыгармачылыкка болгон кызыгуу начарлады деп белгилеген. Өкүнүчтүүсү, интернет булактарынын кеңири жайылганына байланыштуу китепти, чыгарма же макаланы түздөн-түз кагаз бетинен окуунун деңгээли кескин төмөндөп кетти. Айрымдар окуяны көрүп келген адамга ишенбей, белгисиз блогердин интернетке киргизген маалыматына ишенип калды [Fettes 2000a].

Адам цивилизациясына коммуникациянын электрондук каражаттардын тийгизген таасири жазуунун жана печаттык станоктун пайда болушундай эле из калтырууда. Компьютерчи-адистер жана аны жөнөкөй колдонуучулар интернеттин жашоого киришин жана өнүгүшүн чоң ырахат менен колдоого алышууда. Бирок, жогоруда айтылып өткөндөй, медиаэкологдор эйфорияга батпоого чакыруу менен интернетке ашыкча берилүүдөн качууга чакырышат жана анын оң-терс жактарына акыл-эстүүлүк менен баа берүүнү белгилешет. Электрондук байланышка ашыкча берилип кетүү баш бергис күчкө айланып, ага тартылган адам компьютерден чыга албай калганын көрүп да, угуп да жүрөбүз. Адам маалымат дүйнөсүнүн борборубу же маалымат каражаттарынын уландысыбы деген мыйзам ченемдүү суроо да пайда болбой

койбойт! Адам кантип эле өзү жараткан нерсеге же маалымат каражатына теңдешип калсын!?

Жогорудагы контексттерден алып караганда коммуникациялык каражаттарга моралдык-этикалык пландан мамиле жасоонун зарылчылыгы пайда болууда. Медиаэкологиянын классиги Н. Постман компьютердик мамиле-катыштын нравалык түпкү натыйжасы кандай болот, ал адам баласын өркүндөтөбү же артка сүрөбү деген суроону баарыбыздын алдыбызга коет. Н. Постман электрондук коммуникациянын өнүгүшү менен «маалымат акыр-чикирге айланды», адам баалуулуктарын мүнөзү өзгөрүп, моралдык тартыш пайда болду деп каңырыгы түтөйт.

Кандайдыр деңгээлде медиаэкология, М. М. Бахтиндин жана Л. С. Выготскийдин теориясы боюнча, эколингвистика же лингвоэкология менен жана Р. Миликандын натуралисттик эпистомологиясы, Э. Риддин экологиялык психологиясы менен айкалышып кетет. Эколингвистиканын маани-маңызы жер шарындагы адам баласынын баалуулуктарына биологиялык мамиле жасоо менен тыгыз байланышкан. Бул пикирлерди колдогон М. Феттес дүйнөдөгү геосаясий кырдаал лингвисттик жөндөмдүн иерархиялык бөлүнүүсүнө, бир тилдин башка тилдердин үстүнөн үстөмдүк кылуусуна жана тилдик дискриминацияга алып келди деп тынчсызданат. Жогоруда аты аталган изилдөөчүлөр жана лингвисттер улуттардын тилдик укуктарын саясий, демографиялык жана экономикалык статусуна карабай бирдей деңгээлде сактоого чакырышат. Эколингвистиканын жактоочулары лингвистикалык көп түрдүүлүктүн, тилдик интеграциянын оптималдуу балансын издөөгө жана глобалдык лингвистикалык экосистеманы түзүүгө умтулушат.

Эл аралык маданий коммуникация үчүн вербалдык жана вербалдык эмес мамиленин баалуулуктарын бирдей белгилөө менен бирге айрым америкалык лингвисттер кайра эле лингвомаданият таануу жана МАКтын теориясы такыр башка деп белгилөө менен жаңылышууга барышууда. Демек,

биздин оюбузча, алыскы чет өлкөлөрдө эл аралык маданий коммуникациянын теориясынын жогорку деңгээлине карабастан МАКнын жана лингвистиканын окшош, айырмачылык жактарына толук жана далилдүү аныктамалар берилбей келет.

А. Вежбицкаянын МАК боюнча теориясы башкалардан айырмаланып турат, ал тилдин улутка тиешелүү өзгөчөлүктөрүн табууну жана бул айырмачылыктарды сыйлоону сунуштайт [Вежбицкая 1996:21]. Ал Сепир менен Уорфтон айырмаланып, «кайсы бир улутка тиешелүү тилдик өзгөчөлүктөрдөн башка да, дүйнөнүн бардык тилдеринде лексикалаштыруу зарыл болгон айрым фундаменталдык түшүнүктөр бар» дейт жана аларды семантикалык примитивдердин жардамы менен белгилөөнү сунуштайт [Вежбицкая 321]. Чынында, илимдин бардык тармактарында грек, латын жана англис тилинен келген эл аралык терминдер дүйнө тилдерине жайылып кеткендиги жалпыга маалым. Республикабызда кыргыз тили мамлекеттик тил статусуна ээ болгондон кийин эл аралык терминдерге айланган сөздөрдү жапырт кыргызчалоого кириштик, бирок алардын басымдуу көпчүлүгү жашап кете алган жок. Мындай абал Кыргызстанда эле эмес. Жалпы журт мурда көнгөн вариантын айтып жана жазып туруп алгандыгы эч кимге деле жашыруун эмес [Вежбицкая:399].

1.4. Орус окумуштууларынын маданият аралык коммуникацияга карата пикирлери жана изилдөөлөрү

Россияда АКШдан айырмаланып лингвистикалык коммуникативдүүлүк кечирээк изилдене баштаган. Орус МАКы тил менен улуттун ажырагыс тыгыз карым-катышынын байланышында изилдөөгө алынган. Чындыгында, улуттун биринчи белгиси – анын тили, дүйнөдө өңү-түсү, салт-санаасы окшош улуттар абдан эле көп, кандай гана байыркы жана улуу эл болбосун тилин жоготкондон кийин ал өз алдынча улут болуудан калат [Телия

1996:228-230; Маслова 1997:39-40]. Россияда бул багытта бир нече кичи илимий тармактар пайда болду.

Лингвоөлкөтаануу (Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров, Г. Д. Томахин ж.б.). Лингвоөлкөтаануучулук изилдөө улут жана эл тууралуу маалымат алууда чоң мааниге ээ жана ал улут менен анын тилинин ажырагыс байланышын чагылдырат.

Этнолингвистика (А. С. Герд, М. М. Копыленко, В. В. Красных, Н. И. Толстой ж.б.), мында тил аны алып жүргөн этнос жана социоллингвистика менен байланышта изилденет. Н. И. Толстойдун бекемдөөсү боюнча, тил улуттук маданиятка, психологияга жана элдик оозеки чыгармачылыкка гана эмес, элдик маданияттын, этиканын, каада-салттын, улуттук менталитеттин калыптанышында да чоң роль ойнойт. Ал этнолингвистиканын төмөнкүдөй эки аныктамасын бөлүп карайт:

1) элдин улуттук маданиятын, каада-салтын, жашоого болгон көз караштарын изилдеген лингвистиканын бөлүгү, ал улуттун тилин гана эмес, элдик-психологиялык, мифологиялык, диний өзгөчөлүктөрүн да изилдөөгө алат;

2) «комплекстүү дисциплинада» улуттун тилдик өзгөчөлүктөрү, салт-санаасы, ырым-жырымдары, табигый кубулуштарга болгон мамилелери, дин тутуусу, изилдөөнүн аты айтып тургандай, комплекстүү изилдөөгө алынат [Толстой 1997:315].

Лингвомаданият таануу (В. Н. Телия, В. И. Хайруллин, В. В. Воробьев, В. А. Маслова, В. В. Красных, М. А. Кулинич ж.б.). В. Н. Телия лингвомаданият таанууга элдин улуттук өзгөчөлүктөрүн ачып берген этнолингвистиканын бир бөлүгү катары аныктама берет [Телия 1996:217]. Окумуштуунун пикири боюнча лингвомаданият таануунун объектилери тил таануу жана маданият таануу илимдеринин биримдигинен келип чыгат [Телия 1996:222].

В. А. Маслова [2001:36-37] лингвوماданият таануунун төмөнкүдөй предметтерин бөлүп көрсөтөт: 1) эквивалентсиз лексика жана лакуналар; 2) мифтешкен тилдик бирдиктер: архетиптер жана мифтик түшүнүктөр, каада-салттардын, ырым-жырымдардын, элдик ишенимдердин берилиши; 3) тилдин паремиологиялык фонду; 4) тилдин фразеологиялык фонду; 5) эталондор, стереотиптер жана символдор; 6) метафоралар жана тилдик көркөм каражаттар; 7) тилдин стилистикалык бөтөнчөлүктөрү; 8) кептик өзгөчөлүктөр; 9) кептик этикет. Бул окумуштуу жаштыгында Кыргызстанда эмгектенген жана кыргызча мисалдарды көп келтирет.

Жогоруда аталган бардык лингвистикалык тармактар орус тилинин улуттук-спецификалык бөтөнчөлүктөрүн изилдөөгө багытталган. Ошентсе да, бул тилдик изилдөөлөр эки же андан ашык тилдерди салыштырып талдоого алууда баа жеткис мааниге ээ. МАКты окумуштуулар психолингвистиканын (А. А. Леонтьев, А. А. Залевская, Н. Н. Горелов, К. Ф. Седов ж.б.), социолингвистиканын (А. Д. Швейцер, В. И. Карасик, Н. Б. Мечковская, В. П. Конецкая ж.б.) жана этнопсихолингвистиканын (Т. М. Дридзе) призмасынан изилдөөгө алышкан. Тилдин түшүндүрүү жана түшүнүү механизмдерине В. З. Демьянков, Г. И. Богин, А. А. Залевская, В. В. Знаков сыяктуу окумуштуулар токтолушса, дүйнөдөгү тилдердин улуттук-спецификалык бөтөнчөлүктөрүн Б. А. Серебренников, А. А. Уфимцева, С. А. Арутюнов, Т. В. Булыгина, А. Д. Шмелев, Н. Д. Арутюнова ж.б. талдоого алышып, тил менен улуттук өзүн өзү таануудагы байланыш-катышын Н. Д. Арутюнова, Н. В. Уфимцева, В. Г. Гак ж.б.изилдешкен.

Россиялык изилдөөчүлөр Батыштын тилчи-лингвисттери кайрылбаган *тилдик инсан* (Ю. Н. Караулов, Г. И. Богин, Ю. Д. Апресян, В. Г. Гак, Г. И. Берестнев ж.б.), *концепт жана концептосфера* категорияларына (Д. С. Лихачев, Е. С. Кубрякова, Ю. С. Степанов, В. И. Карасик, В. П. Норазнак ж.б.) да ар тараптуу изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн.

Россиянын коммуникациялык теориясынын чегиндеги кептик мамиле-катышка (А. Е. Войскунский, В. В. Богданов, О. Л. Каменская, Е. Ф. Тарасов ж.б.), аң-сезим менен коммуникациянын өз ара мамилесине (И. А. Зимняя, Б. Гаспаров, В. В. Красных, В. Я. Шабес ж.б.), жеке адамдын коммуникативдик өзгөчөлүктөрүнө (Т. Г. Винокур, И. П. Сусов ж.б.) арналган маселелер да четте калбай изилдөөгө алынган. Коммуникативдик процессти (С. А. Сухих, В. В. Зеленская), коммуникативдик стратегияны (Е. В. Ключев), вербалдык эмес коммуникацияны (И. Н. Горелов, В. Ф. Енгальчев), компьютердик коммуникацияны (Б. Ю. Городецкий), жогорку деңгээлдеги маданий аңгемелешүүнү (Н. И. Форманская) моделдөөнүн үстүндө иштеген лингвисттердин эмгектери да өзүнчө сөз кылууга арзыйт. Кийинки жылдары дискурстун типтерин, категорияларын жана структураларын талдоого алган изилдөөлөр (В. Б. Касевич, В. И. Карасик, В. Б. Кашкин, М. Л. Макаров ж.б.) өзгөчө кызыгууну жаратууда.

XX кылымдын 70-жылдарынын аягында эле А. А. Леонтьев коммуникациянын улуттук өзгөчөлүктөрү жана ага кеңири талдоо жүргүзүү тууралуу маселени көтөрө баштаган. Маданияттар аралык мамилелер терең жана ар тараптуу изилдөөгө алынгандагына кеңири токтоло кетели (кыргыз тилдүү окурмандарга түшүнүктүүрөк болсун үчүн эмгектердин аттарын жана пикирлерди кыргызча котордук): Иконникова Н. К. «Маданияттар аралык коммуникациялардын азыркы Батыш концепциялары (маданияттардын байланышындагы жекече мамилелердин моделдери)» (1994); Фурманова В. П. «Чет тилдерин окутуунун теориясы жана практикасындагы маданияттар аралык коммуникация жана тилдик прагматика» (1994); Ключанов И. Э. «Маданияттар аралык мамиленин динамикасы: системалык-семиотикалык изилдөөлөр» (1998); Астафурова Т. Н. «Маданияттар аралык мамиленин профессионалдык-маанилүү кырдаалдарындагы коммуникативдин стратегиялары» (1997); Шамне Н. Л. «Маданияттар аралык коммуникациялардын актуалдуу проблемалары» (1999); Грейдина Н. Л.

«Коммуникативдик-маданий мамилелердин системалык концепциясынын негиздери (теориялык-эксперименталдык изилдөөлөр)» (1999); Тер-Миногова С. Г. «Тил жана маданияттар аралык коммуникация» (2000); Донец П. Н. «Маданияттар аралык коммуникациянын жалпы теориясынын негиздери» (2001); Гудков Д. Б. «Маданияттар аралык коммуникациянын тилдин теориясы жана практикасы» (2003); Красных В. В. ««Жаттардын» арасындагы «өз», миф же реалдуулук» (2003).

Тилекке каршы, айрым учурларда маданияттар аралык коммуникациянын теориясы тилдик башка маселелер менен чаташып каралып калган учурлар да жок эмес. Бул кемчиликтер мезгил өтүшү менен бара-бара жокко чыгарылат деп ишенгибиз келет.

Учурда маданият аралык коммуникациялар теориясында МАКнын механизмдери: когнициялардын мүнөзү, маалыматтарды тандап алуу жана иргөөдөн өткөрүү, жөнөкөйлөтүү, ассоциациялоо, топтоштуруу. Туура акцентти иштеп чыгуу, кептеги кемчиликтерди четтетүү, маалыматтарды интерпретациялоо ж.б. убактылуу жаралган МАКтын курамдык бөлүктөрү, коммуникациянын формалары жана анын катышуучулары, коммуникативдик иш-аракеттердин түрлөрү жана алардын колдонулуу чөйрөлөрү, коммуникациянын каналдары жана каражаттары, мезгилдик жана мейкиндик маанидеги маданияттар аралык байланыш-катыштардын айырмачылыктары, төмөнкү контекстүү жана жогорку контекстүү кептер, сыяктуу маселелер ар тараптан иликтөөгө алынууда.

1.5. Маданияттар аралык коммуникациянын механизмдери

Коммуникация процессинде төмөнкүдөй иш-аракеттер жүрөт: сенсордук стимулдар башталып, угуучуларга маалымат берилет; алынган маалыматтар иштелип чыгат; сөз же башка белгилер менен жооп кайтарылат да маалымат берүүчүлөр менен маалымат алуучулардын ортосунда байланыш-катыш түзүлөт. Бул механизмдер универсалдуу болуу менен

мамиленин түрлөрүнө карата ар кандайча татаалдыкка жараша өзгөрүүгө ээ болуп турат.

Когнициянын мүнөзү: когнициялык процесс, башкача айтканда, таанып-билүү, маалыматка ээ болуу процесси ой жүгүртүүчү операциялардын тобун өз ичине камтыйт, ал маалымат берүүчүнүн жана маалымат алуучунун жекече жөндөмүнө жана тажрыйбасына жараша болору бышык. Улуттар аралык байланышта аңгемелешүүчүнүн тилин мыкты билбегендиктен айрым чочулоолордун, кепти толугу менен түшүнбөөнүн, өз оюн жеткиликтүү түшүндүрө албоонун, күтүлбөгөн тоскоолдуктардын пайда болушу күтүлөт.

Дж. П. Гилфорд конвергенттик жана дивергенттик ой жүгүртүүгө негизделген когнитивдик моделдерди бөлүп карайт. Конвергенттик ой жүгүртүүдө эки же андан ашык болгон коммуниканттар бирин бири түшүнө алат жана бир жыйынтыкка келишет. Дивергенттик ой жүгүртүүдө болсо, тескерисинче, коммуниканттар бирдей логикалык жыйынтыкка келе алышпайт жана пикир келишпөөчүлүк жагдайы келип чыгат. Мында сөзсүз түрдө бир эле маселенин ар кандайча чечилиш варианттарынын келип чыгышы күтүлөт. Конвергенттик ой жүгүртүүдө буга чейин белгилүү болгон маселелердин колдонулушу туурадай сезилсе, дивергенттик ой жүгүртүүдө мурда белгилүү болгон маселелер кайрадан каралышы, башка варианттарынын изделиши мүмкүн. Э. Холл бир сызыктуу ойлонуудан качкан, фрагментардык ой жүгүртүүнү конвергенттик ой жүгүртүүгө киргизсе, кеңири жана түрдүү варианттардагы чечимдерди дивергенттик ой жүгүртүүгө кошот.

Конвергенттик жана дивергенттик ой жүгүртүү МАКта чоң кызыгууну жаратат, себеби эл аралык сүйлөшүүлөрдөгү пикир келишпөөчүлүк, пикирлердин плюрализми, айрым учурларда карама-каршы көз караштардын кагылышы – эл аралык мамилелерге терс таасирин тийгизери мыйзам ченемдүү көрүнүш. Эки адамдын пикири туура келбеген учурларга көңүл

бурбай койсо да болот, ал эми бийлик ээлеринин башка өлкөнүн өкүлдөрүнө, ал мамлекетке карата туура эмес сүйлөгөн сөзү эл аралык жагымсыз жагдайларга алып келерине көп эле жолу күбө болуп жүрөбүз. Конвергенттик ой жүгүртүүдө коммуникант өз тилине тиешелүү тилдик каражаттарды колдонууга аракет жасайт да, аңгемелешип жаткан дипломат, консул же ыйгарым укуктуу элчи анын оюн толугу менен түшүнбөй калышы, баарынан жаманы, тескери мааниде түшүнүп калышы да мүмкүн. Ар кандай талаштуу маселелердин чечилиш жолун табууга болот. Маданияттар аралык коммуникациянын компетенттүү өкүлү талаш-тартыштуу маселелердин да чечилиш жолун таба алат, ошондуктан мындай адамдарды мамлекеттер ортосундагы «көпүрө» деп бекеринен аташпайт.

Е. Чайка эки тилди мыкты билүүнүн натыйжасын когнитивдүү ийкемдүүлүк деп атайт жана анын көрсөткүчтөрү төмөнкүлөр болуп эсептелет:

- 1) индивидге буга чейин тааныш эмес кубулушту, көрүнүштү кабыл алууга болгон даярдык;
- 2) башкалардын өз кызыкчылыгын таңуулоосуна баш ийбөө, өз элинин кызыкчылыгын коргоо;
- 3) башка улуттун, мамлекеттин өкүлүнүн пикирине түшүнүүчүлүк менен мамиле жасоо;
- 4) башкалардын туура эмес пикирлерин жана көз караштарын, катачылыктарын аргументтүү жүйөөлөр менен далилдей алуу;
- 5) стереотиптерден качууга болгон жөндөм.

Инсан башка улуттун өкүлү менен карым-катышка барууда кээде айта турган сөздөрүн, маектешинин оюн болжолдоп табат, өз катачылыктарынан сабак алат. Когниция процессинде алынган маалымат кандайча иштелип чыгарын карап көрөлү.

Маалыматтан жалпы түшүнүк алуу жана аны иргөө (фильтрлөө). Мында керексиз маалыматтар эсте калбайт, алардын ичинен керектүүсү

тандалып алынат, аларга кандайча туура реакция жасоонун жолу изделет. Көптөгөн маалыматтардын ичинен керектүүлөрүн жана негизгилерин тандап алууда аны кабыл алган адамда ашыкча артыкбаш түйшөлүү жаралбайт. Бул процессти чардан данды ажыратуу менен салыштырсак туура болор эле.

Маалыматка талдоо жүргүзүү, анын ичинен зарылдарын тандап алуу сенсордук (баштапкы) жана иргеп алуу системаларынын деңгээлдеринде ишке ашат. Бул процесс аңгемелешүүчүлөрдүн маанайына, этникалык өзгөчөлүктөрүнө, географиялык жайгашуусуна, ишенимдерине жана алардын ар биринин кызыкчылыктарына жараша жүрөт. Мында пикир алышуучулардын билими, акыл деңгээли, кайсыл социалдык топко тиешелүү экендиги, кызыкчылыктары чоң мааниге ээ. Кээде аңгемелешүүчүлөр бири-биринин кебинен айрым сөздөрдү жана сөз айкаштарын, айтымдарды бөлүп алып, керексиз полемика да келип чыгат, бул учурларда ар бир орунсуз айтылган сөз, тамаша да ойду туура түшүнүүгө өз кедергисин тийгизет. Саясий каршылаштарынын ар бир сөзүн анын өзүнө каршы колдонгон учурларды республикабыздын ар кандай өнөктүктөрүнөн да көрө калып жүрөбүз. Мындай учурларда каршылашынын сөзүнүн саясий же процессуалдык жактан туура эмес колдонгондугун аныктоо тапшырмасы тил комиссияларына берилет.

Маслоу ар кандай шарттарда кепти туура түшүнгүсү келбеген жагдайлар учураарын же, кыргызча айтканда, кылдан кыйкым табуу же жумурткадан кыр издөө аракеттери боло берерин туура белгилеген. Демек, ар кандай жагымсыз кырдаалдардан чыгуу үчүн ар бир сөзгө эмес жалпы кепке кылдаттык менен мамиле жасоо зарыл. Бекеринен элде «эки адам чатакташып калса, ага акылдуусу айыптуу» деп айтылбайт, себеби ар кандай чыр-чатактуу кырдаалдан өзүнүн күнөөсүн убагында сезүү же чырдашкан адамынын айыбын жумшак гана түшүндүрүү менен жеңил чыгып кетүүгө толук мүмкүн.

Башка тилде сүйлөгөндөр менен мамиле-катышка барууда ал тилди жетишерлик деңгээлде билбөөнүн натыйжасында маалыматтарга туура эмес баа берилип да калат, мындай учурларда кошумча түшүндүрмө суроо эч качан артыкбаштык кылбайт. Башка улуттун өкүлдөрүнө вербалдык, имитивдик маалымат берүүдө да абдан этият болу зарыл, себеби бир тилде оң маанидеги белги башка тилде терс мааниге ээ болуп калышы да күтүлөт.

Жогоруда айтылгандай, маалыматка туура баа берүүдө коммуниканттардын эмоционалдык маанайлары да чоң мааниге ээ. Кыжыры кармап турган адам оң айтылган сөзгө да терс жооп бербейт деп кепилдик бере албайбыз, мындай учурларда кийинчерээк сүйлөшөлү деп жагдайдан жеңил чыгып кетүүгө болот. Бирин-бири туура түшүнүүгө мурдатан болгон тааныштык, жакшы мамиле да оң таасирин тийгизет, болбосо бирин-бири көргүсү келбей жаткан адамдар кантип мамилени оң жакка чече алсын.

Жыйынтыктап айтканда, маалыматка оң баа берүүдө: тааныш эместерге караганда тааныштарга; бири-бирине көңүлү туура келбегендерге караганда бирин-бири жактыргандарга; пикир алышуучусунун эмоционалдык маанайына оң таасир эте ала тургандарга; кабыл алынып жаткан маалымат ары пайдалуу, ары кызыктуу деп эсептелингенде; маалымат так, түшүнүктүү жана кыска болгондо ж.б. кырдаалдарда аңгемелешүүчүлөргө жана жагдайларга артыкчылык берилет.

Маалыматты жөнөкөйлөштүрүү. Коммуниканттар маалыматты мүмкүн болушунча жөнөкөйлөтүп айтууга жана кабыл алууга умтулуусу зарыл. Мында убакыт да үнөмдүү пайдаланылат, маалымат берүүчү да, маалымат алуучу да эч кандай кыйынчылыкка учурабайт. Жасалма үн, обу жок кооздолгон кеп кимдин да болсо кыжырын келтирбей койбойт. Чубалжыган узун сүйлөмдөр жана түшүнүүгө татаалдашкан четтен кирген сөздөрдүн жасалма түрдө кепке киргизилиши пикир алышууну кыйындатат.

Бирок да артыкча жөнөкөйлөтүлүп берилген кептин да кемчиликтери арбын. Жаш баланын кебиндей кыска жана примитивдүү түрдө берилген

жазма кеп да, оозеки кеп да маалымат алуучуну иренжитип, ага болгон кызыгууну токтотуп салат. Жөнөкөй тил менен айтканда, маалымат берүүдө чектен чыгып кетүү да, чекке жетпей калуу да коммуникацияга өз кедергисин тийгизет. Бөтөн тилди начар билген адам өз кебин жөнөкөй жана кыска сүйлөмдөр менен берүүгө аргасыз болот. Бул болсо аңгемелешүүчүнүн ага болгон урмат-сыйын төмөндөтөт. Мында маалымат берүүчүгө, анын тилдик маданиятына гана эмес анын тилине, улуттук баалуулуктарына да болгон ишеним азаят. Маалымат жетишерлик деңгээлде берилбейт, пикир алмашуу жогорку деңгээлде болбой калат.

Ассоциалаштыруу. Убакытты үнөмдөө жана коммуникантты кыйынчылыкка батырбоо үчүн пикир алышуучу үчүн жаңы болгон түшүнүк ага окшош болгон сөз менен кошумча түшүндүрүлөт. Бул үчүн маалымат берүүчү маалымат алуучунун билим деңгээлин мыкты билүүсү зарыл. Жаңы же түшүнүксүз сөздү туура ассоциалоо маалымат берүүчүдөн бир топ тилдик жөндөмдү талап кылары бышык. Туура эмес ассоциалоодон улам бизге (кыргыз тилине) орус тили аркылуу кирген сөздөр айрым учурларда туура эмес которулуп калган. Орус тилиндеги «гусеничный трактор» «каз тамандуу трактор» деп которулуп калган. Чындыгында, орус тилиндеги «гусеница» таптакыр казды эмес, курт, жылдыз курт деген түшүнүктү берет, себеби гусеницалуу трактордун тракттарынын жылышы каздын жалпак тамандарын көтөрүп басышын эмес, жылдыз курттун алга жылышын элестетет. Орус тилинен калькалап түздөн-түз которуунун натыйжасында «бодо мал» «ири мүйүздүү мал» деп (мүйүзү жок токол болсочу), «жандык мал» «майда мүйүздүү мал» деп, «малдын туягы» деген сөз «малдын башы» деп которулуп калган. Кыргыз эч убакта *Малымдын башы мынчага жетти* деп эмес *Саны же туягы мынчага жетти* деп айтып келген. «Приемнаяны» «кабылдама» деп жазып жүрөбүз, *кабылдама* деген ириндеп, чирип кетүүчү ооруну билдирет, ошондуктан анын «кабыл алма» болуп которулушу оң. Эмне үчүн аптеканы көп учурда «дарыкана» деп жазып жүрүшөт, “даарып

кетти” деген сөз ооругандарды айыктыруучу каражаттар сатылуучу жер маанисинде эмес, тескерисинче, *эсине кетти, жин даарыды, акылынан азды, алар жайгашкан жер* деген маанини билдирип калып жатпайбы. Кыргыз тилинде *управляющий, управление, начальник, заведующий, председателдин* (колхоздогу) баары, айрым учурларда *руководитель* деле башчы, башкарма болуп которулуп жана колдонулуп келе жатат. А чындыгында, *управляющий – башкаруучу, управление – башкармалык, начальник – башчы, заведующий – жетектөөчү, председатель – башкарма* болуп которулууга тийиш. *Заявлениени* деле, *жалобаны* деле, *рапортту* деле *арыз* деп колдонуп келе жатабыз, *заявление, заявить-билдирүү, жалоба-даттануу* болууга тийиш. *Бизнести өнүктүрүүнүн оңой жолу* эмес, *бизнести өндүрүүнүн оңой жолу* деп заңкайта жазылган жарнактар да бар. Тилекке каршы, айта берсек мындай котормолор тилибизде арбын. Мына ошондуктан жаңы кирген сөздөр тилден тилге түздөн-түз калькаланып эмес, кыргыз тилинде кандайча айтса жеткиликтүү болот деген мааниден чыгып которулууга тийиш.

Маалыматты туура берүү жана кайрадан уюштуруу, маанилик басымды туура коюу. Иргелүүдөн өткөн жана жөнөкөйлөтүлгөн гана маалыматты алуу жетишсиздик кылат. Ар кандай маалымат, информация публиканын, аны алуучулардын билим деңгээлине, түшүнүгүнө жана жаш өзгөчөлүктөрүнө жараша татаалдаштырылып же жөнөкөйлөштүрүлүп кайрадан иштелип чыгып берилүүгө тийиш. Бирдей эле маани-мазмундагы жана зарылчылыктагы маалымат андан таптакыр кабары жок айыл адамдарына же бул тармак менен алектенген атайын адистерге же жогорку окуу жайынын студенттерине же болбосо төмөнкү класстардын окуучуларына бирдей деңгээлде берилбешинин керектигин айтпасак да түшүнүктүү. Ал тургай, бир эле класста окуган окуучулардын же бир тайпадагы студенттердин кабыл алуусунун, түшүнүгүнүн жана билим деңгээлинин ар түрдүүлүгү биз сөз кылып жаткан маселени дагы да

татаалдаштырат. Ушул себептүү да айрым саясатчыларыбыздын “сабатсыздык”, “жапайычылык”, “караңгылык” деп кыйкыра бергени да таптакыр туура эмес.

Айрым кемчиликтерди жоюунун жолдору. Бул үчүн мектептерде жана жогорку окуу жайларында дифференциялаштырып окутуу методу колдонулуп жүрөт. Мыкты окуучу же студент маалыматты аң-сезимдүү түрдө ой жүгүртүү, маани-маңызына жетүү менен кабыл алат жана аны бекем эсинде сактап калат. Начар окуучу же студент жаттап окуйт, баа алгандан кийин аны унутуп да калат. Мына ошондуктан, окуган, уккан, жазган жана көргөн нерсенди түшүнүү менен кабыл ал, анын ар түрдүү касиеттерин өздөштүр. Жаттаган ырын же текстин балдар бакчасынын үч жашар баласы да такалбай айтып бере алат деп студенттерге дайыма эскертип келебиз. Ар кандай маалыматка прагматикалык түрдө талдоо жүргүзө билүүгө үйрөтүү - машыктыруу педагогдун башкы милдеттеринин бири. Кыргыз гезиттерин окусак же соцтармактарда берилген маалыматтарга көңүл бурсак, айрым бир инсанды жерге киргизе караласа, башкасы ошол эле жаранды көккө жеткире көкөлөтө мактайт. Дегинкиси, кемчилиги жок адам болбойт, орус элинде айтылгандай *Не ошибается только тот, кто ничего не делает* (эч нерсе жасабаган адам гана жаңылышпайт). Ар кандай саясатчынын, бийлик өкүлүнүн жакшы-жаман, артыкчылык-кемчиликтерин массалык маалымат каражаттарында терең талдоого алып, ачып бере албагандыктан республикабыз активдүү өнүгүүгө жетише албай, алдыга жыла албай ордунда тыгылган техникадай турат дегибиз келет. Айрым саясий окуяларга кыргыз элинде айтылгандай “таш койгонго таш коюп, кыш койгонго кыш коюп” мамиле жасоого да туура келет. Элдик ырга айланган насаат сөздөрдө:

Кекейгенге кекейгин, көктөн түшкөн пир эмес,

Эңкейгенге эңкейгин, баалап берген кул эмес

деген саптарда эмне деген улуу ойлор жатат.

Маданияттар аралык коммуникацияда ар бир элдин, улуттун өздөрүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрү сөзсүз түрдө эске алынууга тийиш. Мисалы, кыргыз элиндеги улуу адамдарды, ата-энени сыйлоо, туугандык байланыш, ыймандуулук салттарына дүйнө элдери суктанып келет. Америкалыктар бизге келип толеранттуулукка – кечиримдүүлүккө үйрөтөбүз деп жатышат. Элибиздеги “Атаңды өлтүргөнгө энеңди бер”, “Алдыңа келсе атаңдын кунун кеч”, “Таш менен урганды аш менен ур”, “Битке өчөшүп көйнөгүндү отко салба” деген сыяктуу макалдар менен аларга эң сонун жооп берүүгө болот.

Интерпретация. Ар кандай субъект маалыматты өз кызыкчылыгына, билим деңгээлине, түшүнүгүнө жараша кабыл алат. Ал маалыматтар адамдын жеке турмушунда, иш кызматында пайдалануу менен ылайыгына жараша байытылып отурат. Маалыматтардын интерпретацияланышына алардын керектелүү зарылчылыгы, инсандын улуттук-маданий өзгөчөлүктөрү, саясий ишенимдери чоң роль ойнойт. Кандайдыр бир маалымат бир адамга анчалык зарыл эмес болсо, башка бир адам ал маалыматсыз ишке болгон жөндөмүн жоготот. Кайсыл бир аймактагы адамдар ысыктан абдан корксо же ысык аба-ырайына чыдай албаса, ысык климатта жашагандар сууктан чочулашат. Республикабыздагы уран калдыктарына жакын аймакта жашагандар азыраак өлчөмдөгү радиацияга көнүп бүтүшсө, башка жактан келгендер ал жерлерге жакындап барышпайт. Интерпретациядагы айырмачылыктар коммуниканттар ортосундагы өз ара түшүнүшүүгө алып барбайт дегендикти билдирбейт, анын үстүнө адам баласы ар кандай чөйрөгө жана шартка көнөт. Өмүр бою Кыргызстанда жашап, кыргыз тилин билбегендер арбын, ошол эле учурда кызыгуусуна, илимий изилдөөсүнө жана кызматына жараша алыскы чет өлкөлөрдөн келип, аз эле жылдарда тил үйрөнүп алгандарды, ал тургай, улуттук аспаптарыбызда ойногонду өздөштүрүүгө жетишкендерди да көрүп эле жүрөбүз. Республикабызда эмне үчүн 1990-жылдан бери мамлекеттик тил маселеси толук ишке ашпай келе жатат, себеби аны жогорку деңгээлде үйрөнүүгө

зарылдык түзүлө элек, керектөө талабы жетишсиз. Бири-биринин тилин, улуттук-психологиялык өзгөчөлүктөрүн түшүнүү, ага карата ийкемдүү мамиле жасоо – тилдердин жана эл аралык мамилелердин интерпретацияланышындагы зарыл талаптардын бири.

1.6. Өзгөрүлмөлүү маданияттар аралык коммуникациялар жана алардын системалык курамдык бөлүктөрү

Маданияттар аралык коммуникация – бардык элементтери тыгыз байланышта жана өз ара карым-катышта болгон татаал система, ошентсе да аны мындан ары натыйжалуу талдоого алуу үчүн МАКты өз алдынча бөлүктөргө ажыратууга аракет жасап көрөлү. Мында маданияттар аралык коммуникациянын курамдык бөлүктөрүнүн динамикалуу экендигин жана ар кандай факторлордун натыйжасында алар өзгөрүп турарын жана ошондой эле булар коммуникациянын мүнөзүнө чоң таасир этерин эсте тутууга тийишпиз. Эл аралык спецификага ылайык МАК төмөнкүдөй өзгөрүүлөргө ээ болот:

1. *Коммуникациянын катышуучулары:* 1) маалыматты берүүчү же алуучу; 2) лингвомаданиятты алып жүрүүчү же ага ээ эмес адам; 3) индивидуум, чакан топ, чоң аудитория, бүтүндөй бир улут; 4) ар бир коммуникант-индивидуумдун социалдык-психологиялык тиби; 5) коммуниканттардын өз-өзүнчө идентификациясынын мүнөзү.

2. *Коммуниканттардын ортосундагы өз ара мамиле:* 1) өз ара тааныш болуунун белгилери; 2) туугандык мамилелер; 3) улуттук, жекече баалуулуктардын, өзгөчөлүктөрдүн комплекстеринин өз ара катышы; 4) асимметриялардын даражасы.

3. *МАКка карата болгон мамиле:* 1) өзүн МАКка тиешелүүмүн же тиешелүү эмесмин деп сезүү; 2) эл аралык мамилелердин тажрыйбасы; 3) МАКка катышуунун мотиви; 4) эл аралык байланыштардын

интенсивдүүлүгү; 5) коммуникативдик, лингвисттик жана маданий компетенциялардын деңгээли.

4. *МАКтын формалары:* 1) түздөн түз же кыйыр түрдөгү мамиле; 2) мамилеге тике катышуу же четтен байкоо.

5. *МАКтын каналдары:* 1) үн; 2) мимика; 3) кол кыймылы, жаңсоо; 4) жыт; 5) көрүү; 6) даам сезүү.

6. *Коммуникативдик иш-аракеттердин түрлөрү:* 1) сүйлөө; 2) угуу; 3) окуу; 4) жазуу; 5) которуу; 6) кат алмашуу ж.б.

7. *МАКтын каражаттары:* 1) тилдик-маданий код; 2) каналдар; 3) коммуникативдик стратегиялар; 4) жооп берүүнүн болушу же болбошу.

8. *Контексттер:* 1) орду; 2) убактысы; 3) мамиле-катыштын чөйрөсү; 4) коммуникативдик жолтоолуктар, тоскоолдуктар.

9. *Маалыматтын мазмунун параметрлери:* 1) тематика; 2) маалыматтын көлөмү; 3) кептин стили, нормасы жана жанры.

Жогоруда аталып өткөн тилдик кубулуштардын негизгилерине аныктама берүүгө аракет жасап көрөбүз. Экинчи даражадагы, анчалык маанилүү деп эсептелбеген каражаттар жана белгилер кийинки бөлүктөрдө каралат.

Коммуникациянын катышуучулары. Маалымат берүүчү жана аны алуучу МАКта өз кызматтары, чыгуу булагы жана адресаты, активдүүлүгү (маалымат берүүчү аны алуучуга караганда активдүүлүктү көрсөтүүгө тийиш) боюнча бири-биринен айырмаланышат. Мында маалыматтын мүнөзү да чоң мааниге ээ. Эл аралык маданияттар коммуникациясына айрым бир адамдар (индивидуумдар), чакан жана ири топтор катышуусу мүмкүн, анда ар түрдүү тармактын адистери жана кызматкерлери да катыша берет. Коммуникациянын катышуучулары бир тараптан жалгыз адам (мисалы, лектор) жана экинчи жактан бүтүндөй бир публика, угуучулардын тобу, бир тараптан маалымат, текст окуган адам, экинчи жактан тексттин өзү, бир жактан көрүүчү, экинчи тараптан фильм, ар кандай телеберүү, программа,

театр, цирк, түрдүү шоулар ж.б. болушу мүмкүн. Демек, жогоруда көрүнүп тургандай, айрым учурларда коммуниканттар бири-бири менен түздөн-түз байланышка бара албайт, маалымат берүүчү аны алуучунун кызыкчылыктарын таптакыр эске албайт. Мындай учурларда маалыматтык карым-катыш бир тараптуу жүрөт. Иммигранттардын ассимиляцияланышында башка мамлекеттен келген адам менен жергиликтүү калктын улуттук баалуулуктарынын ортосунда жашыруун (атайылап болбосо да) күрөш жүрөт, иммигранттын аң-сезими өзүнө жат болгон жергиликтүүлөрдүн өзгөчөлүктөрүнө (каада-салт, этика, азыктануу, искусство, жүрүм-турум ж.б.) каршылык көрсөтөт. Иммигрантка жергиликтүүлөрдүн башкача маданий, психологиялык, социалдык шарттарына акырындап ыңгайлашууга туура келет. Азыркы учурдагы Европадагы жана Англиядагы иммигранттар проблемасы дүйнөлүк көйгөйгө айланууда.

Улуттар аралык коммуникацияларга карата мамиле. Өзүн эл аралык маданияттар коммуникациясынын катышуучусунун деп эсептөө, ага бекем ишенүү, өзүн өзү даярдоо эл аралык мамилелерде мыкты натыйжаларга жетишүүгө өбөлгө түзөт. Башка маданияттын өкүлү менен байланыш-катышка барган адам алардын улуттук, тилдик, психологиялык, тарыхый өзгөчөлүктөрүн өздөштүрүүгө тийиш, бул болсо сүйлөшүүлөрдө жакшы натыйжаларга жетишүүгө көмөк көрсөтөт. Башка улуттун өкүлү менен баарлашкан адам өз тилиндеги тилдик татаал каражаттарды (идиомалар, өтмө маанидеги жана көркөм боектуу сөздөр, фразеологизмдер, көркөм тилдик каражаттар, аллегориялар, сленгдер, тарыхый сөздөр ж.б.у.с.) этияттык менен пайдаланууга тийиш. Бир маданияттын өкүлдөрүнүн бири-бирин туура түшүнбөй калуусу эч нерсе эмес, дипломатиялык деңгээлдеги баарлашууда бири-бирин туура эмес түшүнүп калуу ылайыксыз гана эмес, кээде кооптуу да. Коммуникантынын тилинде мыкты сүйлөгөн адам баарлашуучусунун урмат-сыйына гана татыктуу болот. Башка маданияттын

өкүлдөрү менен байланыш-катышка барган адам өзүнүн жекече проблемаларын чечүүгө аракет кылат, кызматтык мамилелер талкууланат, коммерциялык иштер чечилет, мамлекеттер ортосундагы маданий, саясий, соода иштери каралат. Баарлашууга жагымсыз жагдай болсо да “идеологиялык каршылаш” мамлекеттердин өкүлдөрү ишти өз мамлекеттеринин пайдасына чечүүгө, жок эле дегенде, компромисстик чечимдерге келүүгө аракет жасашат.

Коммуниканттардын баштапкы позициялары идеялдуу (жакшы), нейтралдуу (орточо), начар катары классификацияланышы мүмкүн жана алар МАКтын түрдүү мүнөздөрүн (башка улуттун же мамлекеттин көз караштарын жактоо же четке кагуу, жактырбоочулук менен мамиле жасоо) шарттайт. Эл аралык маданияттар коммуникациясындагы негативдүү маанай башка пикир, сунуштардын кабыл алынышындагы дисбаланска, алардын кабыл алынбашына же туура эмес түшүнүлүшүнө алып келет.

Мамиле-катыштын максатынын туура коюлушу анын түпкү натыйжасына оң таасир этет. Ар бир тарап экинчи тарапка өз пикирин компромиссиз таңуулаганда кандайдыр бир жакшы жыйынтыктын чыгышы мүмкүн эмес. Кандай жана канча жак болбосун ар биринин өз кызыкчылыктары болот, бул кызыкчылыктар дал келгенде же алардын ар бир тарапты канааттандыруучу варианттары табылганда гана эл аралык сүйлөшүүлөр натыйжалуу болот. Журналист, кабарчылардын сенсация издөө менен маалыматтарды көбүртүп-жабыртканы эл аралык мамилелерге терс таасирин гана тийгизет.

МАКтагы түпкү натыйжа байланыш-катышка баруучулардын компетенцияларынан, алдыга коюлган максаттардын реалдуулугунан, өз ара түшүнүшүүсүнөн түздөн-түз байланыштуу. Эл аралык мамилелерге, башка улуттук баалуулуктарды сыйлоого же терс мамиле жасоого күндө көрүп жүргөн даректүү же көркөм фильмдер, жаңылыктар чоң таасир этет. Дипломатиялык мамиле болбосо да жарандык түздөн-түз (көчөдө, үйдө,

дүкөндө ж.б.) байланыш да улуттар аралык мамилеге өз таасирин тийгизе алат. Мурда байланышта болбогон же ал улуттун эли тууралуу маалымат болбогон учурда ал элдин бир өкүлү менен болгон түз байланыш да сөз болуп жаткан эл тууралуу кандайдыр таасирдин жаралышына өз таасирин тийгизе алат.

Эл аралык коммуникациянын формалары. Эл аралык коммуникация формасы боюнча тикеден-тике, түздөн-түз (прямой), кыйыр түрдө (косвенный) же бирөөлөр, үчүнчү тараптар (опосредственный или неопосредственный) аркылуу болушу мүмкүн. Тикеден-тик карым-катышта маалымат берүүчү маалыматты аны алуучуга тикелей түрдө оозеки же жазуу түрүндө берет. Вербалдык же вербалдык эмес каражаттар менен жабдылган оозеки байланыш салыштырмалуу түрдө мыкты натыйжа берет.

Кыйыр түрдөгү коммуникация массалык маалымат каражаттары, документалдык типтеги адабий чыгармалар жана искусство чыгармалары аркылуу берилиши мүмкүн. Мында маалымат аны алуучуга гана эмес жалпы элге жарыя болуп кетет. Демек, түз байланыш тар чөйрөдө жүргүзүлсө, кыйыр байланышка шарт-жагдайга, зарылчылыкка жараша бүтүндөй коомчулук, уюмдар же индивидуумдардын тобу катышышы мүмкүн.

Үчүнчү тараптар аркылуу болгон мамиле-катыш, байланыш котормочулар, элчилер, компьютердик байланыштар аркылуу жүргүзүлөт. Мында түз маалымат берүүчүнүн же маалымат талап кылуучунун кеби (суранычы, сунушу же талабы ж.б.) айрым өзгөрүүлөргө учурап калышы да күтүлөт.

Телефон, электрондук почта же башка техникалык каражаттар аркылуу байланыштар да тикелей карым-катыш катары эсептелиши мүмкүн, бирок мындай учурларда коммуниканттардын маанайы, аңгемелешүүчүсүнүн реакциясы байкалбайт, интонация, тон, мимика, жест аркылуу таасир этүү колдонулбайт.

Эл аралык коммуникациянын формалары. Эл аралык коммуникация сүйлөө, угуу, кат жөнөтүү, аны окуу ж.б. аркылуу ишке ашат. Байланыш-катышка эки же андан артык тараптар катышкандыктан сүйлөшүүчүлөр бири-биринин сөзүнүн же катынын семантикалык-лексикалык маанисин түшүнүүгө гана эмес, алардын түпкү максатын, маанайын, ички сыр, каалоолорун, өз сөздөрүнө же каттарына карата коммуниканттарынын реакцияларын кылдаттык менен байкап турушат. Сүйлөшүүнүн тилин (мисалы, ар кандай эл аралык, ортолук, эл аралык тилдер аркылуу баарлашууда) начарыраак билген коммуникант шеригине караганда азыраак сүйлөйт, мимика, жесттерди көбүрөөк колдонот, тилди начар билгендиктен толкунданат, сүрдөйт, ал тургай оюн жыйынтыктуу бере албай калышы да күтүлөт.

Эл аралык коммуникациянын контексти. Коммуникациянын негизин түзгөн маалыматтар ар кандай өлчөмдө болушу мүмкүн. Кандай болгондо да эл аралык сүйлөшүүлөрдөгү маалымат так жана мүмкүн болушунча кыска болушу керектиги тууралуу буга чейин айтылып өткөн. Контекст тил илиминде ички контекст жана тышкы контекст болуп бөлүнөт. Ички контекстке адам баласынын жашоо турмушунда жыйналган жана анын аң-сезиминде сакталган маалымат, фактылар кирет. Демек, ички контексттин инсандын акыл деңгээли, маданияты, жекече өзгөчөлүктөрү, жүрүм-туруму, тилдик жана кептик жөндөмү десек болот. Ошондой эле, ички контекстке маанайлык өзгөчөлүктөрдү да (азил-тамаша менен коштолгон, олуттуу, сес көрсөтүү иретиндеги, достук мүнөздөгү ж.б.) киргизебиз. Булардын бардыгынын ар кандай жагдайда, максатта жана шарттарда колдонуларын айтпасак да түшүнүктүү. Ал эми тышкы контекстке айлана-чөйрө, саясий абал, турмуштук жагдай, маданият, искусство ж.б. байланышкан маалыматтар кирет. Ага ошондой эле коммуникациянын өткөн ордун (локалдык контекст), мезгилин (хронологиялык контекст), шартын жана мүнөзүн да киргизүүгө болот.

Сүйлөшүүгө барган мамлекеттер макроконтекст деп аталса, ал өткөн жер, шаар микроконтекст деп аталат. Локалдык контекстте ошол жерлик коммуникант четтен келгендерге караганда өзүн бир топ эркин сезет, бирок да жергиликтүүлөр башка жактан келгендерге сый мамиле жасоого, аларга ар кандай жашоо-шарттык жана кызматтык шарттарды түзүүгө милдеттүү.

Хронологиялык контексттин так сакталгандыгы абдан маанилүү. Сүйлөшүүлөрдүн качан жүргүзүлгөндүгүнүн, канча убакытка созулгандыгынын так белгиленүүсү жана каттоого алынуусу зарыл. Мындай маалыматтар тарыхый жактан алып караганда да абдан чоң мааниге ээ. Хронологиялык көз караштан алып караганда бир эле темадагы жана максаттагы сүйлөшүүлөр убактылуу токтотулуп, кайра бир нече убакыттан кийин кайра улантылышы да мүмкүн. Атайын конкреттүү уюмдардын, форумдардын, фондулардын жолугушуулары, сессиялары жана отурумдары белгиленген мөөнөттө бир эле шаарда же ар түрдүү мамлекеттерде жана шаарларда кезектешип өткөрүлүп турат.

Сырткы контексттин дагы бир параметри – мамиле-катыштын чөйрөсү жана тейленүү тармагы. Ага төмөнкүлөрдү киргизүүгө болот:

- дипломатиялык иш-аракеттер;
- профессионалдык карым-катыштар;
- соода, бизнес;
- эл аралык макулдашуулар, кеңештер;
- чет өлкөдө окуу;
- саякат;
- миграция;
- аскердик аракеттер;
- адабий, искусстволук, маданий байланыштар.

Глобалдык маданий маалыматтардын агымы төмөнкүдөй каражаттар менен ишке ашат:

- 1) этностор – иммигранттар, качкындар, туристтер ж.б.;

- 2) финансылык каражаттар;
- 3) жабдуулар жана техникалык каражаттар;
- 4) массалык маалымат каражаттары;
- 5) идеология.

Бул агымдар ошондой эле коммуникативдик контекст сыяктуу мамиле-катыштын түрдүү сфералары менен түздөн-түз байланышта.

Контекст менен мамиленин сырткы окшоштугу МАКнын катышуучуларын адашууларга алып келиши мүмкүн. Мисалы, түрдүү маданияттар ортосундагы профессионалдык мамиле түзүү анын формалдуулугу же бейформалдуулугу, колдонулган стратегиясы, башчы менен жөнөкөй кызматкердин ортосундагы коммуникативдик дистанция ж.б. боюнча айырмаланып турат.

Коммуникативдүүлүк үчүн традициялык ыкма катары Э. Холл иштеп чыккандай жана сунуш кылгандай *жогорку контексттүү жана төмөнкү контексттүү* маданияттардын чегин так ажырата билүү керек. Эгер коммуниканттар пикир алышкан маалыматтардын негизги бөлүгү эксплициттик деңгээлде билдирүүдө кодго салынып берилген болсо, мындай маданияттар төмөнкү контексттүү болуп калат. Жогорку контексттүү маданиятта, тескерисинче, маалыматтын көпчүлүк бөлүгү контексттик (ички же сырткы) деңгээлде болот. Маданияттар аралык байланыштардын жана ал маданияттардын өздөрүнүн төмөнкү контексттүү белгилери – алардын салттуулугу (традиционность), туруктуулугу, эмоционалдуулугу, оңой менен өзгөрбөстүгү, ал эми төмөнкү контексттүү маданияттар динамизм жана технологиялык өсүштүн жогорку деңгээли менен ассоциацияланат. Контекстти активдүү колдонуунун натыйжасында жогорку контексттүү маданиятта маалымат берүүнүн жолу бир топ үнөмдүү жана натыйжалуу болот.

Дээрлик бардык изилдөөчүлөр америкалык кеп маданияттын эч ойлонбой эле төмөнкү контексттүү разрядга киргизишет.

Коммуникациядагы контексттин негизги ролу коллективизм менен ассоциялангандыктан көпчүлүк лингвист-окумуштуулар орус маданиятын жогорку контексттүү деп эсептөөгө баш коюшат. Россия өзүнүн көп жылдык тарыхында Батыштын да, Чыгыштын да таасиринде болгондуктан, төмөнкү контексттүү маданияттын (батыштык) жана жогорку контексттүү маданиятын (чыгыштык) ортолук абалында деп айтууга болор эле. Бир тараптан, орустар өздөрүнүн түз сүйлөгөндүгү менен сыймыктанышат жана маалыматты эксплициттүү (мисалы, ишкер чөйрөлөрдө) түрдө берүүгө аракеттенишет, экинчи тараптан, алар айрым учурларда маалыматты имплициттүү, кыйыр, татаалдашкан жана өтмө маанисинде берүүгө умтулушат. Ал тургай, тоолуу райондордо жашаган кыргыздар менен төмөнкү аймактардагы башка улуттун өкүлдөрү менен аралаш жашаган кыргыздардын маалымат алуу, маселе чечүү өзгөчөлүктөрү ар түрдүүчө.

Башка улуттардын же мамлекеттердин өкүлдөрүнүн ортосундагы мамиле-катышта аңгемелешүүчүсүнүн сөзүн жеткиликтүү түшүнбөө же тескерисинче анын кебиндеги мааниге ашыкча баа берүү коркунучтары да бар. Мисалы, америкалыктар өздөрүн жогорку деңгээлде сезишет (балким, аларда улуу мамлекеттин өкүлдөрүбүз деген өзүнө ашыкча баа берүү сиңип калгандыр), алардын башкалар менен болгон кеби да ошондой эле тондо айтылат. Мына ошондуктан алардын кеби оройдой, сылык эместей угулат. Ошол эле учурда Россияга келген америкалыктар партнерунун кебинде кандайдыр айтылбай калган жашыруун маселе бардай сезе беришет жана бул эл аралык коммуникацияга өз залакасын тийгизбей койбойт.

Жалпысынан алганда, бир улуттун же мамлекеттин жашоочуларына караганда МАКта негизинен төмөнкү контексттүү мамиле колдонулат, себеби коммуниканттар партнер-чет өлкөлүктөрдүн башка маданияттын контексти менен жакшы тааныш эмес экендигин интуитивдүү түрдө сезишет. Мындай учурларда кеп мамиле-катыштын, сүйлөшүүнүн максатына толук баш ийген жана жооп берген болууга тийиш, эл аралык сүйлөшүүлөрдө

татаал тилдик каражаттар, өтмө маанидеги сөздөр мүмкүн болушунча аз колдонулат. Дипломатиялык тилдин так, түшүнүктүү жана кыска болуусу зарыл. Оңой менен татаалдын, жаңы менен эски маалыматтын ортосундагы балансты таба билүү идеалдуу вариант болуп саналат.

Маалыматтын мазмунунун параметрлери. Коммуникативдик компетенттүүлүктө эки тарапты тең кызыктырган тема тандалып алынат. Азыраак, чала тааныш адамдар үчүн “коопсуз” тема болуп аба-ырайы, балдар, окуган же иштеген жери, чарбачылык маселелер сыяктуулар эсептелет. “Кооптуу” темаларга диний ишеним, саясий көз караштар жана ошондой эле сексуалдык, этникалык, расалык маселелер кирет. Ар кандай улуттарда жана элдерде ар түрдүү темаларга болгон көз караштар ар башкача, ар бир улуттун өзүнүн менталитеттик, этникалык өзгөчөлүктөрү бар. Мисалы, Америкадагы, Европадагы же айрым мамлекеттердеги бир жыныстуу үй-бүлөлөр, алардын муну эч жашырбагандыгы, бала багып алам дегендери, ар кандай жаныбар же буюмдар менен никеге тургандары - биз үчүн жапайы көрүнүш.

Тематикасы боюнча аңгемелешүүлөр монотематикалык жана политематикалык, каттоого алынган жана каттоого алынбаган болуп бөлүнөт. МАК үчүн зарыл сапаттардын бири – коммуникацияга болгон ийкемдүүлүк, мында жагымсыз кырдаалдар пайда болгондо коммуниканттардын бири теманы оң жагдайга буруп кетет. Эки тараптын кызыкчылыктары бир жерден чыкпаган учурларда аңгемелешүү убактылуу токтотулуп, бул маселелер өз алдынча терең жана ар тараптуу каралып чыгууга тийиш. Талаштуу жана чырлуу маселелер пайда болгондо “үндөбөгөн үйдөй балээден кутулуптур” дегендин түпкү мааниси ушунда.

Ар түрдүү улутта ар кандай жагдайлардагы айтылуучу кептер да түп тамырынан айырмаланат. Мисалы, грузин элинин көркөмдөлүп, көп маанини ичине камтыган тост сөздөрү жалпыга маалым. Ал эми биз, кыргыз эли бата айтуу, анда камтылган каалоо-тилектер менен мактана алабыз. Рональд

Рейгандын жубайы Нэнси Рейган Раиса Максимовна Горбачеваны ачык эле жактырбаганын мындайча билдирген: “Таанышканыбыздан баштап кулактын кужурун алып сүйлөй берди, сүйлөй берди. Мага бир сөз айтканга да мүмкүнчүлүк берген жок”. Д. Таннен адилеттүү түрдө тамашага салып: “Раиса Горбачева мени эле кыйнап жалгыз сүйлөтүп, Нэнси эмне үчүн сүйлөбөй жатат деп таң калса керек”, -деп жазган [Tannen 1990:201].

Эл аралык сүйлөшүүлөрдө эки карама-каршы тенденциянын купуя түрдөгү күрөшү бар. Биринчиден, дипломатиялык мамилелерде эл аралык нормалардын, эрежелердин сакталуусу зарыл, экинчиден, шарт-жагдайга, сүйлөшүүнүн нугуна жараша жалпы кабыл алынган нормадан чыгууга да туура келет.

1.7 Маданияттар аралык коммуникациядагы коддордун колдонулушу

Код түшүнүгү коммуникация теориясындагы негизги маселелерден. Ички коддордун (ой жүгүртүүнүн тили) жана сырткы коддордун (вербалдык жана вербалдык эмес мамиле) жардамы менен бир сигналдык системадан башка системага өтүүнү тилдик кодировкалоо деп түшүнөбүз.

Ички кептин механизмдери универсалдык-предметтик код менен карым катышта. Адамдын эске сактоосунда анын турмуштук тажрыйбалары, тилдик жана практикалык билимдери сакталып турат, мезгилдин өтүшү менен бул маалыматтар байыт жана кеңейет [Линг.энц.словарь 1990:233].

Сырткы код катары вербалдык белгилер, паралингвистикалык каражаттар, жаңсоо, мимика, пантомимика (дененин тили), проксемика (физикалык дистанция), социалдык дистанция, кийим, такесика (дененин денеге тийиши) ж.б. кызмат кылат. Б. С. Ерасов (1997:445) маданий коддорго архитектураны, интерьер дизайнын, артефакттарды, графикалык символикаларды, искусствонун түрлөрүн (ыр, бий, парад, карнавал ж.б.),

жытты, гүлдү, даам сезүүнү (сагыз чайноо, тамеки чегүү), температуранын таасирин, косметиканы, сигналдарды, ал тургай тынч убакытты да киргизген.

Натыйжалуу коммуникация үчүн маалыматты берүүчү жана аны алуучу бирдей кодду жок эле дегенде окшош кодду колдонууга тийиш. Адресант менен адресаттын коддору канчалык көп жалпы элементтерди өз ичине камтыса, бирин-бири түшүнүү ошончолук мыкты болот. Кыргыз, казак, өзбек, уйгур, ал тургай алтайлыктар бирин-бири котормочусуз эле түшүнө беришет.

Өз тилинде сүйлөп жаткан адамда коддун ээсимин деген иллюзия пайда болот, башка тилде сүйлөөгө аракет жасоо учурунда ал адам өз катасын, туура эмес акцентин байкабайт. Эгер коммуниканты башка улуттун өкүлү болуп, бирок ал партнерунун тилинде таза сүйлөсө, анын тилин мыкты түшүнсө, ага болгон урмат күчөйт.

Коддор бири-бирине дал келген учурда коммуникациянын каналдары ачылат, ал эми дал келбесе бул каналдар анча-мынча же толугу менен жабылат. Башка тилди начар түшүнгөн жана эркин сүйлөй албаган адам баарлашуу учурунда өзүн эркин сезе албайт. Айрым тилчи-изилдөөчүлөр эки коддун – тилдик жана маданий коддордун – бар экендигин белгилешсе, башкалары ал экөө тең бир эле коддун курамдык бөлүгү дешет. Канткенде да коммуникациянын тилдик жана маданий аспектилеринин ортосунда тыгыз байланыш болот да, көп учурда кимиси кайдан башталып, кимиси кайдан бүтөрүн аныктоо татаалдыкты жаратат (ал түгүл кээде мүмкүн да эмес). Мына ошондуктан да МАКка анализ жүргүзүүдө маданий-тилдик кодду татаал, көп компоненттүү түзүлүш катары кароо максатка ылайыктуу.

МАК үчүн тилдик компоненттер менен биргеликте тилдин маданий компоненттерин көзөмөлдөөчү өзгөчө механизмди калыптандыруу зарыл. Башка улуттун бардык маданий, руханий байлыктарын толугу менен өздөштүрүп алуу абдан татаал, бирок да андай баалуулуктарды толугу менен

болбосо да, аздыр-көптүр сиңирип алууга толук мүмкүн. Ушуну менен улут менен улут, эл менен эл жакындашат, бирин-бири түшүнүшүү пайда болот.

Бир эле тилдик кодду мыкты өздөштүрүү менен эл аралык коммуникацияда ийгиликтерге жетүүгө такыр мүмкүн эмес. Кыргыздын “канча тил билсең, ошончо дил билесиң” деп айтылган накыл сөзү да бекеринен чыккан эмес. Азыр бизде орус мектеби, орус классы дегендерге кирсеңиз окуучулардын басымдуу көпчүлүгү жергиликтүү калктын балдары, себеби азыр көпчүлүк ата-энелер жалгыз эне тили менен балдарынын алыска бара албастыгын эң сонун түшүнүп калышты.

Маданий-тилдик код улуттун менталитети, улуттук өзгөчөлүктөр менен тыгыз байланышта жана ал маалымат алууга, ага ар тараптуу баа берүүгө чоң таасирин тийгизет. Мисалы, Аскар Акаев – Кыргызстан эгемендүүлүккө жетишкенден кийинки биринчи президент, бирок аны атаганда эле үй-бүлөлүк башкарууга жол берген, өнөр жайды, айыл-чарбасын талкалаган, өткөөл мезгилде “Кыргызстан – Орто Азиядагы демократия аралы” деген ураан менен башкарууну биротоло колунан чыгарып жиберген, Москвага качууга аргасыз болгон деген негативдүү пикирлер кошо келет. Мына ошондуктан да маалыматтын ички кодировкасы гана айрым сөз, сөз айкашы же сүйлөм, кандайдыр көрүнүш айрым адамдар үчүн курук сөз гана болорун, ал эми башкалар үчүн ошол эле тилдик бирдиктер, нерселер чоң мааниге ээ экендигин билдирет. Мисалы, шарылдап агып жаткан дарыяны көргөн дыйкан же багбан эгин, бак суугарсам дейт, ысыган адам сууга түшсөм десе, жеңил ой адам суу боюнда көңүл ачсам, оонап жатсам гана дейт, сүрөтчү дарыя боюндагы дарактардын кооз сүрөтүн тартсам десе, инженер-техник мини ГЭС курсам деп кыялданат, малчы малдарымды суугарсам десе, айдоочу сууну булгап машинамды жууп алсам дейт, дарыя айыл арасынан агып жаткан болсо, аны көргөн жаратман көпүрө салсам деп ойлойт ж.б.

“Бирөө ичерге суу таппай жатса, бирөө кечерге кечүү таппайт” деген макалда эмне деген маани жатат. Мында терең алып караганда суу, кечүү тууралуу терең болбой жатат. Демек, ар кандай коддон чыгаруу жаңы кодго салууну баштайт деп айткан лингвисттердин пикири менен макул болбой коюуга мүмкүн эмес. Бир улуттун ичинде бирдей коддор, чакан коддор колдонулса, МАКта ар кандай вербалдык жана вербалдык эмес каражаттардын жардамы менен алынган маалыматты кайрадан жаңылап коддон чыгарууга туура келет. Эл аралык мамилелер коммуникациясында адресант билдирүүнү эне тилиндеги каражаттардын эсебинен кодго салат, ал эми адресат болсо өз тилиндеги каражаттарды жана эл аралык мамилелердеги тажрыйбасын пайдалануу менен ошол эле билдирүү, маалыматты башка жол менен коддон чыгарат. Жогоруда айтылгандай, маалыматты коддон чыгарууну иш жүзүндө жаңы кодго салуу деп түшүнсөк болот, башкача айтканда, маалымат башка кодго которулат.

МАКта коддорду натыйжалуу пайдалануу үчүн коммуникант тилдик элементтерди бириктире жана ажырата билүүгө, ар бир коддун маанисин ачык түшүнүүгө тийиш. Чет тилдерди начар түшүнгөн жөндөмдүү адам да сөздүк, контекст аркылуу ал маалыматта эмнелер тууралуу сөз болуп жаткандыгын божомолдоп билет.

Тил эл аралык мамилелердин каражаты болуу менен катар, бир тарап үчүн эне тили катары кызмат кылса, экинчи тарап үчүн чет тили, ал эми эки тарап тең бирин-бири түшүнө албаса, алар эл аралык орток тилдер аркылуу пикирлешүүгө аргасыз болот. Бир тилдеги сөз гана эмес мимика, жест да башка тилде такыр бөлөк маанини берип калышы толук мүмкүн, мындай учурларда коммуникативдик тоскоолдуктар пайда болот.

Маалыматты кодго салуу индивиддин социалдык абалына да көз каранды. Жогорку билимдүү адамдын айрым профессионалдык-кесиптик сөздөрүн жана терминдерин карапайым адамдардын түшүнбөй калуусу толук мүмкүн. Анын үстүнө кепте диалектилер, говорлор, сленгдер,

профессионалдык жаргондор колдонулуп турат. Айрым учурларда Кыргызстандын түндүгүндө жашагандар түштүктүк же ичкилик урууларынын айрым сөздөрүнө түшүнбөй калышына (же тескерисинче, туура эмес түшүнүүсүнө) көп эле жолу күбө болуп жүрөбүз. Адабий чыгармаларды аз окуунун кесепетинен жаштарыбыздын эне тилиндеги эле айрым сөздөрдү түшүнбөй жаткандыгы азайбай эле арбып бара жатат. Ал тургай, Англиядагы англис тили менен Америка Кошмо Штаттарында англис тили айырмаланып, алар бири-бири менен баарлашууда айрым кыйынчылыктарга туш болушат. Ал эми бир тармактагы адистер (мисалы, математиктер, компьютерщиктер, финансы-кредит ж.б. боюнча) ар түрдүү улуттун өкүлдөрү болуп, коммуникантынын тилин начар билген болсо да, иш боюнча сүйлөшүүдө бирин-бири жеңилерээк түшүнүп кетишет, себеби мында окшош же бирдей тилдик коддор колдонулат.

Тилдик коддор туруктуу эмес, алар көп сандаган тарыхый жана социалдык факторлордун таасири менен өзгөрүүгө учурап турат. Ар кандай тил дайыма байып жана толукталып турат, турмуш-шартка жараша алардын колдонуудан чыгып калгандары да жок эмес. Салыштырмалуу түрдө жакында эле жер дүңгүрөтө бакырып жаткан *ускорение – тездетүү, застой – сенектик, гласность – айкындуулук, коммунизм* деген сөздөр колдонулуудан чыгып калды, ал түгүл аларды азыр айтуу логикалык жактан туура да эмес.

Угуу жана көрүү аркылуу кабыл алынган музыка менен сүрөттүн тили бир топ универсалдуу. Мисалы, абстрактуу стиль менен тартылган живописи баарыбыз эле түшүнө бербестигибизди моюнга алууга туура келет. Музыка жаатында деле дал ушундай эле көрүнүш. Телеберүүдө жана радиодо көбүнчө жаштар иштегендиктен алар орто жана улуу муундун табитин жана каалоосун эске албай жатышат деген ой да пайда болбой койбойт. Азыр ким көп, ырчы көп, обончу көп, айрым ырлардын обонун, текстин угуп эстетикалык ырахат албай эле кыжырланасың. Ырдын текстинде эч кандай маани, поэтикалык ой жүгүртүүлөр жок, музыкалык жагын карасак

обондуулук жок, жалаң жеңил ыргак (ритм) менен гана кеткен. Союз мезгилинде жеңил музыкалардан уктурабыз деп жарыялашчу эле, азыр антсең обончусу да, аткаруучусу да таарынат. Ал эми басымдуу көпчүлүк жаш муундар маанилүү да, маңыздуу да элдик же эски ырларды угууну каалабайт. Искусстводо мода, модадан калды деген түшүнүк болбоого тийиш, жакшы чыгарма өлбөстүккө айланат.

Б. Бернстейндин 1960-жылы киргизген чектелген жана кеңири жайылтылган тилдик коддор теориясына ылайык коддор бири-биринен айырмаланып турушат [Леонтович:41-42]. Жайылтылган коддун түзүлүшү татаал, анда көркөм каражаттар катышат жана ал профессионалдык мамиле-катышта, көркөм чыгармаларда, искусстводо ж.б. кепке кеңири маани-мазмун берүү үчүн колдонулат. Чектелген код тар чөйрөлөрдө, расмий эмес баарлашууда пайдаланылат, коммуниканттар чубалжыган узун сүйлөмдөрсүз, узак кептерсиз эле бирин – бири түшүнө алышат. Чектелген коддо коммуниканттар эркин сүйлөшүшөт, мында жест, мимика, айтылуучу ойго карата ар кандай интонация колдонулат. Түрдүү социалдык топтун өкүлдөрү бул кодду өз билим деңгээлине, маданиятына, тарбиясына жараша ар түрдүүчө пайдаланышат. Жайылтылган код менен көбүнчө жогорку деңгээлдеги тилдик компетенцияга ээ инсандар сүйлөшөт. Чектелген да, кеңири жайылтылган да тилдик коддор МАКта колдонула берет. Бирок да чектелген код убакыт тар, шашылыш ишти бүтүрүп, тез чечим кабыл алуу зарыл болгон учурларда колдонулат. Лингвистика илими математика, физика, информатика илимдери сыяктуу так илимдердин катарына кирбейт, мына ошондуктан тигил же бул учурда ушул гана код колдонулат деп айтуу таптакыр мүмкүн эмес. Шарт-жагдайга жараша ар кандай учурларда коддун түрдүү элементтери катарлаша жана айкалышып келе бериши толук мүмкүн.

Коммуниканттын же алардын тобунун тилдик деңгээлин билүү менен мамиле жасоо, ага карата тилдик кодду тандап алуу абдан маанилүү. Атайын адистерге керектүү маалыматтар аларга тиешелүү жана белгилүү терминдер

менен коштолуп айтыла берет, бирок кандай гана кеп болбосун ал жасалма жана артыкча кооздолбогон болууга тийиш. Кеп качан түшүнүктүүлүгүн жоготкондо кызыктуулугун да, пайдалуулугун да кошо жоготот, ошондуктан жазма кеп да, оозеки кеп да түшүнүктүү жана жеткиликтүү стилде берилүүгө тийиш.

Билингвдер бир коддон экинчи кодго мамиле-катыштын контекстине жараша өтүшөт. Мисалы, азыр Россияда үй-бүлөсү менен иштеп, жашаган кыргыздар арбын. Алар үй-бүлө шартында кыргызча, көчөгө же иш чөйрөсүндө орус тилинде сүйлөшүшөт. Ошол эле мезгилде балдары орус тилиндеги балдар бакчасында тарбияланып, орус мектептеринде окушат. Мына ушул себептүү да, ата-энеси балдарына кыргызча кайрылышканда алар көбүнчө орус тилинде жооп берген учурлары көп болот. Тили орусча калыптанып калган балдар кыргызча сүйлөө үчүн оюн орус тилинде даярдап, анан аны кыргыз тилине (эне тилине) которуп жооп беришет, сурашат, сүйлөшөт. Себеби алардын ой жүгүртүүсү орус тилинде калыптанып калган. Жаш балдар эмес бөлөк тилди начарыраак билген чоң кишилер да ал тилде сүйлөө үчүн сөзүн эне тилинде даярдап алып коммуникантынын тилине которуп айтат, жазат. Мындай учурларда коддордун алмашышы “сүйлөө-угуу-жооп берүү” багыты боюнча кетет.

Билингвизм шартына көнбөгөн адамдар үчүн кодун алмаштыруу – кептик аппаратты, тилдик ой жүгүртүүнү жана психологиялык маанайды алмаштырууну талап кылуучу татаал жумуш. Чет тилин жетишерлик деңгээлде мыкты билген инсандардын жаңы маданий-тилдик мейкиндикке өтүп кетиши үчүн кандайдыр убакыттын талап кылышы жогорудагы себептер менен түшүндүрүлөт.

Башка тилдеги, улуттагы маданий-тилдик билимдер ыкчам түрдө топтолбой жана көчүрүлбөй, алар аң-сезимдүү түрдө жогорку акыл-эс менен өздөштүрүлүүгө тийиш. Ар бир улуттун өзүнө тиешелүү улуттук баалуулуктары, ишенимдери, ыйык туткан каада-салттары бар, аларга башка

улуттун өкүлүнө кемсинтүү менен мамиле жасоого моралдык акысы жок. Мындай улуттук баалуулуктарга тиешелүү деңгээлде түшүнүүчүлүк менен мамиле жасалганда гана түрдүү маданияттардын өкүлдөрү болгон коммуниканттар бирин-бири түшүнө алышат.

1.8 Маданияттар аралык компетенция

МАКга натыйжалуу катышуу үчүн инсандын кандай жөндөмдөргө ээ болушун аныктоо үчүн маданияттар аралык компетенция түшүнүгүн кеңири жана ар тараптуу карап чыгуу максатка ылайыктуу. Ал тилдик, коммуникативдик жана маданий компетенциялардан турат жана алар өз белгилерин жана өзгөчөлүктөрүн сактап калуу менен бир бүтүндүктү түзүп турат. Бул компетенцияларды ажыратып кароо шарттуу гана түшүнүк. Компетенттүүлүк терминологиялык маанисинен алганда алынган билимдердин жана тажрыйбалардын суммасы эмес, ал алдын ала максаттарды туура коё билүү, коммуникативдик кырдаалга адекваттуу баа берүү, вербалдык жана вербалдык эмес каражаттарды туура жана натыйжалуу колдонуу, коммуниканттын ой-максатын баамдоо жана ошого жараша ага мамиле жасоо.

Тилдик компетенция. Бул түшүнүк алгачкы жолу Н. Хомский тарабынан киргизилип, окумуштуу аны генеративдик грамматиканын негизинде иштеп чыккан. Ал тилдик компетенцияны “лингвисттик интуиция”, “тилдик билим”, “тилдик жөндөм” катары карап, тилдик эрежелердин абстрактык системасына ээ болуу деп түшүнгөн.

Хомскийдин концепциясына ылайык тилдик компетенция өз ичине лингвистикалык илимдер болгон фонологиялык, синтаксистик жана семантикалык компоненттерди өз ичине камтыйт. Ю. Манфред буларга кошумча грамматикалык компетенцияны кошууну сунуштайт [1987:198], бул компетенция сүйлөөчүнүн жана угуучунун ар бир грамматикалык каражаттарды туура колдонулушун жана түшүнүшүн көзөмөлдөйт. Г. И.

Богин [1980:7-11] аталган тилдик компетенциялардан тышкары орфографиянын, тилдик функциялардын, стилдин, текстти туура түшүнө билүүнүн орду жана мааниси тууралуу сөз кылат. Жыйынтыктап айтканда, тилдик компетенциялар ар тараптуу лингвисттик жөндөмдөрдү талап кылган көп аспектилүү кубулуштарды өз ичине камтыйт.

Дж. Шуманн тил үйрөнүүгө таасирин тийгизген төмөнкүдөй факторлорду белгилейт:

- социалдык факторлор (башка улуттардын арасында жашоонун узактыгы, башка улуттун өкүлдөрү менен болгон карым-катыш ж.б.у.с.);

- аффективдүү факторлор (аспаптык (инструменталдык) жана интегративдик мотивациялар, маданий шок, башка тилге карата болгон мамиле ж.б.у.с.);

- жеке инсандык факторлор (башка тилди түшүнбөөчүлүккө болгон чыдам, өзүнө өзү баа бере билүүнүн деңгээли, эгоориентация);

- когнитивдик факторлор (билим, тажрыйба, когнитивдик стиль, чөйрөгө болгон көз карандылык/көз карандысыздык);

- биологиялык факторлор [Schumman 1974].

Чет тилди үйрөнүүдөгү туура сүйлөөнүн, лексиканын жана грамматиканын маанилүүлүгүнө карабай коммуникативдик кырдаалдардагы алардын жетишсиздигин белгилей кетүүгө туура келет. Тил – адамдын жалпы психологиялык жөндөмүнүн бир аспектиси, башка тилди үйрөнүүгө психологиялык жактан даяр эмес инсан ар кандай факторлорго карабастан эч качан ал тилди үйрөнгүсү келбейт, үйрөнө да албайт.

Ю. Н. Караулов иштеп чыккан концепцияга ылайык [1987:238] инсан төмөнкү үч тилдик компетенцияда байланыш-катышка барат:

- 1) вербалдык-семантикалык (инсандын лексикону);

- 2) лингвокогнитивдик (инсандын дүйнө, жаратылыш жөнүндөгү билими);

3) мотивациялык (инсандын коммуникативдик керектөөлөрүн канааттандыруу).

В. И. Карасик [1992:63-64] тилдик компетенциянын төмөнкүдөй белгилерин жана чен-өлчөмдөрүн санап өткөн:

- 1) тилдик жөндөмдүн актуалдуу-виртуалдык белгилери;
- 2) тилдин нормативдик тууралыгынын белгилери, туура жазуу жана сүйлөө;
- 3) системалык тууралыктын белгилери (бөтөн тилде туура жазуу жана сүйлөө);
- 4) тил байлыгынын белгилери (эне тилин, анын ичинде адабий тилди мыкты билүү).

МАКта кырдаалга жана коммуниканттарга жараша адекваттуу стилди тандап алуу, улам өз билимин жана тажрыйбасын байыта баруу, мурдагы каталыктарынан сабак алуу, аларды кайталабоо абдан маанилүү. Чет тилдерин үйрөнүүдөгү дагы бир татаалдык бар – теория менен практика дайыма эле бири-бирине дал келе бербейт. Теориялык түрдө үйрөнгөн билимдерди иш жүзүндө колдонуу кээде ылайыксыз да болуп калат.

Эл аралык мамилелер коммуникациясында тилдик компетенция түшүнүгү – шарттуу көрүнүш. Биринчиден, ар түрдүү социалдык топтордун өкүлдөрү үчүн коюлган талаптар да ар түрдүүчө. Экинчиден, кайсыл бир тилдик каражаттарды, сөздөрдү, сөз айкаштарын колдонуу бардык тилдерде эле бирдей эмес жана алар ар башкача кабыл алынышы толук мүмкүн. Айрым учурларда котормочулар да мына ушундан ката кетип, сөздөрдү, сөз айкаштарын, ал тургай бүтүндөй сүйлөмдөрдү калькалап түздөн-түз которуп салышат. Ошондуктан оригиналдагы тилдик бирдик которулуп жаткан тилде кандайча айтылат деген критерийден чыгуу зарыл (бул тууралуу биринчи бөдүмдө айтылып өткөн). Үчүнчүдөн, эне тилинде ката сүйлөө, сабатсыз жазуу – ар бир адам үчүн уяттуу көрүнүш. Ал эми чет тилинде айрым катчылыктарды кетирүү атайын адис эместер үчүн кечиримдүү.

Төртүнчүдөн, тилдик компетенцияга баа берүү коммуникациянын максатына да байланыштуу, инсан турмуш-тиричиликте өз оюн эң мыкты түшүндүрө алганы менен башка максаттарда ал тил жагынан аксап калышы, сөз болуп жаткан тема боюнча жетишерлик билими болбой калышы – мыйзам ченемдүү көрүнүш.

Тил ой жүгүртүү менен түздөн-түз байланышта, МАКта эне тилдик ой жүгүртүү менен чет тилиндеги ой жүгүртүүнүн ортосундагы ички кагылышуулар, бирин-бири түшүнбөө же бири экинчисине дал келбөө учурлары пайда болуп калышы да күтүлөт. Себеби ар бир улуттун ой жүгүртүүсү, психологиялык өзгөчөлүктөрү, социалдык-саясий кызыкчылыктары ар түрдүүчө болору анык. Эл аралык мамилелер коммуникациясына такай катышып жүргөндөр бара-бара такшалат, ар бир элдин улуттук-психологиялык өзгөчөлүктөрүн алдын ала баамдай алат, аларда мамиле-катыштагы ийкемдүүлүк жогорулайт.

Чет тилдерин окутуунун теориясында жана практикасында окуучуларды жана студенттерди топторго бөлүүнүн, окуу процессин дифференциялаштыруунун, билимди баалоонун, кимге кандай мамиле жасоонун жана кимге кандай талап коюунун көптөгөн методдору иштелип чыккан. Буга чейин чет тилин мыкты үйрөнгөнү менен жаңы коллективге кошулган инсан айрым кыйынчылыктарга дуушар болот, ал жаңы жамааттын кептик өзгөчөлүктөрүн үйрөнүүгө мажбур.

Коммуникативдик компетенция. Тилдик компетенция МАКтын айрым бир гана бөлүктөрүн камтыгандыктан жогорку деңгээлдеги карым-катыш үчүн алгачкы жолу Дж. Хаймс сунуш кылган коммуникативдик компетенцияга жетишүү абдан маанилүү. Натыйжалуу мамиле-катыш процессин камсыз кылуу үчүн коммуникативдик компетенция өз ичине тилдин зарыл механизмдерин, ыкма-методдорун, стратегияларын өз ичине камтыйт. Эл аралык мамиледеги-маданият компетенциясына болгон талап бир тил ичиндеги талаптарга караганда бир топ күчтүү, татаал. Себеби

коммуникант башка тилдердин тилдик-семантикалык өзгөчөлүктөрүн кылдат өздөштүрүүгө аргасыз болот. Мында коммуникант өз катчылыктарын убагында сезе билүүгө, аны четтетүүнүн жолдорун өздөштүрүүгө тийиш, бул учурда интуициянын ролу бир топ жогорулайт.

МАКдагы коммуникативдик компетенциянын курамдык бөлүктөрү жана ага зарыл талаптар төмөнкүлөр:

1. Активдүүлүк:

– МАКдагы коммуникантына ыңгайлашуу, анын тилин таба билүү же сүйлөшүү натыйжасыз аяктарын сезе билип, андан баш тартуу;

– сүйлөшүү маданиятын, канча сүйлөө жана кандай угуу керек экендигин билүү;

– баарлашуунун натыйжалуулугу, башкача айтканда, өз оюн жеткиликтүү түшүндүрүү жана коммуниканттын кебин толук түшүнө билүү, андан туура жыйынтык чыгаруу;

– сүйлөшүүнү туура багытка бура билүү;

– кепти туура баштоо жана аны натыйжалуу жыйынтыктоо.

2. Сүйлөшүүнүн темасын жана максатын туура тандоо:

– коммуникативдик дистанция;

– аңгемелешүүнүн темасы;

– талаш-тартыштын маданияттуулугу, натыйжалуу жана жагымдуу баарлашуу;

– вербалдык жана вербалдык эмес каражаттардын туура тандалышы;

– кептик стратегия.

3. Динамикалуулук:

– эмпатия – аңгемелешүүчүсүнүн маанайын алдын ала сезе билүү, ага жараша мамиле жасоо;

– коммуниканттардын социалдык статусуна, алардын улуттук айырмачылыгына ыңгайлашуу;

– сүйлөшүүнүн темасын тандоого жана аны өз убагында алмаштырууга болгон жөндөм;

– өзүнүн коммуникативдик иш-аракеттерин корректировкалоого болгон жөндөм [Леонтович:46-47].

Маданий компетенция. Натыйжалуу эл аралык маданият коммуникациясынын дагы бир маанилүү фактору – маданий компетенция. Ал коммуниканттардын МАКтагы психологиялык, социалдык, этикалык жана маданий жөндөмдөрүнө жооп берет.

Маданий компетенция түшүнүгү кандайдыр деңгээлде маданий сабаттуулук түшүнүгүнө дал келет. Маданий компетенция көрсөткүчүн өзүнчө бөлүп кароо – лингвистика илиминдеги ары татаал, ары карама-каршылыктуу, ары кызыгууну жаратуучу маселе. Адам маданий сабаттуу болуш үчүн канча көлөмдөгү билимге ээ болууга тийиш? Ал жергиликтүү бир улутка, элге тиешелүүбү же бүткүл дүйнөгө бирдей таандыкпы? Маданий сабаттуулукту сандык, сапаттык же материалдык мааниде түшүнүүгө болобу? Бул суроого ар кандай изилдөөчүлөр ар түрдүүчө жооп беришет. Биз болсо эл арасында кеңири айтылып жүргөн “маданияттуулуктун биринчи белгиси жана көрсөткүчү адамдын тилинде” деген накыл сөздү гана бекемдегибиз келет.

Э. Д. Хирштин пикири боюнча, маданий компетенция бизди таанып-билүүнүн жана коммуникациянын стандарттуу каражаттарынын ээси кыла алат, мына ошентип ал бизге маалыматты оозеки жана жазуу түрүндө, мейкиндик жана мезгилдик мааниде берүүгө жана алууга мүмкүнчүлүк түзөт [Hirsch 1988:2-3]. Хирштин пикиринин субъективдүүлүгүнө карабастан ал лингвисттердин колдоосуна алынып, 90% консультанттар анын сөздүгүнө кирген тилдик бирдиктерге макул болушкан. Хирш мынттип жазат: “Бул элементтердин кандай экендигин жана кандай болорун тарых чечип койгон. Алар ачык сүйлөшүүнүн тилдик каражаттары, башкаларга өз көз

караштарыбызды билдирүүгө жана өз эркибиз менен чечим кабыл алууга мүмкүнчүлүк түзөт” [ibid:107].

Маданий компетенциянын улуттар жана мамлекеттер аралык байланышта зарыл экендиги айныгыс чындык, ал боюнча аңгемелешүүчүлөрдүн маданий сабаттуулугу бири-бирине дал келүүгө тийиш. Коммуниканттардын биринин маданияты төмөн болсо ал баарлашуучусунун алдында ыңгайсыз абалда калат, ал эми маданияты жогору коммуникант шеригине жогортон карай башташы да күтүлөт.

МАКнын катышуучуларынын маданий компетенциясы топоним, антропоним, саясий окуялардын, китептердин, фильмдердин ж.б. аттары боюнча да кандайдыр түшүнүк алууга мүмкүнчүлүк түзөт. Мисалы, маданий компетенциясы төмөн же бул чыгармаларды тереңдетип көңүл буруу менен окубаган адам Ч. Айтматовдун “Кылым карытар бир күн”, “Тоолор кулаганда”, “Саманчынын жолу”, “Бетме-бет” чыгармаларынын эмне үчүн ушундайча аталып калгандыгын түшүнө албайт.

Маданий сабаттуулук маданий-спецификалык маалыматтардан гана эмес жалпы аалам, дүйнөлүк кубулуштар, жаратылыш, жаңылыктар ж.б. жөнүндөгү маалыматтардан турат. Тилекке каршы, жаш муундар азыр китепти аз окуп калышты, китептен алынган билим жандуу ыр укканга окшош болсо, интернеттен алынган билим фонограммалык ыр уккан сыяктуу. Алардын убактысынын көбү компьютерге жана телефонго кетүүдө, маалыматты китептен алууга караганда интернеттен алуу алар үчүн жеңил, билим да басымдуу учурларда тест менен текшерилип калды. Так илимдерге го мейли дейли, гуманитардык жана табият таануу илимдеринде азыр балдар ой жүгүртпөй (жеткиликтүү эмес) клавишаны болжолдоп басуу менен алек болуп калышты. Тестте кандайдыр түшүнүктөргө талдоо жүргүзүү, анализ жасоо азыраак болору айтпасак да түшүнүктүү.

Маданий сабаттуулук – бул компетенциянын көбүрөөк динамикалык өбөлгөсү. Туруктуу тарыхый, географиялык, адабий ж.б. маалыматтардан

тышкары күндөлүк саясий окуяларга, өзгөрүп, жаңыланып жана алмашып туруучу искусство чыгармаларына, модага ж.б.у.с. байланышкан маалымат, кабарлар да бар. Аларга болгон реакция тез болот жана айрым маанилүү эместери улам унутулуп турат. Бул динамизм маданий сабаттуулуктун көлөмүнүн улам жаңыланып жана толукталып турушун талап кылат.

Компетенция коммуникациядан ажырым жашабайт. Конкреттүү коммуникациялык кырдаалдарда компетенция байыйт, анын деңгээли аныкталат. Коммуникант өзү менен бирдей же билими, тажрыйбасы боюнча өзүнөн төмөн адамдардын арасында компетенсииздик боюнча жабыр тартпайт.

Эл аралык маданият коммуникациясында компетенциянын түрлөрү (тилдик, маданий, коммуникативдик, атайын бир адистик ж.б.) бири-биринен ажырым жашай алат. Өз тилин же өзгө тилди мыкты билген адам да өзү тааныш эмес темаларда кыйналып калышы толук мүмкүн. Мыкты сүйлөгөн бир башка, көп сүйлөгөн таптакыр башка. Экинчи жагынан алып караганда, адам башка мамлекеттин тарыхый басып өткөн жолун, учурдагы саясий-социалдык абалын мыкты билген менен ал өлкөнүн тилин билбеши мүмкүн, мындай учурда андай адамдын бул мамлекеттин өкүлдөрү менен жеткиликтүү карым-катышка бара албасы бештен белгилүү. Ошол эле учурда тарыхты да, тилди да билбей, бирок табиятынан мамилеге уста адам мамиле-катыштын вербалдык эмес каражаттарын же котормочуну пайдалануу аркылуу тилин билбеген инсан менен байланыш-катышка бара алат. Иммигрант келген өлкөнүн тилин начар билип туруп деле иштеп кете алат, ал үчүн тилди мыкты билүүнүн зарылчылыгы жок, өз жумушу боюнча минималдык түрдөгү тилдик базаны билип алуу ага аргасыз түрдө жетиштүү. Кандай болгондо да биз атап өткөн эки түр тең адамга ийгилик алып келе бербейт. Кээде башка мамлекетке барып иштеген журналист ал өлкөнүн тилин жакшы билбей, тар чөйрөдөгү өзүнүн тилин билген адамдардын пикирине жана көз караштарына таянып кабар, макалаларын урдура берет.

Эл аралык маданият коммуникациясынын түрдүү деңгээли инсанга түрдүүчө шарттарды жаратып берет, мисалы:

- 1) эптеп эле жашоо, күн көрүү үчүн болгон деңгээл;
- 2) башка салт-санаага, тартипке жана талаптарга аралашып кетүүгө мүмкүнчүлүк берүүчү деңгээл;
- 3) башка улуттар арасында толук кандуу жашап кетүүгө жол ачуучу деңгээл;
- 4) барган мамлекетинин адамдарынан алардын тилин кем билбөө, алардан өзүн кем сезбөө.

Эл аралык маданияттар коммуникациясындагы натыйжалуу иш-аракеттер үчүн тилдик, коммуникативдик жана маданий компетенциялардын пропорционалдуу байланышы керек. Бул байланыштар асимметриялык көз карандылыкта болгон учурда бирин-бири түшүнбөөчүлүк келип чыгышы күтүлөт, жогоруда айтылгандай, карым-катыш маселесинде коммуниканттардын өз ара түшүнүшүү зарылчылыгы келип чыгат.

МАКда индивиддин өзүнүн маданий-тилдик компетенциясын атайылап төмөндөтүүгө же жогорулатууга аракеттери да болушу мүмкүн. Бул, негизинен, индивиддин психологиялык өзгөчөлүктөрүнө жараша болот. Айрым коммуниканттар чет тилдерин колдонууда өздөрүнө ишене алышпайт, ал эми кээ бирлери болсо өздөрүн бул маселеде жогору баалайт, канткенде да ар ким өзүнө реалдуу баа бере билүүгө тийиш. Өзүнө жеткире баа бербөө да, өзүн ашыра баалоо да коммуникацияга жолтоолугун тийгизет. Коммуникантты ашыра баалоодо же, тескерисинче, өзүн андан кем сезүүдө инсан анын алдында кичирип, оюн бир жерге топтой албайт, анда сүрдөө, толкундануу сезимдери пайда болот. Өзүнүн тилдик маданиятын жогору баалоо же, тескерисинче, коммуникантка тоготпоо менен мамиле жасоо баарлашуучуну кыжырлантат, биринин тилин бири таба албайт [Карасик 1992:60]. Мына ошондуктан коммуникант айрым тилдик кемчиликтерди кетиргенде да (атайылап өзүнүн оюн таңуулоо, теманы башка жакка буруу,

кепти бурмалоо – таптакыр башка маселе) аны байкамаксан болуу же сылык гана анын катачылыгын оңдоп коюу максатка ылайыктуу.

Маданияттар аралык коммуникациянын моделдери.

Коммуникативдик актыны бөлүмдөргө бөлүү – лингвист окумуштуулардын түпкү максаты эмес. Ал жөн гана мамиле-катыштын маани-маңызын жана механизмдерин изилдөө үчүн колдонулат. Коммуникациянын моделдеринин түрлөрүнүн көптүгү жана алардын ар биринин кызматы байланыш-катыштын динамикалык мүнөзү жана түрдүү белгилери менен аныкталат. Биздин кызыгуубузду жараткан моделдерди топтоштуруп, аларда коммуникациянын кандай аспектилери чагылдырылышына байкоо жүргүзүп көрөлү.

Эң алды мамиле-катыштын процессин мүнөздөөчү моделдерди карап көрөлү. Кандай болгондо да бардык схемалар өз ичине маалыматты берүүчүлөрдү жана алуучуларды, вербалдык жана вербалдык эмес каражаттар менен берилген билдирүүлөрдү өз ичине камтыйт. Маалыматтар эң эле жок дегенде төмөндөгүдөй үч жол менен берилет: вербалдык ыкма (сөз), физикалык ыкма (жест, мимика, дене кыймылы ж.б.), үн аркылуу (үндүн бийиктиги, кептин тембри, тону, интонация ж.б.). Ар кандай маалыматка, билдирүүгө аны кабыл алган инсан оң же терс мааниде реакция жасайт, айрым учурларда кайдыгер гана карап коёт. Мында эң эле жаманы – кайдыгерлик, ар кандай билдирүүгө жакшы же жаман мамиле жасоо, ага өз пикирин билдирүү зарыл. Бирок да адресанттын да, адресаттын да өз кызыкчылыктары бар, маалымат берүүчүгө жаккан, ал туура деп тапкан билдирүү аны кабыл алуучуга жакпашы, терс кабыл алышы толук мүмкүн. Коммуникациядан жакшы натыйжа чыкпагандыгынын негизги себептеринин бири да дал мына ушунда.

Коммуникация процессиндеги маалыматтын берилүү ыкмаларын изилдөө менен М. Л. Макаров анын түрдүү моделдерин төмөнкү үч топко бөлүп караган:

1. Маалыматтык-коддук модель. Маалымат берүүчү жана аны алуучу маалыматтан окшош түшүнүктү жана кабарды алууга тийиш. Тилекке каршы, жогоруда айтылгандай, бир эле маалыматка ар кимдин көз карашы ар түрдүүчө. Жөнөкөйлөтүп айтканда, абдан начар аткарылып жаткан кандайдыр бир жумуш аны аткаруучу адамдын өзүнө туура иштелип жаткандай көрүнгөнү менен ал башка адамдын күлкүсүн же андан жаманы кыжырын келтирген учурлар жок эмес.

2. Инференциялык модель. Адресант маалыматты толук жана түшүнүктүү бергиси келбей бүдөмүктөтүп, адресатты кыжаалатчылыкка салат, маалыматтан кандай жыйынтык чыгарууну билбей ал ойго батат. Маалымат берүүчү сөздү баштап коюп, кандайдыр шылтоолор менен анын аягына чыкпай коюшу да ыктымал.

3. Жалган маалымат берүүчү модель. Маалымат берүүнүн жана алуунун эң коркунучтуу модели ушул. Тилде ушакчы жана чагымчы деген түшүнүктөр бар. Ушакчы бирөөнүн сөзүн башка бирөөгө жеткирип коёт же бирөөнү жамандайт, ал эми чагымчы (подстрекатель) жок нерсени айтып бир адамды же адамдардын тобун башкаларга каршы кайрайт жана көкүтөт. Демек, чагым маалымат ушак маалыматтан бир канча эсе зыяндуу, мындай маалымат адам менен адамды, ал тургай, эл менен элди кагыштырып жибериши да мүмкүн [Макаров 1998:22-27].

Коммуникация процессинин татаалдыгы изилдөөчүлөрдү моделдерди өркүндөтүүгө, аларга улам жаңы компотенттерди жана факторлорду киргизүүгө түртөт. Илим-техника өнүккөн сайын байланыш каражаттарынын түрү да көбөйүүдө, эл аралык мамилелерге катышкан ар бир инсан аларды өздөштүрүүгө, ар биринин өзгөчөлүктөрүн билүүгө муктаж болууда.

П. Рорлих тилдик талдоонун үч деңгээлин: ички инсандык, инсандар аралык жана синтетикалык мамиле-катышты камтыган эл аралык мамиле-байланыштын 1 жадыбалда берилген моделин сунуш кылган

Жадыбал №1

Белгилер-мүнөздөмөлөр	Белгилер-мүнөздөмөлөр	Процесстер
Ички инсандык	Когнитивдик-перцептуалдык	Психологиялык
Инсандар аралык	Интерпретациялык	Коммуникативдик
Синтетикалык	Системалык	Адаптациялык

Биринчи кезекте негизги көңүл инсандын жекече өзгөчөлүктөрүнө, анын акыл-эсинин деңгээлине, кептик жөндөмүнө, маалыматты кабыл алуусуна, аны түшүнө билүүсүнө бурулат. Бир адам тарыхый өнүгүүнү алга жылдырып же артка сүрүп салышы, эл менен элди, мамлекет менен мамлекетти жакындаштырып же кагылыштырып жиберishi да мүмкүн.

Инсандар аралык деңгээл интерпретациялык болуп эсептелет. “Адам адамга доспу же каспы” деген түшүнүк да ушул деңгээлде чечилет. Изилдөөчүлөр да ушул деңгээлдин маанисине чоң көңүл буруу менен мамлекеттер жана тилдер ортосундагы “алтын ортолукту” табуунун аракетинде болушууда, окумуштууларга эч кандай тирешүүнүн, атаандашуунун кереги жок. Үчүнчү синтетикалык деңгээлде коммуниканттардын кебинин оң же терс таасир этиши билинет. Айрым бузукулардын жакшы сөздү колдобой, жаман сөздү четке какпай ишти тескери жакка буруп кеткен же “бээ десе төө деп, бети кара көө деп” оң ишти тескери айландырылган учурлары да болбой койбойт.

МАКда байланыш-катыш көп баскычтуу. Бир эле адам делегациянын курамы менен, бир адам бир адам менен же бир нече адам өздөрү сыяктуу адамдардын тобу менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзөрү мүмкүн. Кандай гана курамда болбосун, эл аралык сүйлөшүүлөрдө ар бир коммуникантка чоң жоопкерчилик жүктөлөрү бышык.

Маданияттар аралык коммуникациянын моделдери МАКнын натыйжалуулугуна жооп берүүчү төмөнкүдөй макрофакторлорду чагылдырат:

– сүйлөшүүгө барган мамлекеттердин эл аралык деңгээлде алган ордун;

- мамлекеттин, анда жашаган жарандардын социалдык-экономикалык абалын;

- мамлекетте жашаган улуттардын тилдеринин, этнопсихологиялык өзгөчөлүктөрүнүн окшош жана айырмачылык жактарын;

- мамиле-катышта колдонулуучу маданий-тилдик коддордун өз ара катышын.

МАКтын динамикалуулугун аныктоочу негизги көрсөткүчтөр төмөнкүлөр:

- коомдук өнүгүүнүн тынымсыз өсүү үстүндө, ошол эле учурда ар кандай мамлекет ар түрдүүчө темп менен өнүгөт, мына ошондуктан сүйлөшүүгө барган мамлекеттердин ортосунда хронологиялык дал келбөөчүлүк болуп калышы толук мүмкүн;

- тилдердин окшоштугу, бул да мамлекеттердин тарыхый өнүгүүсүнөн көз каранды. Мисалы, жакынкы тектеш тилде сүйлөгөн жана бири-бирин котормочусуз түшүнгөн кыргыз, казак, өзбек, түркмөн, кара калпак же орус, украин, чех сыяктуу сыяктуу улуттарда өздөрүнүн адабий тилдик нормалары пайда болуу менен бул тилдер улам алыстоодо;

- мамлекеттер ортосундагы туруктуу карым-катыш жана алардын жашарып, жаңыланып барышы;

- коммуникациянын жаңы каражаттарынын пайда болуусу.

Мамлекеттер ортосундагы мамиленин начарлашы же жакшырышы төмөнкүдөй деңгээлдерде болот:

- оң маанисинде: башка улуттардын, элдердин жана мамлекеттердин улуттук баалуулуктарын сыйлоо, алар менен тең ата мамиле жасоого умтулуу, улуттук баалуулуктарга зыян келтирбөө менен башкалардын да прогрессивдүү жактарын сиңирип алуу ж.б.;

- терс маанисинде: башка мамлекеттерге үстөмдүк жүргүзүү менен мамиле жасоо, алардын улуттук баалуулуктарына теңсинбөөчүлүк менен

мамиле жасоо; башкалардын каада-салттарынын терең ойлонулбай кабыл алынышы; эл аралык деңгээлде доминанттык абалга умтулуу ж.б.

1.9. Түшүнүү эл аралык коммуникациянын максаты катары

Адам баласынын эң кымбат каалоолоорунун бири – башкаларга түшүнүктүү болуу, башкалардын түшүнүүсүнө жетишүү. Анын себептери өтө ар түрдүү жана алар болжол менен төмөнкүлөр: сүйүү, өзүн жогору көрүү, жок эле дегенде өзүн эл катары сезүү; илимий, экономикалык жана социалдык кызыкчылыктар; санат-насыят, тарбия, үйрөтүү, билим берүү иштери ж.б. Бирок да булардын бардыгындагы негизги максат – маалымат, билим жана кабарды башкаларга мүмкүн болушунча толугураак жеткирүү.

Кепти түшүнүү проблемасы менен психологдор, философтор, тилчилер, коммуникация, компьютердик лингвистика багытындагы адистер иштешүүдө. Көпчүлүк лингвопсихология проблемасын изилдөөчүлөр табигый, тубаса тилдеги кептин так эместиги жана түрдүү маанилерди билдирүүсү, так логикалык структурага ээ эместиги, үн-сөзсүз макул болуусу, сөз айкаштарынын, сүйлөмдөрдүн примитивдүүлүгү сыяктуу кемчиликтерин белгилешет. “Тил ойду кайрадан “кийиндирет”, – деп жазат Л. Витгенштейн. Адамдын кийген кийиминен анын семиз-арыктыгын, боюнун узундугун гана билебиз. Сыртынан карап адамдын кандайлыгын, оюнда эмне бар экендигин билүү мүмкүн эмес (“мал аласы сыртында, адам аласы ичинде”). Ошол сыяктуу эле кеп ойдун сырткы кабыгы, анын маани-маңызына, айтылган максатына сүңгүп кирүү керек. Ушул себептүү да, окуучуларга жана студенттерге уксаң да, окусаң да, жазсаң да, ой жүгүртүп өздөштүр, маанисине жет деп дайыма айтып келебиз. Бирок да, С. А. Сухих менен В. В. Зеленская [1998:52] берилген маалыматтын 30% гана түшүнүлөт, калганы коммуникация процессинде жоготууга учурайт деп жыйынтык чыгарышат. Эгер бул маалыматка ишене турган болсок, тилдердин ар түрдүүлүгүнө жана ал жердеги чыңалган абалга байланыштуу мамлекеттер

ортосундагы мамиледе жоготуу жана түшүнбөө мындан да көп болушу мүмкүн.

Түшүнүү бар жерде сөзсүз түрдө түшүнбөөчүлүк да болот. “Түшүнүү болбогон жерде түшүнбөөнүн болбой калышы мүмкүн эмес”, – деп жазган Г. И. Богин [1986:8]. Ушул сыяктуу эле ойду М. Бирвиш [1988:97] мынтип айтат: “Ар кандай типтеги түшүнбөөчүлүктөр түшүнүүнүн кошумча иллюстрациясы катары чыгат”. Ал түшүнбөөчүлүктү түшүнүүнүн конкреттүү тиби катары карайт. Биздин практикабыздан да көрүнүп жүргөндөй, лекцияны көңүл буруп угуп отурган студенттерде гана кандайдыр кошумча суроолор, жеткиликтүү түшүнө албай калган маселелер пайда болот. Чындыгында эч нерсе түшүнбөгөн же түшүнгүсү келбеген адамдын айтылган кеп кулагынын сыртынан кетип, кайдыгер отура берет. Темага кызыккан жана айтылып жаткан кепке кызуу аралашкан адамда гана кошумча, түшүнбөгөн же толук түшүнө албаган суроолор пайда болуп турат.

Жыйынтыктап айтканда, түшүнүү салыштырмалуу мүнөзгө ээ. Түшүнүүнүн бир уюлунда (полюс) толук түшүнбөө турса, экинчи уюлунда толук түшүнүү турат. Бир жагынан алар бирин экинчиси четке какса, экинчи жагынан алар бири экинчисисиз жашай албайт. Алар бири-бирин тануу, четке кагуу менен бири-бирине сиңишип кетет жана өзүн өзү өнүктүрүүнүн, маалыматтык баюунун булагы болуп калат.

Толук түшүнүү да, толук түшүнбөө да, жогоруда айтылгандай, – салыштырмалуу түшүнүк, экөөндө тең айрым жетишпестиктер болот, бирок аларды пайыздаштырууга, санап туюнтууга мүмкүн эмес. Моюнга алганда, окуучуларга жана студенттерге деле бири-бирине салыштырмалуу түрдө баа коюп келе жатабыз го (ынжык окутуучулар гана мен өзүм да “бештик” билбеймин деп студенттерин кыйноого алат).

Түрдүү цивилизациялык типке кирген жана тилдери түрдүүчө инсандар бири-бирин таптакыр түшүнбөйт деш да туура эмес. Шарт-жагдайга, ар кандай каалоо-тилекке, жумушка, барган-келгенине жараша алар ар кандай

тилсиз байланыш каражаттары (мимика, жаңсоо, дене кыймылы ж.б.) аркылуу аз да болсо бирин бири түшүнөт. Мисалы, көлдөгү адам чөл тууралуу, чөлдөгү адам көл тууралуу сурабайт да.

Н. И. Жинкин (1982) түшүнүүнү жалпы элдик тилден интеллекттин тилине которуу деп трактовкалайт. Муну ар кандай сөз, тилдик бирдик жалпы элге тиешелүү, бирок аны ар ким ар кандайча кабыл алат жана түшүнөт деп билүүгө тийишпиз. Тил ой жүгүртүүнү бөлүктөргө бөлүштүрөбү же ой жүгүртүү тилди айрым бөлүктөргө ажыратабы, тил биринчи пайда болгонбу же ой-жүгүртүүбү деген суроо лингвисттердин башын оорутуп келет. Алгач тилдин элементтерге бөлүнүшү айлана-чөйрөнүн таасири менен болгон деп болжолдоого болот. Бара-бара адамдын акыл-эсинин өсүшү менен тил менен ой жүгүртүүнүн карым-катышы, өз ара аракетке келиши пайда болуп, ал андан ары өнүгүүгө ээ болгон. Чет тилинде сүйлөө же жазуу керек болгондо ой жүгүртүүнүн бөлүктөргө бөлүнүшү даана байкалат, тилди начарыраак билгендердин бүтүндөй сүйлөмдөрдү дароо даярдай коюшу кыйын, ошондуктан аларда ойдун бөлүктөрү даярдалып анан алар бириктирилет. Омоним жана өтмө маанилүү сөздөр колдонулганда кайсынысы кандай мааниде болуп жаткандыгын билүү үчүн ойлоно калууга мажбурбуз. Мында кандай сөз эмне мааниде колдонулуп жаткандыгы контексттен гана билинет. Мисалы, *ал атты ким койгон, ал бутага атты, ал атты сугарды* ж.б. Кыргыз тилиндеги дагы бир татаалдык – созулма үндүүлөрдүн колдонулушу. Мисалы, *улу-улуу-уулу-уулуу; сулу-сулуу-суулуу* ж.б. Тилди начар билгендер да ушуга окшогон маселелерден ката кетиришет. Орус класстарынан келген же билими начар айрым студенттердин “тил таануу”, “Манас таануу” сыяктуу сөз айкаштарын “тил тануу”, “Манас тануу” деп жазып койгон учурлары кездешип жүрөт. Мында “таануу”, “билүү” деген маанилер тескерисинче “тануу”, “жокко чыгаруу” болуп калат.

Эгер чет тилинде сүйлөө же жазуу керек болсо, чет тили менен эне тилдин карама-каршылыгы, башкача айтканда, бири-бирине дал келбестиги

кептин башында эле байкалышы да мүмкүн. Ал тургай, орус класстарында окуган кыргыз балдарынын *кой кестик; ат кыйкырды; атка отурдук; көздөрүм качып кетти, жоон китеп же ничке китеп* деп жазган фактылары да бар. Чет тилинде сүйлөө же жазуу керек болсо, ой адегенде рефлексстүү түрдө эне тилинде пайда болуп андан кийин чет тилине которулары тууралуу айтылып кеткен. Окуу же угуу керек болсо, чет тилин начарыраак түшүнгөндөр кепти эне тилине которуп анан түшүнөрү тууралуу да ушул эле ойду айтууга болот.

Кепти интерпретациялоодогу айырмачылык коммуниканттардын маани-маңыздын сырткы, үстүртөдөн болгон мазмуну менен түпкү мазмунунун катышын ар түрдүүчө трактовкалагандыгы менен да шартталат. Тилдик бирдиктин материалдык касиеттери али толук маанини билдире албайт да, коммуниканттардын ой жүгүртүүсүн активдештирүүчү стимул катары гана кызмат кылат. Көпчүлүк учурларда кептеги сөздөрдүн, сөз айкаштарынын жана чакан тилдик бирдиктердин бериле турган мааниге жана моралга тиешеси да жок болуп калат. Бул айрыкча туруктуу сөз айкаштарына, фразеологизмдерге мүнөздүү. Мисалы, *төөнүн куйругу жерге тийгенде, таш бака терекке чыкканда* деген сыяктуу фразеологизмдердин төөгө, таш бакага эч тиешеси деле жок, ал эч качан бүтпөй турган ишти образдуу гана берип калды. Адамдын мүнөзүнө, ой-максатына тиешелүү *котур ташы койнунда, колтугуна суу бүрктү, колу ачык, катуу кол, бешенеси жарык, кабагына карыш кар жааган, жүзүнөн нур чачкан* сыяктуу туруктуу сөз айкаштары жана фразеологизмдер да жогорудагыдай эле кызмат аткарат. Тилекке каршы, көпчүлүк кийинки муундун өкүлдөрү мындай тилдик бирдиктердин маанисин ачык түшүнө албай калышты. Буга, биринчиден, алардын адабий китептерди аз окугандыгы себеп болсо, экинчиден, орто жана улуу муундар деле аларды кебинде кемирээк колдонуп калгандыгында болууда.

Оозеки кептин жаралышына жана интерпретацияланышына төмөнкүдөй механизмдер жана коммуниканттардын иш-аракеттери таасирин тийгизет:

- 1) кептик тизмекке фонетикалык-фонологиялык анализ жасоо;
- 2) кептин фонетикалык-фонологиялык-семантикалык-грамматикалык жактан туура түзүлүшү, кептик агымды бөлүктөргө ажыратуу;
- 3) кепти морфологиялык жана лексикалык деңгээлде туура айтуу, жазуу жана аларды туура түшүнүү;
- 4) көп маанилүү жана синонимдик сөздөрдү кепте туура колдонуу.

Синонимдер накта жана контексттик болуп бөлүнөт. *Сулуу, кооз, татынакай, келишимдүү* сөздөрү синонимдер болгону менен кыргыз тилинде кепте аларды тандап колдонууга туура келет. Мисалы, *сулуу, татынакай кыз, кооз жаратылыш, келишимдүү жигит* (керек болсо, жигитке карата *сулуу, татынакай* сын атооч сөздөрүн колдонуу туура эмес болуп калат). *Жакшы* менен *жакшына* сын атооч сөздөрүнүн да кептеги айырмачылыктары чоң, *жакшы* адамдын сапатын жана мүнөздүк белгилерин билдирсе, *жакшына* анын сырткы келбетин билдирет.

Маданияттар (тилдер) аралык коммуникациядагы түшүнүү жана өз ара түшүнүшүү төмөнкүдөй факторлорго көз каранды:

- 1) мамиле-катышта колдонулган тилдердин өз ара катышы (окшош, айырмачылык жактары);
- 2) баарлашууга жана аңгемелешүүгө барган инсандардын, саясий ишмерлердин бири-биринин тилин таба билүүсү, көз караш, пикир, максаттарынын дал келүүсү;
- 3) сүйлөшүүнүн ордунун жана мезгилинин анын натыйжасына тийгизген таасири. Кечээги кастар бүгүн дос болуп, кечээги достор бүгүн кас болуп калууда. Бир тууган улуттар болгон орус эли менен украин элинин азыркы тирешкен мамилеси дүйнөлүк коомчулуктун көңүл борборунда болууда. Ал эми тескерисинче, салыштырмалуу түрдө жакында эле бири-

бирине каршы күрөшүп келген мамлекеттердин азыркы мезгилде өз ара түшүнүшүү жана кызматташуу менен жашап жаткандыгына далилдер арбын.

Биринчи бап боюнча тыянактар

1. Түрдүү улуттар, элдер жана мамлекеттер аралык мамилелер байыртадан эле түзүлүп келе жаткандыгына карабастан маданияттар аралык коммуникация теориясы лингвистикалык изилдөө иштериндеги жаңы багыт болуп эсептелет.

2. Антропологдор, саясатчылар жана лингвисттер тил менен маданияттын өз ара байланышына түрдүү аспектиден изилдешкен, бирок маданий аралык коммуникациянын теориясы Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин гана өнүгүп, ага тагыраак аныктамаларды берүү, ар тараптан терең изилдөө зарылчылыктары пайда боло баштады.

3. Кийинки учурларда МАКтын теориясында ааламдашуу мезгилиндеги коммуникация, интернет, улуттар жана мамлекеттер аралык массалык коммуникация, электрондук китепчелер, каражаттар жана байланыштар сыяктуу жаңы багыттар пайда боло баштады жана эл аралык мамилелерде алардын ар биринин өз орду жана кызматы бар.

4. Адамдын аң-сезиминдеги чындыктын концептуалдашышындагы, категориялашындагы биологиялык, психологиялык, социалдык жана техникалык факторлор, маалымат алуу жана берүүдөгү негизги талаптар, маалымат алуунун идеологиялык-саясий, тарбиялык жана акыл өстүрүүчүлүк (когнитивдик) маанилери, жандуу тил аркылуу баарлашуунун приоритетке ээ болуусу сыяктуу медиаэкологиянын негизги жоболору иште кеңири баяндалды.

5. Эл аралык мамилелерге барган бардык деңгээлдеги кызматкерлер төмөнкүдөй талаптарды билиши керек: башкалардын өз кызыкчылыгын таңуулоосуна жол бербөө, өз элинин жана мамлекетинин кызыкчылыгын коргоо; башка улуттун, мамлекеттин өкүлүнүн пикирине, анын улуттук

менталитетине түшүнүүчүлүк менен мамиле жасоо; башкалардын туура эмес пикирлерин жана көз караштарын, катачылыктарын аргументтүү жүйөөлөр менен далилдей алуу; алардын инсандык намысына шек келтирбөө; стереотиптерден качууга, маектешүүчүсүнүн психологиялык, билим деңгээлин байкай билүүгө болгон жөндөм ж.б.

6. Эл аралык мамилелерде төмөнкүдөй талаптардын зарылчылыктары келип чыгат:

а) Маалымат алмашуу аңгемелешүүчүлөрдүн маанайына, этникалык өзгөчөлүктөрүнө, географиялык жайгашуусуна, ишенимдерине жана алардын ар биринин кызыкчылыктарына жараша жүрөт. Эл аралык мамилелерде пикир алышуучулардын билими, акыл деңгээли, кайсыл социалдык топко тиешелүү экендиги, кызыкчылыктары чоң мааниге ээ.

б) Мында убакыт да үнөмдүү пайдаланылат, маалымат берүүчү да, маалымат алуучу да эч кандай кыйынчылыкка, тоскоолдукка учурабайт.

в) Ассоциалаштыруу. Бул үчүн маалымат берүүчү маалымат алуучунун билим деңгээлин мыкты билүүсү зарыл. Жаңы же түшүнүксүз сөздү туура ассоциалоо маалымат берүүчүдөн мыкты тилдик жөндөмдү, салыштырууларды жана түшүнүктөрдүн окшош жана айырмачылык жактарын даана билүүнү талап кылат.

г) Маалыматты туура берүү жана кайрадан уюштуруу, маанилик басымды туура коюу. Ар кандай маалымат аны кабыл алуучулардын билим деңгээлине, түшүнүгүнө жана жаш өзгөчөлүктөрүнө жараша татаалдаштырылып же жөнөкөйлөштүрүлүп кайрадан иштелип чыгып берилүүгө тийиш. Бирдей эле маани-мазмундагы жана зарылчылыктагы маалымат түрдүү деңгээлдеги жана топтогу жамаатарга ар кандай татаалдыктарда берилет. Ар кандай адамдардын кабыл алуусу, билим деңгээли, кругозор жана эрудициясы, кызыкчылыктары ар кандайча. Ушул себептүү да айрым саясатчыларыбыздын “сабатсыздык”, “жапайычылык”, “караңгылык” деп кыйкыра бергени да таптакыр туура эмес.

7. МАКтын эң жогорку деңгээли бүткүл тилдик, коммуникативдик жана маданий компетенцияларды кучагына алып адекваттуу маалымат алмашууга мүмкүндүк жаратат.

2-БАП. МАДАНИЙ АРАЛЫК МААЛЫМАТТАР ТЕОРИЯСЫН ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ, МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

2.1. Иштин материалдары: объектиси, предмети жана методдору.

Изилдөөнүн объектиси – МАКтын негизги түшүнүктөрү, алардын формалары, түрлөрү, колдонулуу чөйрөлөрү, базалык механизмдери, каражаттары жана катышуучулары, ошондой эле МАК каражаттарындагы вербалдык жана вербалдык эмес мыйзам ченемдүүлүктөр, кубулуштар, факты-материалдар.

Изилдөөнүн предмети – эл, улут, инсан аралык мамилелердеги түрдүү жагдай-шарттарда колдонулуп ишке ашырылып жаткан коммуникативдик эрежелер, талаптар, мисалдар, алардагы алгылыктуу тажрыйбалар, мамлекет башчылары, саясатчылар жана алардын котормочуларынын эл аралык байланыш-катыштардагы кызматтык иш-аракеттери, пикир алмашуунун негизги мыйзам ченемдүүлүктөрү жана нормалары.

Иштин жүрүшүндө биз бир нече ык-методдорго кайрылып, алардын жардамы менен изилдөө жүргүздүк:

1) эмпирикалык методдор: байкоо, иреттөө, системага салуу, топтоштуруу, чечмелөө, тилден тилге которуу, саноо, сурамжылоо, эксперттер менен талкуулоо ж.б.

2) жалпы теориялык методдор: анализ, синтез, индукция, дедукция, сыпаттоо, салыштыруу, аналогия, моделдештирүү, жалпылоо ж.б.

2.2. Коммуникация, маданият жана тил

Индивидуумдардын иш-аракетин максатка жараша багыттоо жана координациялоо менен маданият “аң-сезимди жамааттык программага салуучу” катары кызмат кылат [Dahl 1998]. МАК теориясынын классиги Э.

Холл маданият, негизинен, – коммуникация, ал эми коммуникация – маданият деп бекемдейт [Hall 1959:169].

Коммуникациянын жардамы менен төмөнкүдөй иш-аракеттер тейленет: 1) индивидуумдун өзүн өзү таануусу жана таанытуусу; 2) индивидуумдун коом менен болгон байланыш-катышы; 3) инсандардын иш-аракеттеринин ич ара макулдашуусу; 4) социалдык топтордун коомчулук менен болгон байланыш-катышы; 5) индивиддердин, алардын топторунун жана улуттардын ортосундагы тажрыйба, маалымат алмашуу.

Турмуштук тажрыйба, тарбия, билим, акыл-насаат жана ар кандай маалымат тил аркылуу муундан муунга, элден элге өтүп турат. Табигый (тубаса) тил менен маданияттын байланышы төмөнкүдөй маселелерди чечет: 1) тил жаратылыштагы (табигый жана адам аркылуу жаратылган) объектилерге маалымат жана баа берет, аларды классификациялайт; 2) объектилердин, кубулуштардын ар кандай белгилерин, алардын өз ара катышын ачат жана аныктайт; 3) адамдын чөйрөгө, жашоо шарттарына көнүшүнө көмөктөшөт; 4) адамдын иш-аракеттеринин уюштурулушуна жана координацияланышына өбөлгө түзөт; 5) башкалардан өзүнө психологиялык жана моралдык жардам, кеңеш, сунуштарды алат.

Архитектуранын, драманын, музыканын, бийдин, улуттук символикалардын, каада-салттардын “тилдери” менен биргеликте тил – адамдын руханий байлыгынын ажырагыс бир бөлүгү. Коммуникациясыз адам баласы өсүп-өнүгүүгө ээ болбойт, жапайы жаныбарлардын арасына түшүп калып жана алардын арасында өсүп, адамдык касиеттен ажырап калган балдар-кыздар тууралуу маалыматтар толтура.

Г. Р. Уивер эки түрдүү маданияттын байланыш-катышын айсбергдердин жолугушуусуна салыштырат. Дал ушул “суу астындагы” коммуниканттар, тааныш эмес маалыматтар бири-бири менен кагылышат. Бул саясат айдыңындагы жолугушууларга жана сүйлөшүүлөргө абдан мүнөздүү. Ар бир улуттун жана мамлекеттин тарыхый-социалдык

өнүгүүсүндө, саясий көз караштарында, улуттук менталитеттеринде жана психологиялык, моралдык-материалдык кызыкчылыктарында өзгөчөлүктөр бар. Андан тышкары сүйлөшүүгө баргандардын коммуниканттарына айткыс купуя сырлары, мамлекеттик же жеке кызыкчылыктар да арбын. Сүйлөшүүнүн темасы катары коюлган маселелер айсбергдин көрүнүп турган кичинекей гана бөлүгү. Мына ошондуктан да МАКда кандай маселелер биринчи планга коюлат жана аны кандай жолдор менен чечүүгө болорун алдын ала иликтөө жана сезе билүү абдан маанилүү. Айрым кылдат психологдор аңгемелешүүчүсүнүн ички ой-максатын, анын чыгара турган чечимин көз карашынан, тон, дикция, интонациясынан эле байкай алат да “суу астындагы айсбергдин көп бөлүгү суу үстүнө калкып чыгып көрүнүп калат” [Weaver 1993:159-160], дешет.

МАКтын дагы бир кызыктуу теориясы анын үч катмарлуулугунда, пияз сыяктуу улам бир катмарын ачкан сайын соң кийинкиси ачыла берет, ал үч катмарды төмөнкүчө кароого болот: 1) көрүү, угуу, сезимдери менен менен дароо байкалган тышкы катмар; 2) норма-ченемдерге, баалуулуктарга байкоо жүргүзгөн ортоңку катмар; 3) ички катмар – ички дүйнө, ишенимдер, менталитет, акыл-сезим ж.б. Аталган үч ракурс биригип келип түрдүү маданияттардын биргелешип аракетке келишине өбөлгө түзөт.

Тил менен маданияттын өз ара катышын аныктоочу жана талдоого алуучу метафоралардын бири – “көп кабаттуулук”. А. Л. Блинов: “Тилдер табияты боюнча конвенционалдуу, бирок да бул конвенционалдуулук эки кабаттуу. Тил, биринчиден, фундаменталдуу, бул дүйнөдөгү бардык тилдерге тиешелүү тилдик конвекциянын кабаты. Ал кептик актылардын ишке ашышынын жалпы эрежелерин өз ичине камтыйт. Экинчи кабат төмөнкү кабаттын кебин конкреттештирет, аң-сезимдүү түрдө маалымат берет же кабыл алат”, – деп жазат [Блинов 1996:29].

Азыркы учурда ар бир элдин тилинде жана маданиятында универсалдуу жана улуттук-спецификалык өзгөчөлүктөр бар деген пикир

жалпы кабыл алынган деп эч тартынбай айта алабыз. Бардык тилге тиешелүү болгон универсалдуулук МАКка негиз болот, ансыз эл аралык байланыштар жана өз ара түшүнүшүү мүмкүн эмес деп айтса болот. Ошол эле учурда ар бир элге, алардын тилине өз алдынча моралдык нормалар, ишенимдер, лингвистикалык-психологиялык өзгөчөлүктөр тиешелүү.

А. А. Леонтьев улуттук-маданий тилдик спецификаны аныктоочу факторлорду төмөнкүчө бөлүштүрөт:

1. Маданий традициялар менен байланышкан факторлор: мамиле-катыш актыларына уруксат берүү же аларга тыюу салуу; универсалдык мамиле актыларынын этикеттик мүнөздөмөсү, алардын социалдык-символикалык өзгөчөлүктөрү; тилдик, тексттик стереотиптердин номенклатурасы жана функциясы; тексттерди түзүү жана даярларын түшүнө билүү.

2. Социалдык кырдаал жана мамиле-катыштын социалдык функциясы менен байланышкан факторлор, функционалдык тил жана этикеттик формалар.

3. Психикалык процесстер жана иш-аракеттин ар кандай түрлөрү менен байланышкан факторлор, кептик иш-аракеттин психолингвистикалык уюштурулушу.

4. Тилдин спецификасы менен аныкталган факторлор [Леонтьев 1997:191-192].

Коммуникациянын катышуучуларын, анын стратегияларын, маалымат берүүнүн жолдорун жана шарттарын дал биз сөз кылып жаткан байланыш-катыштын маданияты аныктайт. Эл аралык мамилелерде ар бир элдин буга чейин байкалбаган улуттук-спецификалык өзгөчөлүктөрү ачык көрүнөт.

Түрдүү элдердин жана улуттардын өзгөчөлүктөрү төмөнкү факторлордун негизинде калыптанат, өнүгөт:

– табият жана жаратылышка карата мамиле: адам – жаратылыштын кожоюну, ошол эле учурда ал жаратылыш менен эриш-аркак жашайт же ага баш иет;

– убакытка карата мамиле: убакыт токтобос жана артка кайтпас агым катары кабыл алынат; өткөнгө, азыркы учурга жана келечекке карата багыт алуу;

– аракет, кыймылга карата мамиле: ар кандай аракетке карап коммуниканттын каалоосу жана маанайы аныкталат;

– коммуникациянын контекстинин мүнөзү: жогорку контексттик жана төмөнкү контексттик маданияттар;

– мейкиндикке карата мамиле: жекече же коомдук мамиле;

– бийликке карата мамиле: теңчилик, теңдеш мамиле же иерархия;

– индивидуализм даражасы: жекече же жамааттык маданият;

– атаандаштык: атаандаш же кооперативдик маданият;

– структуралуулук: төмөнкү структуралык маданият (бейтааныш жана анык эмес кырдаалдарга, тааныш эмес идеяларга жана адамдарга карата токтоолук менен мамиле жасоо, жалпы кабыл алынган пикирлерге макул болбоо мүмкүнчүлүгү) же жогорку структуралык маданият (алдын ала божомолдорго, жазылган жана жазылбаган эрежелерге болгон керектөө; чырчатактын коркунуч катары кабыл алынышы; альтернативалык көз караштардын кабыл алынбашы ж.б.);

– формалдуулук: анык, чыныгы же формалдуу маданияттар [Doing B I 1992].

Жогоруда аталгандардан тышкары, маданият топтук же инсандар аралык мамилелердин жардамы менен түзүлгөн кеп да коммуникацияга оң таасирин тийгизет. Жекече коммуниканттар көптөгөн социалдык багыттагы кызматтарды аткарышат жана алардын коммуникативдик иш-аракеттери иерархиясына, кызмат абалдарына жана жекече жөндөмдөрүнө байланыштуу.

Тилдик тосмо, албетте, маданияттар аралык өз ара түшүнүшүүдө негизги тоскоолдук болуп саналат. Бирок да, бир эле этнос же улут ичиндеги бирин-бири түшүнбөө же түшүнүүнү каалабоо да социалдык топтордун алыстоосуна алып келет. Ошол эле учурда профессионалдык кызыкчылыктары, интеллектуалдык жана маданий деңгээлдери бирдей түрдүү улуттардын өкүлдөрү бири-бирин жеңил түшүнүп кетиши толук мүмкүн. Демек, коммуниканттардын социалдык-психологиялык тиби МАКга чоң таасирин тийгизет. Курактык өзгөчөлүк да өз ара түшүнүшүүдө чоң ролду ойнойт. Кайсыл элде, улутта же мамлекетте болбосун жаш балдардын кызыкчылыктары дээрлик бирдей болот, жаш улан-кыздардын, орто жаштагылардын же улуу муундардын кызыкчылыктары тууралуу да ушундай эле ойду айтууга болот. Кандай тилде болбосун жакшы чыккан эстрада ырларынын дүйнөгө тарап кетиши ушул себептүү, ырдын тилине түшүнсө-түшүнбөсө да дээрлик бардык жаштар андай ырларды чоң кызыгуу жана берилүү менен угушат.

Окумуштуулар тарабынан сунушталган тилдик-маданий таасир этүүнүн ыкмалары ар түрдүү. Илимге кеңири белгилүү болгон алардын айрымдарын белгилей кетели:

- 1) “тилдик брокерлер” – оозеки жана жазуу түрүндөгү котормо менен иштеген адистердин жардамы менен байланыш-катышка баруу;
- 2) “технологизм” – машиналык котормону колдонуу;
- 3) “эсперантизм” – жасалма тилдин жардамы менен болгон карым-катыш;
- 4) “көп тилдүүлүк” – бир нече тилдерди билүү жана аларды эл аралык байланыштарда колдонуу;
- 5) “глобалдык тил” – эл аралык тилдерди колдонуу.

Эки лингвомаданияттын өкүлү байланыш-катышка барганда сүйлөшүүнүн натыйжалуу жана жеңил тилин тандап алууга аргасыз болушат. Бул тил – коммуниканттардын биринин тили болсо, анда эреже катары,

“оордук борбору” бир тарапка жылат, себеби байланышка баргандардын бири өз эне тилинде сүйлөйт. Мамиле-катыш үчүн үчүнчү тилди (бейтарап тилди) тандап алууда сүйлөшүү симметриялуу түрдө жүрөт, бирок улуттук-спецификалык өзгөчөлүктөр толук берилбей калат.

Котормочунун жардамы менен сүйлөшүүдө ал “ретранслятордун” кызматын аткарып калат, коммуникациянын натыйжалуулугу анын тилдик жана маданий компетенциясына жараша болот. Мындай учурларда ар бир тараптын өз котормочусу болгону максатка ылайыктуу, саясий ишмердин сөзү коммуникантына туура эмес которулуп калса, ал анын туура эмес берилгенин биле албайт, мына ошондуктан котормочу кесиптешинин катчылыгын сылык гана оңдоп коюуга тийиш. Компьютердик индустриянын күчтүү өнүккөндүгүнө карабастан машиналык котормо азыркыга чейин маданий-тилдик маалыматтардын нюанстарын адекваттуу түрдө берүү мүмкүнчүлүгүнө ээ эмес.

Котормо “айтылган ойдун маани-мазмунун терең ачып бере ала турган рентген сыяктуу болууга тийиш” [Мечковская 1996:17]. МАКка системалык-динамикалык мамиле жасоонун негизин анын көп аспектуулүгүн, тилдер ортосундагы байланыш-катыштын ар түрдүүлүгүн түшүнө билүү жана таануу түзөт.

2.3. Орус жана америкалык лингвомаданияттарга кыргызча менталдуулуктун негизинде салыштырма анализ

Инсандын тилдик маданияты жана жөндөмү анын кызматына, айлана-чөйрөсүнө жараша өмүр бою өсүп-өнүгүп отурат. Ар бир улуттун, элдин менталитеттик өзгөчөлүктөрү бар. Орустардын жана америкалыктардын бири-бирин түшүнүүсүнө жана өз ара мамилесине талдоо жүргүзүү үчүн адегенде алар жашаган мамлекеттердин адам цивилизациясындагы иерархиялык ордуна терең анализ жүргүзүү зарыл. Туура эмес саясат жүргүзүүнүн натыйжасында бир эл экинчисин душман катары көрүүдө, а

чындыгында карапайым элге уруш-жаңжалдын кереги эмне? Союз мезгилинде бүт дүйнөдө коммунизм орнойт, империализм чирип бара жаткан капитализм деп алардын кыжырына тийчүбүз. Азыр социализм, капитализм деген түшүнүк, социалисттик лагерь, Варшава келишими, бири-бирине карама-каршы турган согуштук уюмдар жок. Мына ошондуктан да АКШ башында турган НАТОнун дүйнөгө жайылып бара жатышы эч кандай түшүнүксүз.

Колумб Чыгышка барам деп, Батышка кетип, Америкага чейин келип жеткен [Ерасов 1997:93]. Эгер Колумб Америкага Чыгыш тараптан келген болсо аны Чыгыш цивилизациясына киргизүүгө болор беле? Албетте, жок, себеби Американы Батыш Европанын элдери өздөштүрүшкөн, Америка материги бара-бара евро-америкалык цивилизацияга айланды.

Россиялыктар үчүн Чыгыш жана Батыш түшүнүгү, негизинен, географиялык түшүнүк менен дал келет, ал эми америкалыктар бул түшүнүктөргө башкача мамиле жасашат, башкача айтканда, өз мамлектинин аймагында же андан сыртта экендигине карап аталган аймактарга түшүнүк беришет. АКШда Чыгыш – Мэн штатынан Мэриленд штатына чейинки мамлекеттин түндүк-чыгыш бөлүгү, америкалыктар үчүн чыгыш жээктер Нью-Йорк, Бостон, Филадельфия, Вашингтон шаарлары менен ассоциацияланат, себеби өнүгүү ушул тараптардан башталган. Бул багыттар боюнча андан ары жыла турган болсок, Европа Чыгышта жайланышып калган болот. Демек, Батыш америкалыктар үчүн аскалуу тоолордун, Тынч океандын түштүк-батыш штаттары, бул аймактар ковбойлор, индеецтер, либерализм, эркин ойлоочулук ж.б. менен ассоциацияланат.

Жогоруда айтылгандардан улам Америка маданиятын Европа маданияты деп айтуу туура эмес болор эле. Ал жерде жергиликтүүлөрдүн, африкалыктардын жана көчүп барган европалыктардын маданияттарынын өз үлүшү бар жана бул маданияттар мезгил өткөн сайын аралашып, өз алдынча өнүгүүгө ээ болгон.

Россия географиялык жана тарыхый таасирлерден улам Батышка да Чыгышка да тиешелүү болуп калган. Өз мезгилинде Н. А. Бердяев “Россия христиандык Чыгыш жана эки жүз жыл ичинде Батыштын таасири тийүү менен алардын маданиятын ассимиляциялап алган. Чыгыштын жана Батыштын көз караштары бири-бирин толуктайт жана ошол эле учурда кээде бири экинчисине карама-каршы да келип калат” деп жазган [Бердяев 1990a:8].

Америка Кошмо Штатынын жашоочулары жаңы улуттун өкүлдөрү катары караган этнолингвисттер да бар, чындыгында, бул мамлекетте улутка бөлүү деген жок, паспортторуна америкалык деп гана жазылат. Европадан жакшы жашоо издеп барган кедей-кембагалдар Америка материгине баруу менен жаңы улуттун негиздерин түптөшкөн. АКШда этникалык азчылыктардын проблемасы жана дискриминацияланышы Россияга салыштырмалуу бир топ курч болгон. Ал эми Россия федерациясы орус элинен башка көптөгөн майда уруулардын биригүүсүнөн улам түзүлгөн жана крепостнойлук укук этникалык-расалык белгилерге карап негизделген эмес.

Мурда америкалыктар өз маданиятын түрдүү этникалык топтордун өзгөчөлүктөрү аралашкан “кайнатуучу казан” деп аташкан. XX кылымдын баш ченинде Израил Зангвилл Россиядан АКШга иммиграцияланып барган еврейдин тагдыры тууралуу жогорудагыдай эле аталышта пьеса жазган. Түрдүү улуттардагы иммигранттардын тынымсыз көчүп келүүсү менен жалпы бир тилге, маданий баалуулуктарга ээ болгон “аралашма” эл пайда боло баштады (албетте, буларды улут деп айтуу мүмкүн эмес). Америкалык окумуштуулардын жана изилдөөчүлөрдүн иммигранттардын жашоосун, аларга түзүлгөн шарттарды көкөлөтө мактоосуна карабастан көчүп келгендер англосакс каада-салттарын кабыл алууга аргасыз болушкан. Иммигранттар тууралуу XXI кылымдын башында Джон Квинси Адамс мынтип жазган: “Алар өздөрүнүн мурдагы европалык терилерин сыйрып таштап, эч качан ага кайра кайрылбоого тийиш. Иммигранттар мурдагы ата-бабаларынын

салттарына, мурдагы тарыхына жана жашоосуна кылчактабастан алдыга гана умтулуп жашашы керек” [Light 1989:350]. Демек, Америка Кошмо Штаттарынын эли күчтөп болсо да бири-бирине ассимиляциялашкан.

АКШда орто деңгээлдеги англосаксондордун тукумдары үстөмдүк кылуучу абалга ээ болгон. Натыйжада, эзелтеден материкте жашап келген индеецтер жана мексикалыктар “жат адамдар” катары эсептелип калган парадоксалдык жагдай пайда болгон. XX кылымдын 60-жылдарынан баштап Англиядан көчүп баргандар “артыкчылык берилүүчү иммигранттар” катары эсептелинип, “англо-конформизм” түшүнүгү пайда боло баштаган. Бир америкалык тамашалап айткандай, “кайнатуучу казанда” “англо” түшүнүгү өзгөчө даамда болгон да, англо моделине жакындашкандар жогорку статуска жетишкен. Бул мыйзам ченемдүүлүктүн натыйжасында англис тилинин ролу жана мааниси улам жогорулап отурган.

Америка Кошмо Штаттарында түрдүү маданияттын өкүлдөрү иммигранттар болсо, Россиядагылар – түпкүлүктүү элдер. Америкадагыдай эле Россияда да ачык айтылбаганы менен орус эли башка улуттарга карата “ага” (старший брат) катары каралып келгенин азыр эч ким жокко чыгара албайт. СССРдин жалпы саясаты да АКШдагыдай эле бардык майда улуттарды “бирдиктүү совет элине” айландыруу болгон. Сибирде жашаган көпчүлүк майда улуттар улуттук тилин жогото башташкан, аттарынын орусча болуп кеткендиктери жалпыга маалым. Улуттук өзгөчөлүктөргө улуттук, элдик искусстводо, элдик оозеки чыгармачылыкта гана кеңири эркиндик берилген [Ерасов 1997:483]. СССР мезгилинде борборубуз Фрунзе шаарында жана экинчи борбор катары аталган Ош шаарында бирден гана кыргыз мектептери болгон.

“Советтер Союзу эч качан “кайнатуучу казан” болгон эмес, ал жүздөн ашуун улуттук, этникалык жана расалык топторду өз ичине камтыган, алардын ар бири кандайдыр деңгээлде өздөрүнүн тилин, алфавитин, диний ишенимдерин, улуттук каада-салттарын жана өзгөчөлүктөрүн сактап

калышкан”, – деп жазган америкалык журналист Д. Шиплер [Shipler 1989:337]. Кийинки мезгилдерде Америка Кошмо Штаттарында да маданий плюрализмге байланыштуу “салат салынган миска”, “пицца” түшүнүктөрү пайда боло баштады.

АКШдагы улуттардын жана элдердин ортосундагы каарама-каршы тенденцияларга талдоо жасоо менен Т. Д. Венедиктова мындай деп жазат “...эки башкы антогонисттер – салттык либералдык баалуулуктарга таянган “монокультуризм” жана радикалдык антиуниверсалдык пафостогу “мультикультуризм” өз ара терең байланышкан. Алардын талаш-тартышында америкалык цивилизациянын нормативдик негиздери менен демократиялык талаптардын ортосундагы ийкемдүү тең салмактуулукту издөө тынымсыз жүрүп турат” [Венедиктова 1997:199]. Россиядагы жана Америка Кошмо Штаттарындагы улуттардын көп түрдүүлүгү алардын ортосундагы тыгыз карым-катышты түзүүнү талап кылат. Союз бузулгандан кийин да мурдагы СССРдин курамына кирген республикалардын мамилеси бүтүндөй бузулуп кеткен жок (мисалы, КМШ, ШОС, Таможня союзу ж.б.).

Россия менен АКШдагы дагы бир окшоштук – англис жана орус тилдеринин улуттар ортосундагы тил катары колдонулушу. Ал тургай, Кыргызстан сыяктуу республикаларда орус тили расмий тилдин статусун алган. В. фон Гумбольдт “Тил улуттардын түзүлүшү үчүн негизги шарт болгону менен улут өз тили үчүн кам көрөт, аны башкарат жана ошол эле мезгилде тил улуттук өзгөчөлүктөрдү аныктайт, түрдүү улуттардын ортосундагы мамиле-катыштын каражаты катары кызмат кылат”, – деп жазган [Гумбольдт 1985:363]. Америка Кошмо Штаттарындагы англис тили, Россиядагы гана эмес жалпы КМШдагы орус тили дал ушундай кызматты аткарат, мына ошондуктан орус тили мурдагы союздук республикалар ортосундагы орток тил деп да аталат. Россияда жүз отуздан ашык ири жана майда тилдер сакталып калган жана алардын биротоло жок болуп кетпеши үчүн азыркы учурда бардык зарыл шарттар түзүлүүдө. АКШда болсо майда

тилдер англис тили тарабынан жутулуп, улам жок болуу процессин башынан өткөрүүдө жана эл аралык мамилелердин күчөшү менен англис тили дүйнө жүзүнө кеңири жайылтылууда.

Орус тили менен англис тилдеринин окшоштук факторлорунан санап өтөлү: 1) географиялык абалдарынын уникалдуулугу; 2) бул тилдерде сүйлөгөндөрдүн санынын көптүгү; 3) дүйнөлүк таасирлери; 4) көп улуттардын колдонушу; 5) доминаттык абалдары; 6) улуттарды жана элдерди консолидациялоодогу ролу; 7) маалыматтын күчтүү булагы болушу ж.б.

Мамлекеттер ортосундагы дүйнөдөгү үстөмдүк абалга болгон атаандаштык ал мамлекеттердин тилдеринин ортосундагы атаандаштыкка да алып келет. Мисалы, Россия менен Америка Кошмо Штаттарынын ортосунда талаша турган деле эч нерсе жок, чек аралары деле абдан алыс, бирок америкалык саясатчылардын туура эмес иш жүргүзгөндүктөрүнөн улам эки мамлекеттин тирешүүсү токтобой келе жатат.

Тилдик жана маданий экспансияны америкалык изилдөөчүлөр Т. А. Колумбус жана Дж. Х. Вульф “ак”, “боз” жана “кара” деп үч негизги категорияга бөлүшкөн. “Ак” пропагандада мамлекеттер тууралуу маалымат алмашуу, китептерди, журналдарды, фильмдерди жана башка легалдуу материалдарды таратуу жана алмашуу, биргелешкен программаларды, түрдүү иш-чараларды өткөрүү аркылуу туура маалыматтар берилет жана алынат [Coulombis, Wolfe 1990:171-172].

“Боз” пропаганда мамлекеттер ортосундагы мамиле начарлашканда колдонулат. Мында реалдуу фактылар берилет жана алынат, бирок алар ылганып таратылат. Берилүүчү маалыматтарга кээде атайылап бурмалаган же жалган фактылардын кошулуп кетиши да күтүлөт. “Боз пропаганда” “кансыз согуш” мезгилинде колдонулушу мүмкүн.

“Кара” пропаганда — психологиялык согуш жана ал мамлекеттер ортосундагы согуштук абал учурларында колдонулат. Маалымат булактары атайылап айтылбайт, каршылаштарында коркунуч жаратуу үчүн жалган

маалыматтар жана фактылар берилет. Согуштук абалда болгон мамлекеттердин экономикалык-социалдык абалына көө жабылат, жалган жалаалар айтылат, алардын жетишкендиктери тууралуу сөз болбойт, болсо да жаман жактары гана айтылат.

Пропагандалык риториканын мүнөзү коммуникацияда жана башка маданияттар тууралуу маалымат берүүдө дагы да көбүрөөк ачык байкалат. Сүйлөшүүлөр аркылуу эки адам, эки же андан көп топтун ортосундагы гана эмес мамлекеттер ортосундагы жагымсыз маселелер чечилет. Мамлекеттер ортосундагы маалыматтардын негизги булактары төмөнкүлөр: а) расмий саясий булактар; б) массалык маалымат булактары; в) сүйлөшүүлөр; г) чалгын жүгүзүү аркылуу алынган тымызын маалыматтар ж.б.

Расмий булактардан алынган маалыматтар саясий кырдаалга, геосаясий кызыкчылыктарга, мамлекеттер ортосундагы мамилелерге жараша кетип, эч качан объективдүү болбойт жана аларга биротоло ишенип алуу жарабайт. Мисалы, азыркы учурда АКШнын же Украинанын жүргүзгөн саясаттары, иш-аракеттери тууралуу Россиянын берген маалыматтарынан жылуу сөздөрдү угуу абдан кыйын. Пикирлеш мамлекеттер жөнүндө дээрлик жылуу сөздөрдү угабыз, бул да негизинен туура. Убагында Кыргыз Республикасынын экспрезидентинин коңшулаш мамлекеттер, алардын башчылары тууралуу туура эмес сүйлөп койгондугунан мамлекеттер ортосундагы мамилелер сууй түшкөн жана андан жалпы эл жабыр көргөн.

Массалык маалымат каражаттарын да ишеничтүү деп атоого мүмкүн эмес, ал да мамлекеттер ортосундагы мамилеге, журналисттердин, кабарчылардын симпатия же антипатиясына жараша болот. Мисалы, В. Познер СССР мезгилинде Москвада иштеген америкалык журналисттердин бир тараптуу кара маалымат берип турушкандыктарын белгилеген. Мында америкалык публиканын сенсацияга, жеңил-желпи маалыматтарга өтө кызыккандыгы да өз ролун ойногон. Познер менен сүйлөшүп отурган америкалык журналист да бул тууралуу телеберүүнүн жарнактары, газета-

журналдардын биринчи беттери Россиянын наркомандары, бандиттери, диссиденттери, өлкөдөгү коррупция, алкоголизм тууралуу сөз кылабыз деп моюнуна алып, мындай жарымы жалган, жарымы чын маалыматтарды америкалыктар жата калып көрүшөт, угушат жана окушат деп айткан.

Россия-Америка маасалык маалымат каражаттарынын мүнөзүнө таасир этүү үчүн россиялыктар менен америкалыктардын түздөн-түз жекече мамиле-катышынын деңгээли жетишерлик эмес. Мындан тышкары, тирешкен эки чоң держава бири-биринен алыс жайланышкан, эки мамлекеттин жашоочулары бири-биринин саясий көз караштарын, улуттук баалуулуктарын, адабиятын, маданиятын, адабиятын, искусствосун, турмуш-тиричилигин жакшы билбейт, булардын бардыгы биригип келип дүйнөгө, анда болуп жаткан, буга чейин болгон жана келечекте күтүлүүчү дүйнөнүн картинасын, элдердин улуттук менталитеттерин, баалуулук ориентацияларын калыптандыруучу лингвмаданий кодду түзөт. Тилекке каршы, орус-америкалык коммуникациясы дээрлик ассиметриялык абалда калууда. Адам баласында ооздон чыккан сөзгө караганда ММКларга көбүрөөк ишенүү калыптанып калган, көргөн адам айтса да газетада мынтип жазылып турбайбы, телевизордо ошентип айтпадыбы деп тура беребиз.

МАКнын ийгилигин-кемчилигин аныктоочу маанилүү фактор болуп мамлекеттер, аларда жашаган элдердин мамиле-катышынын интенсивдүүлүгү эсептелет. Албетте, буга чейин жашап келген “темир көшөгө” элдер ортосундагы бири-бирин түшүнүүчүлүккө өз залакасын тийгизип келген. Азыркы учурда Россия гана эмес, КМШ мамлекеттери менен АКШнын элдери бири-бири тууралуу спутниктик телеберүү сыяктуу эл аралык коммуникациянын жаңы каналдары, интернет, электрондук почта ж.б. аркылуу көптөгөн маалыматтарды алышууда.

2.4. Англис тилинин америкалык вариантын эл аралык мамилелердин каражаты катары колдонуу

Көптөгөн публикацияларга, талкууларга жана талаш-тартыштарга карабастан англис тилинин америкалык вариантынын эл аралык мамилелердеги орду азыркыга чейин толук аныктала элек. Лингвопсихологдор англис тилин америкалык жана англиялык деп эки вариантка бөлүп кароо менен гана чектелбестен, америкалыктар менен англиялыктардын да айырмачылыктарына өз-өзүнчө баа беришет, түрдүү өзгөчөлүктөрүн аныктоого аракет жасашат. Башка аймактык өзгөчөлүктөргө көңүл деле бурулбайт, себеби Австралия, Жаңы Зеландия, Түштүк Африка жана башка англис тилинде сүйлөгөн мамлекеттер менен болгон байланыш-катыш дээрлик жок. Мектептерде, кесиптик орто билим берүүчү окуу жайларында жана жогорку окуу жайларында британиялык жана америкалык маданияттардын, англис тилинин америкалык жана англиялык варианттарынын өзгөчөлүктөрү ачык ажыратылып окулбайт. Негизги көңүл эл аралык мамилелердин тили болгон “базалык англис тилине” (basic English) бурулат. Демек, бул учурда каалайбызбы, каалабайбызбы англис тилинде сүйлөгөн мамлекеттердин (Австралия, Канада, Жаңы Зеландия, Түштүк Африка ж.б.) тилдик-улуттук-спецификалык өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурулбай калат. Бирок да, эл аралык социомаданий байланыштар тууралуу сөз болгондо мамлекеттердин тилдик-маданий өзгөчөлүктөрүн айтпай коюуга болбойт.

Британдык-америкалык, америкалык-британдык сөздүктөрдү, англиялыктар үчүн Америка Кошмо Штаттары же америкалыктар үчүн Улуу Британия жөнүндөгү энциклопедияларды карап отуруп англис тилинде сүйлөгөндөр бул тилди америкалык жана англиялык деп эки вариантка туура эле бөлгөндүгүнө (англис тилинде сүйлөгөндөр гана эмес, бул тил менен тааныш болгон бардык лингвисттер ушундай ойдо) даана күбө болобуз. Бул жерде белгилүү лингвист Д. Кристалдын бири-бирин түшүнө билүүнү

улуттук окшоштук деп түшүнүүгө болбойт деген сөзүн эстей кетүү ашыкчалык кылбайт [Crystal 1987:284]. Албетте, тилдин түпкү жалпылыгы британиялыктар менен америкалыктардын жакындашуусун шарттайт, бирок да түрдүү тарыхый өзгөчөлүктөрдүн натыйжасында пайда болгон айырмачылыктар арбын жана алар МАКга анализ жасоодо эске алынууга тийиш. Америка Кошмо Штаттарынан Европага болобу, Азия мамлекеттерине болобу же Англиянын өзүнө болобу келгендердин англичаниндердин англис тилин толук түшүнө албай абдан кыйналдым дегендерин да уга калып жүрөбүз. Демек, ошол эле учурда америкалыктар менен байланыш-катыш жасоодо биздин педагогикада артыкчылык берилген англис тилинин британдык варианты кошумча тоскоолдуктарды жаратышы толук мүмкүн. Британдык жана америкалык маданият англис тилинде сүйлөгөн жалпы мамлекеттердин ири топтому жана ал өз кезегинде евроамерикалык цивилизациянын да курамына кирип кетет жана, ал тургай, Германия, Франция сыяктуу ири жана кубаттуу мамлекеттер да АКШ менен Англиянын көзүн карап турат.

Англис тилин америкалык жана англиялык деп эки вариантка бөлүп кароо канчалык деңгээлде туура? Кайсыл мамлекеттин, улуттун өкүлү болбосун көпчүлүк учурда башка мамлекеттин жараны менен кандай тилде сүйлөшүү маанилүү эмес, эң негизгиси бири-бирибизди түшүнсөк болду деген ойду карманышат. Дал ушул бири-бирин туура түшүнүү, бири-бирине туура мамиле жасоо биринчи планга коюлууга тийиш. Көпчүлүк учурларда мен тилди жакшы билемин же тилдик айырмачылыктар мен үчүн маанилүү эмес деген адамдар да эл аралык мамилелерге даяр эмес болуп чыгат, ал үчүн саясий жактан такшалуу, ал мамлекеттин тарыхый, саясий-экономикалык өзгөчөлүктөрүн, ички жана сырткы кызыкчылыктарын, улуттук менталитетти, керек болсо, коммуниканттарынын ар кандай адамдык өзгөчөлүктөрүн ж.б. мыкты билүү зарыл.

Англис тилинде сүйлөгөндөрдүн маданий-тилдик сабаттуулугу бул тилдин тигил же бул артыкчылыктарынан эмес, жалпы адамзатка тиешелүү универсалдык билимдердин жана “трансулуттук маданий сабаттуулуктун” топтомдоруна калыптанат [Hirshh 1988:75]. А. Д. Швейцердин көз карашы боюнча, англис тилинин америкалык жана англиялык варианттары – өз ара айкалышкан микросистемалар [Швейцер 1971:22]. Британиялыктар менен америкалыктардын маданий сабаттуулугунун көлөмүнүн катышын жана өз ара байланыштарын да ушул эле критерий менен кароого болот.

Физиктердин, математиктердин, биологдордун кесиптик байланыштарында жана эл аралык уюмдардын иштеринде да basic English колдонулат. Бирок да башка улуттун жана тилдин тереңдиктерине кирүүдө ал тилдин бардык нормаларын сактоо талап кылынат.

Англис тилинин эл аралык мамиле-катыштардын каражаты экендигинде эч кандай талаш жок. Ар түрдүү маалыматтар боюнча, азыркы күндө 330 миллиондон 450 миллионго чейинки адам бул тилди эне тили катары эсептейт, 235-350 млн адам экинчи (мамлекеттик) тил катары колдоно. 1,2 миллиарддан 1,5 миллиардга чейинки адам, башкача айтканда, дүйнө калкынын төрттөн бир бөлүгү англис тилинде өз оюн билдире алат деген да пикирлер бар. Англис тили жумушчу тил катары 85% эл аралык уюмдарда колдонулат жана бул тилде 88% илимий адабияттар басмадан чыгарылат, дүйнө элдеринин жазуучулары өздөрүнүн чыгармаларынын англис тилине которулуп басмадан чыгышын каалашат. Англис тили, ошондой эле, Интернет мейкиндигинде, реклама-жарнактарда, массалык маалымат каражаттарында, эл аралык туризмде жана билим берүүдө да приоритеттүү болуп эсептелет.

Англис тилинин дүйнөгө тарашы боюнча сөз кылуу менен экономикалык жана саясий критерийлерге байланыштуу, негизинен, сөз англис тилинин америкалык варианты тууралуу сөз болуп жаткандыгын четке кагууга мүмкүн эмес. АКШнын экономикалык жана аскердик жактан

күчтүү өнүгүп жаткандыгына байланыштуу англис тилинин америкалык варианты жаңы идеялардын таралышынын каражатына айланууда, керек болсо, дүйнөдө бул тилди үйрөнүүнүн зарылчылыгы да пайда болууда.

Жогоруда айтылгандардан улам, англис тилинин дүйнөлүк деңгээлде глобалдык тилге айлангандыгы боюнча улам ар түрдүү пикирлер айтылууда. Д. Кристалдын ою боюнча, англис тилинин артыкчылыктары төмөнкүдөй:

– Америка Кошмо Штаттарынын, Ирландиянын, Австралиянын, Канаданын, Жаңы Зеландиянын, Түштүк Африканын, Кариб бассейнинин айрым мамлекеттеринин көпчүлүк жашоочуларынын эне тили болуп эсептелет;

– 70тен ашык мамлекетте расмий (официалдуу) тил катары колдонулат;

– 200дөн ашык мамлекеттин мектептеринде, орто жана жогорку окуу жайларында чет тили катары окутулат.

Д. Кристалдын англис тилинин глобалдык тил катары колдонулушу маалымат алмашуу боюнча дүйнө элдеринин ортосунда кеңири мүмкүнчүлүктөрдү ачат деп айтканына кошулбай коюуга мүмкүн эмес [Crystal 1997]. Ошол эле учурда бул изилдөөчү глобалдык тилдин пайда болушунун төмөнкүдөй терс жактарын да белгилеп өтөт:

1) англис тили эне тили болгондордун лингвисттик элитага айланышы жана алар бул тилди жеке кызыкчылыктары үчүн пайдаланып, башка элдердин жана тилдердин үстүнөн үстөмдүк жүргүзүүгө умтулуу коркунучтары;

2) англис тилинен башка чет тилдерин үйрөнүүгө болгон кызыгуунун жоголушу (бул көрүнүш биздин республикабызда даана байкала баштады);

3) чакан тилдердин биротоло жок болуп кетүү коркунучтары [Crystal 1997:12-17].

Д. Кристалдын эң акыркы белгилеп өткөн пункту өтө кооптуу болуп эсептелет, эзелтеден жашап келген тилдин башка тилдин таасири менен жок

болуп кетиши – чоң трагедия, тил менен кошо улут да жок болуп кетпейт деп ким кепилдик бере алат.

Азыркы учурда Европа мамлекеттеринин америкалашуусу активдүү жүрүүдө, муну Россия баш болгон көпчүлүк КМШ мамлекеттери, ШОСтун мүчө өлкөлөрү, ЕврАзЭС негативдүү түрдө кабыл алып жаткандыгы – айныгыс чындык.

Жогоруда аталып өткөн саясий-экономикалык процесстер, албетте, дүйнөдөгү тилдерге да өз таасирин тийгизет. Айрым улуттардын өкүлдөрү үчүн англис тили прогрессивдүүлүктүн, престиждин, элитардуулуктун, жакшы жашоонун, техникалык прогресстин жана ийгиликтердин белгиси катары сезилет. Дж. Стайнер белгилегендей, англис тили каалайбызбы, каалабайбызбы өз таасири менен башка тилдердин табигый тазалыгын бузат [Steiner 1975:470]. Буга байланыштуу да Танзания, Кения жана Малайзия сыяктуу мамлекеттер англис тилин расмий тил катары таануудан баш тартышкан. Кийинки учурларда Россияга жана орус тили аркылуу КМШ мамлекетерине зарыл эместигине карабай англис тилиндеги сөздөр арбын кирип кетти: 1) өзүн өзү актабаган өздөштүрүлгөн сөздөр: *блэк-аут, секьюрити, риэлтер, брокер, маклер, компромисс, конфронтация* ж.б. 2) айтууга жана жазууга татаал болгон рекламалык жана башка аталыштар: *Хербал Эссенсиз, Риал Трансхайер* ж.б. 3) мурда баарыбызга тааныш болгон сөздөргө англис тилиндеги сөздөрдүн зордоп чапташтырылышы: *Сити-Экспресс, Презент-салон* ж.б. 4) таш боорлукту, күч колдонууну, зордукчулукту, татаал тагдырларды, залимдикти, мистикалык жана башка терс көрүнүштөрдү көрсөткөн америкалык фильмдердин жаштарга тийгизген терс таасирлери, алардагы жаргон жана вульгаризм сөздөрдүн алардын лексикондоруна кирип кетип жатышы.

Компьютердик программалар Америка Кошмо Штаттарынан келип жаткандыктан аны колдонуучулар англис тилине ыңгайлашууга же бул жумуштан биротоло баш тартууга мажбур болушат. Мына ошондуктан да

миллиондогон элдер үчүн ачылган дүйнөнүн (Интернет дүйнөсүнүн, жалпы эле компьютер дүйнөсүнүн) “колунан келгендер” жана “колунан келбегендер” болуп калышынын өзү парадокс болуп жатпайбы.

Жыйынтыктап айтканда, англис тилинин экспансиясынын натыйжасына бир жактуу баа берүү мүмкүн эмес. Дүйнө элдерине кеңири жайылуу менен англис тили утушка ээ боло алабы? Бул суроого да так жана бир тараптуу жооп берүү абдан кыйын. И. Ключанов белгилегендей, башка тилдерди жок кылган тил өзү да кыйроого туш келет, себеби ал сырт жактан толукталуудан жана баюудан калат [Klyukanov 1999]. Ал тургай, азыркы учурда эле эл аралык мамилелердин каражаты болуу менен англис тили улуттук өз алдынчалыгын жана өзгөчөлүктөрүн жоготуп, “базалык англис тили” касиетине ээ боло баштады. Англис тилинде сүйлөгөн саясатчылар жана ишкерлер эл аралык уюмдарда, симпозиумдарда, бизнесте иштөө менен жана башка мамлекеттик коллегалары менен идиомаларды, туруктуу сөз каражаттарын, учкул сөздөрдү, макалдарды өз кебинде чектөө аркылуу жөнөкөйлөтүлгөн англис тилинде баарлашышат.

Англис тили дүйнө элдерине тароо менен алардын тилдеринин таасиринде түрдүү өзгөрүүлөргө учурайт. Башка тилдердин таасири менен тилдин фонетикалык облигинин, лексикалык курамынын өзгөрүшү анын сырткы түрү гана, бирок да тилдин улуттук-маданий мазмунунун, маданий-тилдик баалуулуктарынын, тилдин касиеттеринин алсызданышы – бул ички жагымсыз көрүнүштөр. Англис тилин жаңыдан гана колдоно баштагандар үчүн бул тилдин ар кандай артыкчылыктары, тилдик троптор, түрдүү көркөм сөз каражаттары, бул тилдеги көркөм боектор, тилдин өнүгүү тарыхы, жалпы эле басып өткөн тарыхый жолу ж.б. жөнүндөгү маалыматтар жат. Бул негативдүү көрүнүштөр тилдин жардыланышына жана бузулушуна алып келет. Бөтөн тилди так жана туура эмес сүйлөөдө анын формасы менен мазмунунун тең салмактуулугу жоголот жана ал канчалык улуу тил болбосун, анын угумдуулугунун жана түшүнүктүүлүгүнүн деңгээли

төмөндөйт. Түпкү тек, өз эне тилинде туура жана так сүйлөө гана тилдин бардык баалуулуктарын сактап калат жана аны андан ары өнүктүрөт. Ансыз англис тили эл аралык саясий байланыштардын, сүйлөшүүлөрдүн, коммерциянын, техногологиянын, туризмдин тили болгон “эсперанто” тибиндеги тил гана болуп калат. Эгер кеңири таркоо менен тилдин дух-руху, тарыхый баалуулуктары жардыланса, анда бул тил үчүн трагедиялык жыйынтык. Дал ушул табигый семантикалык эске тутуунун жоктугу жасалма тилдерди жараксыздыкка алып келет деп белгилейт Стайнер [Steiner 1975:469-475]. Мында тилди так сүйлөбөгөндөрдүн ички духу менен тилдин бири-бирине туура келбей жаткандыгы тууралуу кеп болууда.

Д. Кристал жогоруда аталган жагдайлар боюнча бир топ оптимисттик маанайда сөз кылат. Ал дал ушул тилдин аймактык өзгөчөлүктөрү анын баалуулугун жана байлыгын арттырат дейт, ошол эле учурда бул айырмачылыктар күчөп кеткенде бир тилде сүйлөгөндөр бирин-бири толук түшүнбөй калышы да күтүлүшү мүмкүн деп тынчсызданат [Crystal 1997:133]. Улуу Октябрь Революциясы деп аталган мезгилге чейин жакын тектеш түрк тилдеринде сүйлөгөн улуттардын бара-бара бирин-бири толук түшүнбөй калышы жана мамлекеттер аралык мамилелерди алар орус тили аркылуу түзүшү – буга эң сонун мисал. Азыр ар бир түрк тилинин адабий тилдеги варианттары пайда болуп, аны бузууга жана ката сүйлөөгө жазууга жол берилбей калды. Ал тургай, Кыргызстандын түндүгүндө жана түштүгүндө жашаган жарандардын бири экинчисинин айрым диалектикалык сөздөрүн түшүнбөй калуусу тууралуу айтып өткөнбүз.

Тилдин азыркы абалы гана эмес анын келечек тагдыры тууралуу кам көрүү зарыл. Бүгүнкү күндө бизди эл аралык коммуникациялардын тили кайсыл тил жана ал кандай болушу керек деген маселелер көбүрөөк кызыктырууда. “Темир көшөгө” мезгилинде англис тили азыркыдай бааланчу эмес, учурда англис тилин тереңдетип үйрөткөн факультеттер жогорку окуу жайларында эң престиждүү факультеттердин катарын толуктоодо, ал тургай

Кытай Эл Республикасынын динамикалуу өнүгүшү, бул өлкө менен байланыштардын жакшырышынын натыйжасында кытай тилин үйрөтүүчү окуу жайлары, аларда окуган студенттердин саны улам арбууда. Ал гана эмес ар кандай тилдик курстарда, жогорку окуу жайларынын факультеттеринде түрк, корей, япон ж.б. тилдер да үйрөтүлүүдө.

2.5. Тилдик инсан маданияттар аралык коммуникацияда. Инсан - лингвомаданияттын натыйжасы жана анын алып жүрүүчүсү

Тилдик инсан түшүнүгү. Коммуникативдик процесстин борбордук звеносу тилдик инсан эсептелет. Тил – адамдын ички рухунун организми, анын жашыруун сырларын ачуунун каражаты [Гумбольдт 1985:364-365], адамдын ички дүйнөсүнүн терезеси [Mead 1988]. Демек, тилди изилдөө тилдик инсандын ички дүйнөсүн түшүнүүгө, элдин руху менен таанышууга, жакындашууга, МАК процессиндеги айырмачылыктар жараткан тоскоолдуктарды жеңүүнүн жолдорун табууга мүмкүнчүлүк түзөт жана эл аралык мамилелерде бири-бирин мыкты түшүнүүгө жол ачылат. МАК компетенциясы дегенде дүйнө элдеринин тилдик жана улуттук баалуулуктары, тилдик типтердин жана алардын ортосундагы айырмачылыктар тууралуу түшүнүктөргө ээ болуудагы коммуниканттардын өзгөчө улуттук-спецификалык тибин жана жөндөмдөрүн түшүнөбүз.

МАКтагы тилдик инсандардын түрдүү белгилерин жана сапаттарын төмөнкүчө формулировкалоого болот:

1. Инсан тилдик коммуникацияда өз улутунун менталитеттик өзгөчөлүктөрүнө, тилдик баалуулуктарына таянат.

2. Коммуниканттык иш-аракеттердин мүнөзү кандайдыр деңгээлде улуттук-маданий белгилер жана өзгөчөлүктөр, индивидуумдун билими, маданияттуулугу, акыл жана тилдик деңгээли менен аныкталат.

3. Инсан айлана-чөйрөнү, деги эле бүткүл сырткы дүйнөнү тил аркылуу тааныйт, тил аркылуу билим алат жана тил аркылуу башкаларга тарбия, билим берет.

4. Жогоруда аталган бардык факторлор эл аралык коммуникацияда тилдик каражаттарды (тезаурус, мамиле-катыштын вербалдык эмес формалары, коммуникативдик стратегиялар, ар кандай тилдик каражаттар ж.б.) туура жана өз орду менен колдонууга оң таасирин тийгизет.

5. Тилдик инсан – өзүнчө бир дүйнө, байкоочу жана баамдоочу, кандайдыр деңгээлде психолог жана сынчы. Ал аңгемелешүү мезгилинде коммуникантына ачык билдирбегени менен ага баа берет, анын түрдүү өзгөчөлүктөрүн, кызыкчылыктарын баамдап билет жана ошого жараша аны менен мамиле жасоого аракет жасайт.

6. Башка улуттун, мамлекеттин өкүлдөрү менен байланыш-катышка барууда каалайбызбы-каалабайбызбы тилдик, улуттук менталитеттик, психологиялык, этикалык жана башка айырмачылыктар, керек болсо, айрым карама-каршылыктар пайда болот, ал эми бул тоскоолдуктарды жеңип өтүү оңой жумуш эмес.

7. Тилдик инсан жогоруда аталган тоскоолдуктардан улам жаралган жагымсыз жагдайларды өз убагында байкоого жана андай абалдан ийкемдүү чыгып кетүү жөндөмүнө ээ болууга тийиш.

8. Коммуниканттардын бири-бирин түшүнүүгө, “алтын ортолукту” табууга болгон аракеттери өз ара тил табышууга алып келет. Ар кимдин гана эмес ар бир улуттун, мамлекеттин өз кызыкчылыктары бар, бирок өз ара келишимдерге жана макулдашууларга барууда эч бир тарапка зыян келбөөгө тийиш.

МАКта тилдик исандардын өзгөчөлүктөрүнө төмөнкүдөй көз караштардан баа берүүгө болот:

- 1) жамааттык жана жекече өзгөчөлүктөр;
- 2) универсалдуулук жана улуттук өзгөчөлүктөр;

- 3) психофизиологиялык мүнөздөмө;
- 4) социалдык теги;
- 5) улуттук менталитет;
- 6) лингвокогнитивдик өзгөчөлүктөр жана ыкмалар;
- 7) эне тилди жана чет тилди билүү деңгээли;
- 8) дүйнөгө болгон көз карашы;
- 9) саясий көз карашы;
- 10) коомдо алган орду;
- 11) иш кагаздарын жазуу, толтуруу сабаттуулугу.

Аталган ар бир аспектиге кайсыл бир тилдик инсан, анын кандайдыр бир тилдик-маданий өзгөчөлүктөрү туура келет. Мындан тышкары, аталган структуралар таанып-билүүчү, коммуникациялык жана башка иш-аракеттерди тейлөөчү талаптарга ылайык да колдонулушу мүмкүн.

Дээрлик бардык изилдөөчүлөр тилдик инсандын структурасынын татаалдыгын белгилешет. Ю. Н. Караулов аларды төмөнкүчө үч деңгээлге бөлүп карайт: а) тилди жакшы билген вербалдык-семантикалык структура; б) лингвокогнитивдик (ар бир тилдик инсандагы байланыш-катышка зарыл болгон түшүнүктөр, идеялар, концептилер) структура; в) прагматикалык структура (максаттар, мотивдер жана кызыкчылыктар) [Караулов 1989:5].

Коммуникациянын мүнөзүнө жана максатына ылайык тилдик инсандын түрдүү сапаттары да ачыкка чыгат. Коммуниканттар бир улуттун өкүлдөрү болсо байланыш-катыш да бир топ жеңил болот (ар бир коммуниканттын максатына жеткендиги тууралуу сөз болбой жатат), ал эми түрдүү тилдерде сүйлөгөндөр үчүн бул салыштырмалуу түрдө татаалыраак. Айрыкча саясий-экономикалык жактан түрдүү көз караштарда болгон мамлекеттердин өкүлдөрүнүн бир пикирге келиши абдан татаал. Эл аралык мамилелерге катышуучулар коммуникациянын тилин гана жакшы билбестен ал мамлекет, алардын ички кызыкчылыктары тууралуу бай маалыматтарга да ээ болууга тийиш.

МАКда жамааттык (топтук) жана жекелик өзгөчөлүктөр бар экендиги тууралуу айтылып өттү. Жамааттык аспекти деп тилдик инсан бир нече сүйлөшүүлөрдөн улам бир топ тажрыйбага ээ болгон же сүйлөшүүлөргө бир нече адам катышкан деп түшүнөбүз. Ал эми жекелик аспектиде коммуникант тажрыйбага ээ эмес, ал билим деңгээлине гана ишенет деп белгилейт Ю. Н. Караулов [Караулов 1987:39]. Биз болсо, жамааттык тилдик инсандар көпчүлүк, ал эми жекелик тилдик инсан аты айтып тургандай, жеке адам деп айтар элек. Эки аспект тең бири-бири менен тыгыз байланышта, бир адам көп инсандын тажрыйбасына, билимине таянат жана ошол эле учурда бир адамдын туура айткан сөзү, пикири, кандайдыр жаңылыгы жалпынын көңүл борборунан сырт калбайт. Бир эле адам өз элинин руханий дүйнөсүн өзүнө сиңирип алган же, тескерисинче, жалпы элине таасир эте алган учурлар арбын (мисалы, мамлекет башчылары, таланттуу жазуучулар, дипломаттар). Мисал келтире турган болсок, улуу жазуучубуз Чынгыз Айтматов кыргыз адабиятынын, кыргыз элинин ой жүгүртүүсүнүн алкагынан эбак эле чабыттап чыгып, ааламды айланып кеткен. Демек, тилдик инсандарды жамааттык жана жекелик деп бөлүштүрүү – шарттуу түрдөгү гана көрүнүш жана бири экинчисисиз жашай албайт.

Жамааттык да, жекелик да тилдик инсандар эл аралык мамилелердеги коммуникациялар үчүн абдан маанилүү. Тилдик инсандардын “жамааттык” деңгээли ар түрдүүчө болушу мүмкүн, анда чакан топтор да жана ошондой эле ири топтор да болот. Кандай санда болгондо да бул топтор бир бүтүндүктү түзүп турууга, алардын ой-пикири, алдыга койгон максаттары бирдей болууга тийиш. Мында ар бир топтун коммуникациядагы максат-талаптары, сүйлөшүүнү алып баруунун планы, контраргументтер алдын ала чогуу иштелип чыгат, тийиштүү факт-материалдар топтолот, аларга ар тараптуу анализ берилет, коммуниканттар менен керектүү багыттагы жана тармактагы консультанттар да активдүү иштейт.

“Жамааттыктын” экинчи деңгээли – анын кандай тилдик топко тиешелүү экендиги. Советтер Союзу жашап турган мезгилде орус тили бул өлкөдө жашаган улуттар аралык тил гана болбостон, ал эл аралык мамилелерде да активдүү колдонулчу. Союз тарагандан кийин деле көз карандысыз мамлекеттер шериктештигинде (КМШ-СНГ) орус тили өз позициясын жоготту, жок эле дегенде бошондотту деп айтуу абдан кыйын. Мурда СССРдин курамына кирген республикалар азыр эгемендүүлүккө жетишкени менен ар кандай деңгээлдеги жана максаттагы алыскы жана жакынкы чет өлкөлөр менен болгон байланыш-катыштар орус тили аркылуу жүргүзүлүүдө. Ошол эле учурда ар бир жамааттык тилдин өзүнө гана тиешелүү менталитеттик өзгөчөлүктөрү, улуттук духу жана мүнөзү, ошол улутка гана тиешелүү ар түрдүү баалуулуктары бар.

Англис тилинде сүйлөгөн элдер үчүн жогоруда аталган кырдаалдар таптакыр башкача. Алар бир мезгилдерде жанаша жана топ жашамак турсун айрымдары бири-биринен алыс жайланышкан. Көпчүлүк англис тилинде сүйлөгөн мамлекеттердин элдеринин жайгашкан жерине, климаттык шарттарына, чарбачылыгына жараша улуттук-спецификалык өзгөчөлүктөрү да ар кандайча. Англис тилинде сүйлөгөн америкалыктар, англиялыктар, австралиялыктар бир улуттук-маданий типке киреби же алар түрдүү элдерби деген мыйзам ченемдүү суроо пайда болбой койбойт. Бул багытта аларды жакындатуучу жана айырмалоочу параметрлерди төмөнкүчө бөлүштүрдүк: 1) англис тилинде сүйлөгөн өлкөлөрдүн жашоочуларынын бирдей маданий-тилдик мейкиндиги; 2) бара-бара ар бир өлкөнүн өздөрүнө тиешелүү (айрым учурларда тилдик алыстоолор менен) англис тилинин варианттары пайда болгон; 3) англис тили салыштырмалуу түрдө майдараак топторго тиешелүү болгон диалектилерге бөлүнгөн.

Жогоруда аталган параметрлерге байланыштуу дүйнө жүзүнүн ар түрдүү аймактарында көп катмарлуу касиетке ээ болгон англис тили пайда болду.

Тилдик инсандар улуттук-географиялык себептерге гана байланыштуу эмес социалдык топторуна карата да (жаш курагы, жынысы, кесиби, билими, жашаган жери, жашоо образы ж.б.) бөлүнөт. Эң жөнөкөй тил менен айтканда, аялдар колдончу айрым сөздөрдү эркектердин айтпастыгын же, тескерисинче, эркектерге тиешелүү айрым сөздөрдү аялдардын колдонбостугун ар бирибиз күндөлүк турмушубуздан көрүп эле жүрөбүз. Ал эми түрмөлүк жаргондорду ар бирибиз эле жакшы түшүнө бербейбиз. Ар бир инсан – тилдик катмарлардын кичинекей бир бөлүгү, көпчүлүгүбүз байкабаганыбыз менен тилге оң же терс таасирибизди тийгизип да коебуз. Маданий тилдик коом канчалык ирилешкен сайын тилдин катмарланышы да көбөйө берет. Айрым учурларда диалектилик тилдер ирелешип жүрүп отуруп улуттук тилге да айланып кетет да жаңы улуттар пайда болот. Буга орустардын, белорусстардын жана украиндердин тарыхы эң сонун күбө. Булар байыркы орус тилинин эле үч бутагы. Азыркы учурда болсо, тилекке каршы, украиндик улутчулдар мекендештерине орус элин №1 душман катары көрсөтүп жатышат. Мындан улам Россиянын Донецк жана Луганск областтарына (өздөрүн өз алдынча республика деп жарыялашкан) жардам берүү үчүн Украинага каршы жарыялаган атайын операциясы кадимки эле согушка да айланып кетти. Демек, психофизиологиялык, социалдык, улуттук-маданий жана тилдик айырмачылыктар эл аралык мамилелерде чоң көйгөйлөрдү жаратат.

Рух түшүнүгүнө анализ жүргүзүү абдан татаал. Ар бир улут өз элин, эне тилин көкөлөтө мактоого алат, чынында ар бир элдин өз артыкчылыктары бар. Ошол эле учурда, рух түшүнүгү менен материалдык каражаттардын өз ара катышына, алардын өз ара байланышына же карама-каршылыгына да бир тараптуу баа берүүгө мүмкүн эмес.

В. фон Гумбольдт адам рухун анын денесине салып койгон нерсе катары карайт жана ар кандай деңгээлде калыптанган тилдердин өз колдонуучулары жана аларды баалоочулары болот дейт [В. Гумбольдт

1985:343]. Мына ошондуктан тилди маданий факторлорду, адамдын ички дүйнөсүн изилдебей туруп илимий жактан кароо мүмкүн эмес. Кыргыз элинде байыртадан эле сөзгө өзгөчө маани берилип келген. Дүйнөдөгү эң чоң эпос катары “Манас” эпосу буздун Гиннестин рекорддор китебине кириши да бекер жеринен эмес. Деги эле, элдик оозеки чыгармачылыкка бай кыргыз элиндей дүйнөдө башка эл жоктур. Мунун бардыгы элибиздин, ата-бабаларыбыздын сөздү кандайча баалагандыгына далил болуп турат. Ушул жерде сөз тууралуу сандаган макалдардын ичинен *жылуу сөз жыланды ийинден чыгарат* деген макалды мисал келтиргибиз келди. Көрдүңүздөрбү, жакшы жана ийкемдүү сөз аркылуу жылан менен да мамиле-катышка барууга, аны да ийге келтирүүгө болот деген ой образдуу түрдө берилди (чындыгында, сөз *жылан* жөнүндө деле болуп жаткан жери жок, ойду жана тарбияны көркөмдөп берүү үчүн гана *жылан* сөзү колдонулду).

Азыркы лингвопсихологдор гумбольдттук элдик тилдин күчүн жана рухун “жамааттык эске тутуу”, “тилдик менталитет”, “дүйнө картинасы”, “дүйнөлүк тилдер”, “лингвомаданият” сыяктуу терминдер аркылуу аныктоого аракет кылышууда. Гумбольдтчулар менен макул болбогон европалык багыттагы лингвопсихологдор (Л. Вайсбергер, Г. Гольц, Г. Ипсен, П. Гартман ж.б.) тилди ой жүгүртүүнүн каражаты катары эмес, объективдүү чындык менен ой жүгүртүүнүн ортосундагы дүйнө катары карашат. Алар ар бир элдин жана улуттун ой жүгүртүүсү өз алдынчалыкка ээ жана анын өнүгүүсү улуттук тили аркылуу аныкталат деген ойду карманышат [Панфилов 1977:23-25]. Биз болсо, тескерисинче, гумбольдтчуларды колдоого алуу менен адамдын акыл-эси, ой жүгүртүүсү канчалык өскөн сайын тилдик жөндөмү да ошончолук жогору болот деп ишенимдүүлүк менен айтар элек.

Тилде жана элдин рухунда сакталып калган жамааттык эске тутуу маалыматтын сакталып калышына, анын анда ары байышына, элден элге, уруудан урууга, муундан муунга өтүшүнө шарт түзөт [Ерасов 1977:203-204].

Жогоруда айтылгандай, улуу “Манас” эпосубуз баш болгон көп сандаган эпосторубуз, сан жеткис элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрү миндеген жылдарды басып өтүп, дал ушул жамааттык эске тутуу, тил, оозеки кеп аркылуу жазуу түрүндө эмес, оозеки түрдө бизге чейин келип жетти. Көчмөн жашоонун, жортуулчулук замандын себеби менен жазуусун жоготуп алган элибиздин ушундай көлөмдүү эпос, дастандарды оозеки жаратышы мүмкүн эмес эле. Биз баса белгилеп жаткан жамааттык эске тутуунун жардамы менен алар улам мезгил өткөн сайын кайра толукталып, байып жүрүп отурду. Бирок да жамааттык эске тутууда сакталып калган маалыматтардын кадайдыр бир бөлүгү таза улуттук-спецификалык белги болуп саналат да, аны башка улуттун өкүлдөрү оңой менен түшүнө алышпайт, кайсыл бир элге адаттагыдай эле кадыресе катары кабыл алынган көрүнүш – башка улуттар жана элдер үчүн жапайы жана жат көрүнүш. Мисалы, бизде тойгондукту жана токчулукту билдирген кекирүү – Европа элдери үчүн абдан уят иш.

П. С. Гуревич улуттук менталитетти элдик чыгармачылыктын, улуттук психологиялык, чарбачылык, каада-салттык өзгөчөлүктөрдүн натыйжасы катары карайт. Илимпоз менталитеттин ичинде түрдүү улуттук баалуулуктар – табигый жана маданий (тарбия, билим алуунун, байыртадан келе жаткан жана мурас катары калыптанган жана ошондой эле заманбап баалуулуктардын натыйжасында ж.б.), эмоционалдык жана токтоо, иррационалдык жана рационалдык, жекече жана жамааттык касиеттер жана баалуулуктар камтылган деп эсептейт [Гуревич 1994:242-245]. Биздеги тууганчылык мамиле, ата-энеге болгон сый, кечиримдүүлүк, толеранттуулук батыш өлкөлөрүн суктандырып келет. Кафе, ашканалардан тамактанып, ар кимиси өз-өзүнө акча төлөө – бизде кандайдыр деңгээлде уят иш. Бизде эзелтеден *Атаңды өлтүргөнгө энеңди алып бер, Алдыңа келсе атаңдын кунун кеч, Таш менен урганды аш менен ур* деп эзелтеден айтылып келет. Ошол эле учурда Батыштна келип, бизди толеранттуу болууга, кечиримдүү болууга үндөп, “тарбиялап” жатышканына күйбөгөн жериң күл болот.

Конституциялык көз караштардан алганда “менталитет” – бир улуттук (тилдик) жана социалдык топко кирген жарандардын чоң тобунун башкалардан айырмаланган өзгөчөлүктөрүн билдирүүчү түшүнүк. Ошон үчүн да “бул биздин улуттук менталитетибизге тиешелүү”, “ал бизди улуттук менталитетибизге туура келбейт” деген сыяктуу сөздөр айтылып келет. Деги эле терең алып караганда, бул эл тигиндей, ал эл андай деген сөздөр да абсолюттук түрдө туура эмес, ал тургай бир эле үй-бүлөдөн да ар кандай мүнөздөгү балдар чыгып калып жатпайбы.

С. Даль ой жүгүртүүнүн парадигмаларына таасир этүүчү төмөнкүдөй факторлорду бөлүп карайт: ой жүгүртүүнүн логикасы; индуктивдүү жана дедуктивдүү, абстракттуу жана конкреттүү ой жүгүртүүнүн өнүгүүсү. Аристотелдик логикага таянган батыштык ой жүгүртүү аналитикалык, рационалдуу, ал эми чыгыштык ой жүгүртүү ассоциативдүү, аффективдүү деген да пикирлер бар. Далдын пикири боюнча, индуктивдүү ой жүгүртүү Батыш элдеринде, ал эми дедуктивдүү ой жүгүртүү Чыгыш элдеринде басымдуулук кылат [Dahl 1998]. Биздин оюбузча, мурдагы биз капиталисттик деп атаган мамлекеттердин жарандары бир топ конкреттүүрөөк ой жүгүртөт, аларда өз пайданды жана кызыкчылыктарынды биринчи планга кой деген максат калыптанып калган. Ал эми биз сыяктуу “коммунисттик” духта тарбияланып калгандар абстракттуураак ой жүгүртөт, биздин жарандар мамлекет, эл үчүн кызмат кыл деген принципте тарбияланып калган.

Көпчүлүк изилдөөчүлөр менталитет менен тилдин ортосунда тыгыз байланыш бар деп белгилешет. Чындыгында, бир улут турсун ар түрдүү аймактарда жашаган бир эле улуттун өкүлдөрүнүн психологияларынын жана менталдуулугунун ортосунда бир аз да болсо айырма бар. Биздеги тоолук кыргыздар менен төмөнкү аймактарда өзбек калкы менен канатташ жашаган кыргыздардын психологияларындагы, кептериндеги, өзүн алып жүрүүсүндөгү, башкалар менен мамиле жасоосундагы айырмачылыктар сын көз менен караган адамдарга даана эле байкалып турат. Чындыкка туура

келбесе да бизде таластык болсо эле ал мактанчаак деген пикир калыптанып калган. Бул тамаша пикирге фактылар деле байкалбайт.

С. Е. Никитинанын [1989:35] пикири боюнча “тилдик аң-сезим – өзүн өзү таанып билүүнүн ажырагыс бир бөлүгү. Тилдик элементтер менен акыл-эстин элементтеринин ортосунда так бир чек жок, алар бирин-бири толуктап-тактап жана өркүндөтүп жүрүп отурат. Ар кандай оомал-төкмөл мезгилдерде эне тил өзүн өзү сактоонун жана таануунун символу болуп келген”. Ю. Н. Караулов [1989:7] ар кандай татаал мезгилдерге туруштук берүү менен сакталып калган эне тилдин бардык системасын, курамдык түзүлүшүн чагылдырган тилдик аң-сезимдин жана ой жүгүртүүнүн биримдигин билдирген психоглосс деп аталган түшүнүк тууралуу сөз кылат.

Жекече тилдик инсан башкалардан фонологиялык, грамматикалык жана лексикалык касиеттери менен айырмаланып турат. Ар бир инсандын кептик стили өзүнүн алаканындагы жана манжаларындагы бырыштары сыяктуу бири-биринен өзгөчөлөнөт. Кептик стилге жаш курак, жашаган жери, социалдык абалы, тарбия, билим жана жыныстык, психологиялык, физиологиялык өзгөчөлүктөр тууралуу белгилер чоң таасир этет. Оозеки кепте тилдик өзгөчөлүк үндүн жоон-ичкелигине, тонго, интонацияга, тембрге, дикцияга, сүйлөөчүнүн маанайына жараша болот. Бул өзгөчөлүктөрдү жазуу түрүндөгү кепте да байкоого болот. Көзү өткөнүнө жетимиш жылга чукул убакыт өтүп кетсе да кыргыз адабиятында Алыкул Осмоновдой акын чыкты деп айтуу абдан кыйын. Ошондой эле, көркөм чабыты ааламды аралап кеткен Чынгыз Айтматовдой жазуучу кыргыз адабиятында кайрадан келет деп ким ишенимдүүлүк менен айта алат. Көркөм адабияттан бир аз гана тааныштыгы бар адам Кубатбек Жусубалиевдин чыгармасынан кичинекей гана үзүндү окуу менен бул эпизоддун ага тиешелүү экендигин биле алат. Тилчи-адабиятчылар диалектилик гана эмес оозеки кебиндеги тыбыштык өзгөчөлүктөрүнөн да кимдин кайсыл жерден экендигин айта алат.

Жамааттык жана жекече тилдик инсандардын ортосунда кескин чектин жоктугу тууралуу буга чейин айтылып өттү. Бир жагынан алганда, жамааттык тилдик топ – жекече тилдик инсандардын суммасы, экинчи жагынан алганда, жамааттык жаңылыкты, чечимди жалгыз тилдик инсандын колдонушу толук мүмкүн. Бул жерде Союз мезгилиндеги коммунисттик принцип болгон *Баары бирөө үчүн, бирөө баары үчүн* деген ураан да аргасыздан эске түшүп кетет.

Жамааттык жана жекече тилдин айкалышып кетиши МАКда айрым татаалдыктарды жаратат. Айрым туура эмес айтылган пикирди алгач ким айткан, ага ким жооп бериши керек экендигин аныктоо да айрым учурларда кыйынчылык жаратышы мүмкүн. Ошондой эле, ким айтканы белгилүү болуп турса да, туура эмес же агрессивдүү түрдө айтылган кеп үчүн жалпы жамаат жооп берип калат. Экспрезидент А. Атамбаевдин калпыс сөздөрү үчүн жанаша жашаган Казакстан менен Өзбекстандын чек аралары кыргызстандыктар үчүн “кулпуга түшүп” тургандыгы баарыбыздын эсибизде. Айрыкча Казакстан менен болгон чек аралардын жабылышы биздин ишкерлер үчүн чоң зыян алып келди, натыйжада Казак Республикасы, андан ары Россияга кетүүчү жол жабылып, көп ишкерлердин ташып бара жаткан мөмө жемиштери, жашылчалары чирип, акыр-чикир катары төгүлүп кетти. Демек, эл аралык мамилелерде бир пикирди айтууда абдан этият болуу абзел. Кыргыз элинин макалы *Жети өлчөп, бир кес* да ушул өңүттөн улам пайда болгон. Көчөдөгү сөз ошол эле көчөдө кала берет, ал эми саясатчылардын, бийлик башындагылардын ар бир сенсациялуу сөзү дароо дүңк дей түшүп, алыска жаңырык болуп тарап кетет.

2.6. Тилдик инсандын концептосферасы. Концепт лингвомаданияттын таяныч элементи катары

Д. С. Лихачев тарабынан лингвистикага киргизилген “концепт” түшүнүгү “адамдын аң-сезиминдеги маданият каймагы”, көз караштардын, билимдердин, ассоциациялардын, бир нерсеге күйүп-жануунун, чын дилден чыккан сөздөрдүн топтому [Степанов 1997:45]. Бул түшүнүк МАКга анализ берүүдөгү негизги маселелердин катары болуп эсептелет. Адамзаттын менталдык дүйнөсүндөгү маданияттын негизги бөлүктөрүнөн болгон концептилер менталитеттерди жана ошондой эле маданий, тилдик, улуттук өзгөчөлүктөрдү жана доминанттарды салыштырууда башкы элементтер катары колдонулат [Степанов 1997:41].

Тилдин базалык жана негизги элементтери катары чыгуу менен концептилер кайсыл бир лингвомаданияттын өкүлдөрүнүн тилдик-психологиялык өзгөчөлүктөрүн, тилдин баалуу жана актуалдуу принциптерин бириктирип талдоого алууга мүмкүнчүлүк берет. Айрым бир тилдик инсандын жана лингвомаданияттын концептуалдык мейкиндиги жалпысынан келип концептосфераны уюштурат, ал эми анын негизги милдеттеринин жана кызматтарынын бири – жаңы маани, түшүнүк, тилдик бирдик жаратуу. МАКнын позициясынан алганда концептосфераны эки багытта кароого болот: “ичтен” болгон көз караш, башкача айтканда, концептосферага кайсыл бир элдин улуттук-маданий спецификасынын ачыкка чыгышы, аныкталышы катары анализ жасоо жана “сырттан” болгон пикир, көз караш, демек, түрдүү социалдык топтордун өкүлдөрүнүн ички дүйнөсүнө кирүүгө болгон аракет. Түрдүү тилдердин өкүлдөрүнүн тилдик деңгээлдеринин идеосфераларын жана ошондой эле улуттук өзгөчөлүктөрдү айкалыштыруу, аларды өз ара байланыштыруу жана салыштыруу жалпы дүйнө элдеринин өзгөчөлүктөрүн түшүнүүгө, аларга ар тараптуу баа берүүгө мүмкүнчүлүк жаратат.

Жарандарга улуттук, таптык, социалдык топтук, кесиптик, диний, жаш курактык ж.б. өзгүчүлүктөрү боюнча баа берүү менен бирдей деңгээлдеги, кызыкчылыктагы жана багыттагы инсандар бири-бирин жакшы түшүнүшөт деген жыйынтыкка ишенимдүүлүк менен келүүгө болот [Лихачев 1997:282]. МАКда бул пикирди эки жактуу кароого болот. Мында бирдей эле кесиптеги жана кызыкчылыктагы жарандар ортосунда атаандыштыктын, көрө албастыктын болушу сөзсүз мүмкүн. Жеке инсандардын бири-бирин мыкты түшүнүшүшүндө, кабыл алышында, бири-бирине колдоо көрсөтүүсүндө мамлекеттер ортосундагы эл аралык оң мамилелер, массалык маалымат каражаттарында берилип жаткан позитивдүү маалыматтар абдан маанилүү. Эл арасында айтылып жүргөн *жаман жаманат болбойт, жаман жетекчи болушу мүмкүн* деген учкул сөздүн калетсиздиги буга эң сонун далил. Эл аралык мамилелер, достук, кызматташтык же каршылаштык туруктуу болбойт, мында мамлекет башчыларынын, тиешелүү тармактардын жетекчилеринин иштиктүү сүйлөшүүлөргө баруусу абдан маанилүү.

Лакунардык концептилер. Башка тилдерде эквиваленти болбогон концептилер лингвисттердин чоң кызыгуусун жаратат. Мындай тилдик бирдиктер улуттук-спецификалык мүнөзгө ээ болуу менен улуттук менталитеттин өзгөчөлүктөрүн, жарандардын дүйнөгө болгон көз карашын билдирет. Бир тилдеги айрым сөздөрдүн кайсыл бир тилдеги толук дал келген эквиваленти болбой калышы толук мүмкүн. Эл аралык мамилелерде, илимий жана көркөм адабияттарды которууда котормочулар ушул маселелерден бир аз кыйналышат. Кээде тексттеги айрым сөздөрдү түздөн-түз маанисинде которууга мүмкүн эмес, ал контексттик маанисине карап которулат. Өз эне тилин жетишерлик деңгээлде жакшы билбеген нигилисттер тилибиз жарды деп башка тилдерди көкөлөтө мактоого ала беришет. Мисалы, кыргыз тили жарды болгондо биз буга чейин белгилеп өткөн бай элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрү жаралмак беле. Төкмө акындык өнөр (импривизаторчулук) да кыргыз менен казак элдеринен башка

эч бир элде ушунчалык деңгээлде өнүккөн эмес, ал тургай бул өнөр дүйнө элдеринде өтө сейрек кездешет. Көптөгөн түрк тилдери менен орус тилинин сөздүктөрүнүн түзүүчүсү К. К. Юдахиндин академиялык “Кыргызча-орусча сөздүк” жана “Орусча-кыргызча сөздүк” эмгектерин түзүүсүндө анын башкы кеңешчиси Х. И. Карасаев болгон. Ал кыргыз тилиндеги элес тууранды сөздөрдүн орус тилиндеги маанисин Константин Кузьмичке түшүндүрүүдө бир топ түйшөлгөндүгүн эскерген. Бир эле сөз менен адамдын арык, орто, эткээл же анын боюнун узундугун, басышын, мүнөздүк өзгөчөлүктөрүн толук болбосо да жакындатып, болжолдоп берүүгө болот. Хусейин Исаевич *томполоңдоп* деген сөздүн орусча вариантын Юдахинге түшүндүрүүдө түйшүккө батканын айтат. Константин Кузмич айласы кеткенде басып көрсөтчү дейт, мендей арык жана шыңга бойлуу адам эч качан томполоңдоп баса албайт деп И. Карасаевдин айласы кетет. Демек, *томполоңдоп* же *томпоңдоп* дегенде көбүнчө болук, колу-буту кыска, майда-майда шилтеп баскан жагымдуу баланын келе жатканы же ойноп жаткандыгы көзгө элестейт. Тескерисинче, *тарталаңдап* десе арык, бою, буту-колу узун, кыймылы олдоксон, адамдык сапаты жана мүнөзү ич жылытпаган адамды түшүнөбүз. Ал эми *зыңкыйган жигит* дегенде оор басырыктуу, орто бойлуудан бир аз узунураак, тыкан, кийген кийими, баскан-турганы, сүйлөгөнү өзүнө жарашкан көзгө жакын жигитти түшүнөбүз. Өз тилибиздеги сөздөрдү унут калтырып, орус тилиндеги же орус тили аркылуу чет тилдерден кирген сөздөргө жабышып алган учурларыбыз арбын эле. Мисалы, дене түзүлүштү билдирген *здоровый* “дени сак” деген кыргыз тилинде кандай сөз менен айтылат деген суроого кеминде 90% кыргыз такалып жооп бере албай каларына мен толугу менен ишенер элем. *Албеттүү, олбурлуу, москоол* сөздөрүнүн аталган түшүнүктү билдирери төгүңбү? Дайыма фундамент деп айтабыз, ал эми жер бетине чейинки казылган чуңкурга куюлган бетон жерпай, дубалга чейинкиси пайдубал деп аталат эмеспи, кыргызчасын айтсак эле тилибизге тибиртке чыгып кетчүдөй

орусчасына жалпы жабышып алабыз да, кээлерибиз мостоюп туруп кыргыз тилин жарды дейбиз. Айта берсек мындай мисалдар толтура.

Эл аралык коммуникациядагы концептилердин ар түрдүүлүгү. МАКнын концептилеринин ар түрдүүлүгүнүнүн шартында инсан элдин духун, ой жүгүртүүсүнүн спецификасын, дүйнөнү кабыл алуусунун мүнөзүн чагылдыруучу эне тилдин концептосферасынын жардамы менен башка тилдеги маанилерди түшүнүүгө аракет жасашы да толук мүмкүн. Түрдүү тилдердеги оозеки, жазма кептердеги, ал тилдердеги тексттердеги түшүнбөстүктөрдүн натыйжасында элдердин, саясатчылардын, ал тургай мамлекет башчыларынын бири-бирин түшүнбөстүгү келип чыгат. Бир эле көрүнүшкө, белги берүүгө ар бир эл ар башкача маани берери жалпыга маалым. Араб өлкөлөрүндө кандайдыр бир жагымсыз окуя болуп калса, мисалы, автомобилдик чакан авария же кагылышуу болсо жапа тарткандарга бармак, сөөмөй жана ортонку манжаларды бириктирип көрсөтүп коюшат, бул болсо “капа болбо” “сабыр кыл” дегенди билдирет. Бизде болсо бул кемсинтүүнү, кордоону билдирип калат (бул ишарат көбүнчө эркектер тарабынан колдонулат).

Эл аралык мамилелердеги коммуниканттардын бири-бирин түшүнбөй калууларына Й. Ричмонд образдуу түрдө мындайча түшүндүрмө берген: “Столдун бир башында айтылган сөздү экинчи башындагылар түшүнө албай калышы мүмкүн. Себеби айтылган айрым сөздөр, маанилер столдун ал тарабында отургандарда колдонулбашы да мүмкүн. Ал эми столдун эки тарабында отургандар бири-биринин тилин жакшы түшүнбөсө сүйлөшүү дагы да татаалдашат” [Richmond 1996:151]. Мисалы, тууганчылыкка байланышкан терминдерге кыргыз тили абдан бай, канатташ жана аралаш жашаган өзбек тилине кыргыз тилин орус тили аркылуу салыштырып көрөлү: *дедушка* – атасынын атасы кыргыз тилинде – *чоң ата*, апасынын атасы – *таята*, ал эми өзбек тилинде экөө тең эле *бобо*, *бабушка* – атасынын апасы – *чоң эне*, апасынын апасы – *таене*, өзбек тилинде экөө тең *буви*.

Өзбек тилинде эркек деле, аял деле кичүү сиңдисин – *сингил* дей берет, кыргыз тилинде болсо эркектер *карындаш* десе, аялдар *сиңди* дейт, кыргыз карындашын сиңди десе катуу уятка жана күлкүгө калат, мисалдардан көрүнүп тургандай, орус тилинде деле мындай аталыштар (мисалы, *бабушка, дедушка, брат, сестра, зять* ж.б.) бирдей атала берет. Кыргыз тилинин күчтүү күйөрманы Камбараалы Бобулов аялынын жердешин өзбек тилинин таасири менен *кайын сиңдим* болот экенсиң десе, ал күлүп, жакшы, мен сизди *кайын эже* деп жүрөйүн деп күлгөн экен. Мал чарбачылыгына байланыштуу терминдер да кыргыз тилинде абдан бай жана ар түрдүү.

Айлана-чөйрө, табият, дүйнө тууралуу маалыматтарды бөлүктөргө ажыратууда, кайрадан аларды синтездөөдө да тилдер ортосунда айырмачылыктар бар. “Ар бир тилдин өз синтаксиси бар, ар бир тил өзүнүн ситаксистик эрежелери менен ороло курчалган”. [Степанов 1997:325]. Эл аралык мамилелерде чала түшүнүлгөн маанилер сүйлөөчүнүн-угуучунун тилдик деңгээлине, алардын кепке болгон кызыгууларына, коммуниканттардын пикирлеринин туура келишине карата ачылат.

Концептилердин-концептосфералардын дал келүүсү. Башка тилдин концептилери менен жакындан тааныш болбогон адам мындан көп деле ыңгайсыздыктарга туш болбойт. Чет тилдердин лексикасын жана грамматикасын үйрөнүү сөзсүз түрдө жаңы концептилерди өздөштүрүү менен коштолбойт.

Чет тилинин концептосферасына ээ болууда инсандын маданий-тилдик компетенциясынын деңгээли сапаттык жактан жогорулайт, эки лингвوماданияттын “жандаш дүйнөсүнө” жол ачылат. Инсандын жаңы маданий чөйрөгө түшүп, ал баалуулуктарды улуттук асыл кенчтер менен жуурулуштуруп кетүүсүнө чоң аракеттер, мол тажрыйба талап кылынат. Мында тилдер ортосундагы ажырымдарды жана боштуктарды толтуруу абдан маанилүү, ал болсо жарандын тил билүү деңгээлине жараша болору бештен белгилүү. Көп тил билген жарандар бир тилдеги бөксөлүктөрдү

башка тилдер аркылуу толуктайт, тилдерди мыкты билгендер бир тилди экинчи тилдин жардамы менен байытат.

МАКнын процессинде айрым концептилердин бир лингвомаданиятта бар, бирок башкасында жок учурда анын ордун толтуруу, мааниси боюнча ага туура келе турган сөздү таап коюу котормочулардан бир топ кылдаттыкты талап кылат. Эң эле жөнөкөй мисал, өз эне тилибизге маани бербегендер орус тилиндеги *свежий* кыргызча кандай болот деп жарга такашат. Орус тилинде жаңы бышкан, көпкө сакталбаган мөмө-жемиштерди, тамак-аштарды да *свежий* деп айта беришет. Бизде ал мөмө-жемиштерге, жашылчаларга карата *жашаң*, тамак-ашка карата *жаңы даярдалган*, *жаңы бышкан* болуп колдонула бериши толук мүмкүн, негизи, сөздүн кайсыл жерде кандайча колдонулушу контекстке байланыштуу болот. “Боекчу, боекчу десе сакалын кошо боейт” дегендей, эл аралык терминдерге айланып кеткен айрым сөздөрдү да мааниси туура келсе, келбесе да которгонго аракет жасап жиберген учурларыбыз жок эмес. Жогоруда айтылып өткөндөй, тилдик ачылыш жасап жиберүүгө умтулуудан мурда өз эне тилибизде эзелтеден жашап келе жаткан сөздөрдү сактап калалы, аларды активдүү кебибизде колдонолу дээр элек.

Тил үйрөнүүгө кызыккандар жана эске тутуусу күчтүү өнүккөндөр үчүн бир тилдин чеги тардык кылат. Ошол эле учурда орус тилин чала-була билгендерибиз да *дээрликти - почти, азырынчаны – пока, такыр* деген сөздү *вообще, баш тарттыны – отказ кылды, демекти – значит, бирдикти - единица* ж.б. деп айтабыз. Мындай мисалдарды келтире берсек абдан көп.

Жыйынтыктап айтканда, ар бир жаңы өздөштүрүлгөн тил жаңы концептосфера менен болгон таанышуу, жаран жаңы тил үйрөнүп жатып аналитикалык ой жүгүртүүсүн да өстүрөт. Ал башка улуттун тилин үйрөнүү менен ал элдин маданиятын, улуттук баалуулуктарын да кошо өздөштүрөт, алардын психологиялык-тилдик өзгөчөлүктөрүнө байкоо жүргүзөт.

2.7. Эл аралык мамилелердеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн трансформацияланышы

Дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн эл аралык мамилелердеги ролу тууралуу көп эле жазылды жана изилдөөгө алынды. Бул параграфта МАКдагы дүйнөнүн тилдик картинасынын трансформацияланышын механизмдерине талдоо жүргүзөбүз.

Бизди курчап турган айлана-чөйрө аң-сезимибизге тилдик маданияттын призмасы аркылуу кирет, ал болсо өз кезегинде инсандын жекече өзгөчөлүктөрүнө, кабыл алуусуна жана кызыкчылыктарына карата модификацияланат. Демек, дүйнөнүн тилдик картинасы өз ичине төмөнкүлөрдү: 1) жалпы адамзатка тиешелүү универсалдык өзгөчөлүктөрдү жана белгилерди; 2) айрым бир социалдык топтун, жамааттын жалпы мүчөлөрүнө тиешелүү болгон маданий-спецификалык өзгөчөлүктөрдү [Леонтьев 1997:273]; 3) айрым бир инсанга тиешелүү жекече сапаттарды камтыйт.

Дүйнө пассивдүү түрдө кабыл алынбайт, ал философиялык дүйнө таанымдын системасы, диний ишенимдер, маданий каада-салттар, нравалык баалуулуктар жана ишенимдер менен аныкталат. Дүйнө сүрөтүнүн калыптанышына ошондой эле индивиддин көрүүсү, боюнун узундугу (боюн узун адам алыска көз чаптырат), жаш курагы, жашоого болгон мамилеси (пессимист адамдын жашоого болгон көз карашы күңүрт, анын жакшылыктан үмүтү аз), объектини кабыл алышы (жакшы көрүү дүйнөнү жакшы жакка өзгөртөт: *жакшына болгондуктан сүйкүмдүү эмес, сүйкүмдүү болгондуктан жакшы жана татынакай*, мисалы, *карга баласын аппагым дейт же ар кимдин жери өзүнө Мисир*) таасир этет.

Таанып-билүү процессинде жаран өзү үчүн дүйнөнүн “менталдык картасы” деп аталган көрүнүштөрдү – табияттын, жашоонун, айлана-чөйрөнүн образы болгон концептуалдык моделин түзүп алат. Дүйнөнү жөнөкөйлөтүп кабыл алуу бизге татаал дүйнөнү түшүнүүгө жардам берет,

биз дүйнөнү кандай экендигине карап эмес, аны кандайча түшүнгөндүгүбүзгө карап кабыл алабыз. Демек, каалайбызбы, каалабайбызбы адам өз кабыл алуусунун туткуну боюнча кала берет [Макаров 1998:397].

Коммуниканттын дүйнө сүрөтүн кабыл алуу мүнөзү универсалдык, маданий-спецификалык жана инсандык жекече компоненттердин бири-бирин толукташына, алардын тең салмактуулугунун сакталышына көз каранды. МАКнын көз карашынан алып караганда, өмүр бою чакан шаарчада же айылда жашап өткөн жарандын дүйнө сүрөтүнө болгон көз карашы саякатка көп чыккан жана көп өлкөлөрдө болгон адамдын көз карашынан кескин айырмаланып турат. Ошол эле убакта өз үйүнөн алыс чыкпаган, бирок өз алдынча көп эмгектенген, түрдүү илимий-популярдуу адабияттар менен жакындан таанышкан, изилдөө иштери менен алектенген окумуштуу дүйнө тууралуу энциклопедиялык билимге ээ болушу толук мүмкүн. Ал эми дүйнөнү түрө кыдырып, бирок көңүл ачууну гана максат кылып, табияттын, шаарлардын сырткы кооздугуна гана маани берген жарандын дүйнө таанымы өтө эле өсүп кеткен деп да айтуу мүмкүн эмес.

Дүйнө сүрөтүн көп функциялуу кубулуш катары аныктап, А. Уоллес анын төмөнкүдөй кызматтарын бөлүп карайт: 1) түшүндүрмө берүүчү; 2) баа берүүчү; 3) бекемдөөчү, башкача айтканда, буга чейин маалым болгон маалыматтардын далилдениши; 4) күчөтүүчү, башкача айтканда, мурдагы маалыматтардын байышы, күчөтүлүшү; 5) интеграциялоочу, түрдүү багыттагы маалымат, билимдердин өз ара байланышы, бири-бирин толукташы; 6) адаптациялоочу, бир маалыматты башка бир маалыматка ыңгайлаштыруу, бир билимдин тармагынын башка билимге тийгизген оң таасири ж.б. [Wallace 1966:29].

Дүйнөнүн картинасын сүрөттөөчү жана мүнөздөөчү параметрлер төмөнкүлөр болушу мүмкүн: а) көз менен кабыл алынуучу образдар; б) үн; в) жыт; г) башка объектилер менен салыштыруу аркылуу кабыл алынуучу

белгилер (чоң-кичине, алыс-жакын, арзан-кымбат ж.б.у.с); д) фреймдик (“рамка”, “алкак” деген мааниде) структуралар; е) кандайдыр көрүнүштөр, окуялар ж.б.

Жыйынтыктап айтканда, дүйнөнүн картинасы түрдүү сезүү органдары аркылуу кабыл алынган маалыматтардын суммасынан түзүлөт.

2.8. Чындыкты өздөштүрүүдөгү тилдин кызматы

Тил чындыкты бизге керектүү багытта сындырып кабыл алынуучу линзага окшош. Тил аркылуу түшүндүрмө берилгенге жана кабыл алынганга чейин дүйнөнүн образы анык, так эместиги менен мүнөздөлөт. Ар кандай кубулуш, көрүнүш, окуя жана башкалар жаран аркылуу толук түшүнүлгөндөн кийин гана анын дүйнө таануу системасынан орун алат. Бирок да, ар кандай көрүнүштү жаран улуттук өзгөчөлүгүнө, жекече кызыкчылыгына, кесибине, акыл-сезимине жараша кабыл алат.

Эреже катары, дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөөдө лингвисттер баарыдан мурда лингвомаданияттын “сырткы катмары” катары кабыл алынган тилдин лексикалык фондусуна көңүл бурушат. Чындыгында, лексикалык бирдиктер тилдин эң сырткы бөлүгү жана алардын маданий спецификасы даана көрүнүп турат. Бирок да, тилдик бирдиктерди өздөрү айкашып келген сөздөрдөн, контексттен бөлүп кароо таптакыр мүмкүн эмес. Буга семантикалык (контексттик) синонимдер эң сонун күбө. Мисалы, *сулуу, кооз, татынакай, келишимдүү* сын атооч сөздөрү мааниси боюнча бири-бирине өтө жакын болгону менен алардын сүйлөм ичиндеги колдонулушу ар түрдүүчө. Кыз бала *сулуу, татынакай* деп айтылса, жигиттер негизинен *келишимдүү* деп айтылат, *кооз* деп жаратылыш, адам тарабынан жасалган жана курулган нерселер айтылат. Башка тилдерде бул сын атоочтор биринин ордуна бири колдонула бериши толук мүмкүн, мисалы, *красивая девушка, красивая природа, город* ж.б. *Тез, ылдам, бат, ыкчам* этиштеринин колдонулушу деле жогорудагыдай.

Чет тилдерин үйрөнүү менен инсандын дүйнө сүрөтүнө болгон көз карашы, дүйнө таанымы кординалдык өзгөрүүгө ээ болбойт, ал айрым өздөштүргөн чет тилиндеги сөздөрдү мурда билген билимдерине таянып гана колдонот. “Чет тилдерин үйрөнүү менен жаран мурда ага толугу менен белгилүү болбогон мозаиканын бир бөлүгүн алат, ал билимдерди мурда эне тили боюнча белгилүү болгон маалыматтар менен жуурулуштурат” [Тер-Минасова 2000:48]. Мунсуз чет тилдерин туура түшүнбөө, аларды кепте туура эмес колдонуу жаралат, себеби кандай жаран болбосун чет тилин өз эне тилине салыштыруу, ага туура келтирүү, чет тилиндеги сөздөрдү өз эне тилине которуу аркылуу үйрөнөт эмеспи. Айрыкча илим менен техниканын өнүгүүсүнөн улам пайда болгон терминдердин жана аталыштардын келип чыгышы, алардын семантикалык маанилери өзгөчө кызыгууну жаратат. Мисалы, *самовар* – өзү кайнатат, *самолет* – өзү учат, *самокат* – өзү тептирет, *самосвал* – өзү төгөт, *вертолет* – тике учат, *паровоз* – буу жүргүзөт, *тепловоз* – жылуулук жүргүзөт ж.б.у.с. Кыргыз элине окшош орус эли менен аралаш жашаган, орус тилинин таасири күчтүү улуттарга мындай сөздөр орусча вариантында кирип, ага биротоло көнүп калганбыз. Аларды биз атаган кыргызча котормосунда атасак күлкүгө каларыбыз айныгыс чындык. Ал эми Октябрь революциясына чейин кирген сөздөр кыргыз тилинин артикуляциялык-тилдик өзгөчөлүгүнө ылайык өзгөртүлүп-өздөштүрүлүп кабыл алынып калган. Мисалы, *старшина* – ыстарчын, *волостной* – болуш, *кровать* – керебет, *бутылка* – бөтөлкө, *булка* – бөлкө, *тюрьма* – түрмө, *хомут* – камыт, *церковь* – чиркөө, *хозяин* – кожоюн, *печь* – меш ж.б. Ошол эле учурда, түрк тилдеринен орус тилине айрым өзгөртүлүүлөр менен кирип калган сөздөр да арбын. Мисалы, *баатыр*, *батыр* – богатырь, *тенге* – деньги, *кара тап* – карандаш, *тамгачы* – таможник, *таможня*, *алаша ат* – лошадь, *табар эш* – товаришь ж.б.

Эл аралык адекваттуу коммуникация үчүн пикир алышуучулардын, баарлашуучулардын дүйнө таанымдары, кызыкчылыктары жана билим

деңгээлдери мүмкүн болушунча бири-бирине жакын болууга тийиш. Жаңы маданий-тилдик мейкиндикке кирүүдө инсан ал маданиятка алдын ала даяр болуусу, ал элдин каада-салттары, улуттук өзгөчөлүктөрү менен жакындан таанышуусу керек.

Жаңы лингвомаданият менен жакындан таанышуу, аны мыкты өздөштүрүү оңой жумуш эмес. Бул түйшүктүү ишти кандайдыр предмет, анын аталышы менен кызматынын байланыштарын жакшы түшүнө албаган жаш баланын аракети менен салыштырууга болот. Эл аралык мамилелерде өз эне тили жардам бере албай, ал эми коммуникантынын тилин жетишерлик деңгээлде биле албаган учурда инсан стресске кабылат. Өз оюн жыйынтыктай албай чаташуулар пайда болот. Эки же бир нече тил байланышка киргенде бир инсанда тилдердин тирешүүсү пайда болуп жаткандай таасир калтырат. Ал кайсыл тилде сүйлөсөм, кайсыл тил мага жакын деген ойго кабылат.

Эл аралык мамилелерде дүйнөнүн түрдүү картиналарынын дал келбестиги келип чыгат. Жат маданий-тилдик мейкиндикке кирген жаран ал лингвомаданиятка туура келбеген дүйнөнүн образын, жашоо-тиричиликке карата улуттук менталитетти алып кирет. Жат маданий реалияны билдирүүчү сөз ал объектини буга чейин көрбөгөн, аны менен тааныш болбогон адамдын аң-сезиминде эч кандай ассоциацияны пайда кылбайт. Экинчи жактан, ал объектинин аталышын билбесе же аны ага эч ким айтпаса, ал сөз инсандын лексикалык корунан орун ала албайт. Мисалы, *кенгуру* сөзүнүн дүйнө элдерине тарап кетиши өзгөчө кызыктуу. Австралияга биринчи жолу барган европалык кенгуруну көрүп абдан таң калып, бул кандай жаныбар деп жергиликтүү аборигенден сураганда ал *кенгуру* “түшүнбөйм” деп жооп берип, европалык адам бул баштыктуу жаныбардын аты *кенгуру* экен деп калып жатпайбы. Кайсыл бир улут, эл үчүн адаттагыдай эле көрүнүштөр башка элдер үчүн өтө жат, ал тургай, жийиркеничтүү болушу толук мүмкүн. Түштүк Азия элдеринин, Африканын айрым урууларынын, Латын

Америкасынын жергиликтүү элдеринин курт-кумурскаларды тирүү бойдон ырахаттануу менен жегенин түшүнмөк турсун карап туруу биз үчүн оор. Славян элдери жакынкы жылдарга чейин эле жылкынын этин тер жыттанат деп жегенди каалашкан эмес, ал эми биз үчүн жаныбарым жылкынын эти жыпар жыттанат да. Кыргыз өңдүү мусулман элдери балыкты суу жыланга окшотуп жешкен эмес. Тибеттеги уруулардын дүйнөдөн өткөн ата-энелеринин сөөгүн тоого алып чыгып бөлө-бөлө чаап, тарпчы куштарга чачып бергендерин кандайча түшүнөбүз же индиялыктар маркумдардын сөөгүн чала-була күйгүзүп (кедей жашагандарда отунду көп алууга каражат жетишпейт) Ганг дарыясына ыргытышып, дароо тарпчы куштар конуп чокулап киришет. Ал эми бизде болсо сөөгү көмүлбөй, карга-кузгунга жем болду деген сөз абдан катуу тиет. Биз айткан тибеттиктердин этин куштар жеп кетсе, жаны бийик-бийик асманга учуп кетет деп ойлошот. Россияга келген америкалык студент пододеяльникти, андагы одеяло салынчу төрт бурчукту түшүнө албай далайга чейин аны айландырып карап отурган да, акыры анын ичине кирип уктаган.

Объект туура таанылып, анын аты котормочу же жардамчылар тарабынан туура аталганы али жетишсиз, муну менен эле ал индивиддин акыл-эсине, аң-сезимине толугу менен кирип калбайт. Бирдей эле объектилер түрдүү улуттарда же элдерде түрдүүчө максатта жана мааниде колдонулушу мүмкүн. Биздин, Европанын жана Американын шаарларында көгүчкөндөрдүн шаарды булгап топ-топ болуп учуп-конуп жүрүшү кытайлыктар үчүн таптакыр жат көрүнүш, себеби алар көгүчкөндөрдү тамак катары пайдаланышат да. Орустардын кыштын суук күндөрү мештин үстүндө укташын башка элдер түшүнө алышпайт, ошол сыяктуу эле сандалды курчай отурган Азия элдеринин адаты башкалар үчүн таптакыр жат. Эгер бизде табы качкан адамдардын оозуна термометрди (градусник) салсаңыз, аны дароо түкүрүп салары бышык. Америкалык фильм “Доктор Живагону” эске салып көрөлү, аны америкалыктар орус элинин жашоосун,

улуттук өзгөчөлүктөрүн көрсөткөн нагыз орус киному деп эсептешет. Бирок, анда орустардын күлкүсүн жана таң калуусун жараткан көп эпизоддор бар. Мисалы, Лара кемпирдин ысытмасы көтөрүлгөн кезде оозуна термометрди салып алып жүргөнү биз үчүн таптакыр жат көрүнүш.

2.9. Объектилердин системага салынышы

Дүйнөнүн сүрөтү линвомаданият объектилерин бир системага салышы – өтө маанилүү процесс. Маданий-тилдик мейкиндик көптөгөн улуттардын жана элдердин чырмалышкан байланышы, алардын бири-бирине тийгизген оң-терс таасирлери менен мүнөздөлөт. Кыргыз элиндеги аш-тойлордогу, өлүм-житимдердеги чыгымдарды азайтуу боюнча дайыма айтылып келет. Бул маселе боюнча азыркы учурда Жогорку Кеңештин депутаттарынын да башы катууда. Ал эмнеден улам келип чыгууда?! Биз өзүбүздүн каада-салттарыбыздан, үрп-адаттарыбыздан сырткары орустардын, өзбектердин салттарын да өздөштүрүп алып, аларды да ээрчип кетип жатпайбызбы. Бизде орустардын жана өзбектердин ресторандарда той же кудайы (түлөө) өткөргөндөрү өтө эле сейрек, ал тургай жок эсепте. Үй салып бүтүрүп, үй тойду ресторанда өткөрүп жаткандарга эмне десе болот. Терең алып караганда, колунда жоктор же орто деңгээлде жашагандар өмүр бою акчасын жыйып байларга алып барып берип жатышат, болбосо жетишсиз жашагандар, ал тургай, орто чарба үй-бүлөлөр кайдан заңкайтып ресторан, кафелерди сала алмак.

Б. Дадье: “Баарыбызга белгилүү болгондой, тилдер сезимдик дүйнөнүн структурасын түзүүгө умтулушууда. Бардык эле социалдык кубулуштар сыяктуу тилдер хаос дүйнөсүн, маалыматты кабыл алууну тартипке салуу, формасы жок, копол жасалгандарды формага келтирүү үчүн кызмат кылат. Бирок да, ар кандай тил муну ар башкача жол менен ишке ашырганы менен түпкү натыйжа дээрлик бирдей болуп чыгат” [Дадье 1968:245-246].

Тилди предметтик дүйнөдөгү иш-аракеттер үчүн зарыл “системалык ориентир” катары колдонуу менен коммуникант бул дүйнөдөгү өз ордун аныктайт [Леонтьев 1997:272]. Демек, тил инсан менен сырткы дүйнөнүн ортосундагы өткөргүч катары, өзүн өзү таануу, башкаларга өзүн таанытуу, ошондой эле башкаларды да таануу үчүн кызмат аткарат. Объектилер туруктуу эмес, алар алмашат, сырткы формасын жана мазмунун өзгөртөт, натыйжада ага карата болгон мамилелер да өзгөрүп турат. Дүйнөнүн тынымсыз өсүп, өзгөрүп туруусу менен ага баа берүү да татаалдашат. Бүгүн жаңы болгон түшүнүк эртең эле өзгөрүп, адаттагы нерсеге айланып калууда, кечээги эле тилге жаңы кирген неологизм сөздөр бүгүн активдүү тилдик катмарга айланууда. Кыргыз элиндеги *Элүү жылда эл жаңы, жүз жылда жер жаңы* деген накыл сөз да өз күчүн жоготуп, азыркы ааламдашуу мезгилинде эки жылда эле эл жаңы, жети жылда эле жер жаңы болуп жаткандай таасир калтырууда.

Когнитивдик моделдер жана структуралар. Эл аралык мамилелердин натыйжалуу болушундагы башкы шарттардын бири кырдаал, кубулуш, окуя жана предметтердин когнитивдүү образы болуп саналат, алар схемалар, моделдер же образдар түрүндө байкоого алынат. Алар “фотографиялык сүрөттөлүштөн” сырткары өз ичине ар түрдүү сапаттарды, белгилерди жана касиеттерди камтыйт, жашоо-дүйнөдөгү ар бир жаныбардын, предметтин өз орду бар, бирок аларга туура баа берүүгө, ар биринин табияттагы кызматын так түшүнүүгө баарыбыздын эле дараметибиз жете бербейт [Макаров 1998:122-123].

Системалык-динамикалык принцип боюнча дүйнөнүн сүрөтү дайыма кыймылда жана өсүп-өнүгүү үстүндө. Ал айлана-чөйрөнүн динамикасын жана ошондой эле өзүн дүйнөнүн сүрөтүнүн бир бөлүгүмүн деп эсептеген тилдик инсандын өнүгүүсүн өз ичине камтыган эки жактуу процесс. Инсандардын акыл-сезиминин өнүгүүсү, албетте, бирдей болбойт. Ага инсандын тилдик, маданий жана коммуникативдик компетенциялары

сыяктуу динамикалык факторлор чоң таасир этет, бул компетенциялар жекече кабыл алуу жана тил аркылуу жаран дүйнөнү таанып-билет.

Билимди, адамдын аң-сезимин системага салуучу когнитивдүү структуралар болуп фреймдер, скриптилер (сценарийлер) жана схемалар (сценалар) эсептелет [Макаров 1998:119]. Фрейм “рамка”, “алкак” деген мааниге жакын дегенде жаран объектиге түшкөн кадрды да, андан четте калган нерселерди көрө алат деп түшүнүүгө болот. Мында кайсыл бир көрүнүшкө негизги көңүл бурулат да, башка нерселерге анчейин маани берилбейт. Чындыгында, адам бардык нерселерге эле ынтаа коюп мамиле жасай бербейт, бул мүмкүн да эмес, ал өзүнө керектүүлөрдү, өзүн кызыктыргандарды издейт, аларга баа берүү менен мамиле жасайт. Кайсыл бир техниканын абдан керектүү деталы жолдо түшүп калды, аны техниканын ээси чоң кыжалатчылык менен издеп жүрөт дейли, ал эми аны түшүнбөгөн, ага таптакыр маани бербеген адам бирөө тебелеп албасын, жаш балдар чалынбасын деп жол четине ыргытып жибериши толук мүмкүн. Дагы бир башка мисал, өнүккөн өлкөлөрдөн келгендер биздин шаарлардын короолорундагы булганыч жерлерди, акыр-чикирлерди, сынган же эч каралбаган тосмолорду, балдар ойноочу селкинчек, жабдууларды көрүп бул үйлөрдө жалаң кембагалдар жашайт экен деген ойго келет. Ал эми өзүнө керектүү, өзү издеген же кайсыл бирөөнүн үйүнө кирип, андагы тазалыкты, мамыр-жумур болгон мамилени, ата-энеге болгон урмат-сыйды көрүп оозу ачыла түшөт деп бекем ишеничтүүлүк менен айтууга болот. Түрдүү улуттук өзгөчөлүктөргө (жогоруда айтылгандар боюнча фреймге) баа берүү боюнча кыргыз тилинин улуу чебери К.Жантөшев: *“Орусту мылтык берип чепке кой (туруктуулук, бекемдик, жоокердик сапат), татарды эсеп менен чотко кой (эсеп-кысапка так), казакты ширин-ширин кепке кой (казак эли сөзгө чебер), өзбекти эшекке жүктү жүктөп көткө кой (соодага жакын), кыргызды кымыз менен этке кой”*, – деп өтө таасын айткан экен. Бул жерде кыргыз

элин “сыйга кой” маанисин эмес, элибиздин жалкоо экендигине ичи күйүп айткан деп түшүнүүгө тийишпиз.

Скрипт деген когнитивдүү структура мурда белгилүү болгон стереотиптик эпизоддорду билдирет [Шенк 1989:40]. Мына ошондуктан да ага “сценарий” деген түшүндүрмө бердик. Далай жылы мурда эле жазылган драманын окуясы көпчүлүккө тааныш, бирок андагы ролдорду ар кайсы элде ар кандай актерлор ойнойт. Шекспирдин трагедиялары эскирди, алар эми ойнолбойт деп айтууга эч мүмкүн эмес, алар канча муун алмашпасын улам кайталанып коюла берет. “Ирония судьбы или с легким паром” фильми ар жылы жаңы жыл астында телеберүү аркылуу көрсөтүлөт, аны кайталап көрө бергенден тажабайбыз, болду эми жетишет, бербегиле деген бир адам жок.

Схема-сценаны фрейм менен скрипт-сценарийдин шарттуу түрдөгү кошулмасы деп белгилөөгө болот. Мыкты уюштурулган сценалар аркылуу инсан буга чейин белгилүү болгон факт-материалдардын негизинде, ага таянып жаңы түшүнүктөрдү жана маалыматтарды алышат. Бирок да эл аралык байланыштарда бул процесс дайыма эле ишке аша бербейт, коммуниканттын өз эне тилине, өз улутунун менталитетине тиешелүү болгон жана калыптанып калган көз караштар менен чет тилдик өзгөчөлүктөр ийгиликтүү айкалыша бербей калышы, бири-бири менен тиешелүү деңгээлде жуурулуша албашы да мүмкүн. Деги эле, бир элдин, бир улуттун ичинде деле эски менен жаңынын күрөшү дайыма болуп келген жана бул процесс түбөлүктүү деп айтууга болот. Мына ошондуктан да ата-энелер өз балдарын, балдар ата-энелерин жеткиликтүү түшүнө албай калган учурлары болуп турат. Улуу муундар үчүн жапайы, үрөй учурган көрүнүштөр, окуялар жаштар үчүн күнүмдүк, адаттагыдай эле нерсе же тескерисиче болуп калган жагдайларга күбө болуп эле жүрөбүз.

2.10 Мезгил, убактыны кабыл алуунун салыштырмалуулугу

Мейкиндик-мезгилдик парадигма тилдердин лексикалык жана грамматикалык системасынын бардык элементтеринде каралат. Лингвисттик салыштырмалуулук теориясынын авторлору Э. Сепир жана Б. Уорф түрдүү лингвомаданияттардагы мезгил категориясынын чагылдырылышына биринчилерден болуп олуттуу көңүл бурушкан.

А. Эйнштейн дал ушул тил анын салыштырмалуулук теориясына карама-каршы келгенин белгилеген, себеби тил аны мезгилдик жана мейкиндик категорияларга бөлүштүрүүнү талап кылган, ошол эле убакта алар бири-биринен ажырагыс бүтүндүк катары жашайт жана өз ара тыгыз байланышта [Nystrom 2000:11].

Батыштын тилине жана маданиятына мүнөздүү болгон мезгилди түз сызыктуу (линейное) кабыл алууну калыптанып калган көрүнүш катары кабыл алсак да болот. Орто кылымдардын искусствосунда мезгилди айланган дөңгөлөккө салыштырып сүрөттөшкөн. Ал эми Чыгышта азыркы күнгө чейин мезгил айланага майда толкундарды тараткан көлгө же учу-кыйыры жок океанга окшоштурулат. Келечек азыркы учурга, ал эми учурдагы убакыт келечекке кандайдыр деңгээлде окшошуп кетери – айныгыс чындык, мына ошондуктан да адам баласынын максаты айланма кыймылдан түз сызыктуу кыймылга өтүп турат же тескрисинче жана ал максаттар “азыр” менен “бул жерденин” түбөлүктүү бөлүгү болуп кала берет. Түндүк америкалык индеецтер үчүн убакытты циклик процесс катары жана адамдын жашоосун табияттын ыргагы менен жакындатып кабыл алуу мүнөздүү. Көпчүлүк элдер үчүн убакыт атылган жебе, ок же болбосо абдан алыстан агып келе жаткан дарыя катары түшүнүккө ээ. Азыркы илим-техниканын өнүккөн мезгилинде адамдын жашоосу, күндөлүк турмушу биортим менен эмес саатын жебеси, календарлык күн менен өлчөнүүдө. Кыргыз эли сыяктуу кенебес элдерге убакытты туура эмес пайдалануу биротоло калыптанып калган. Бирөөнү чакырсаң же кандайдыр бир иш тапшырсаң “азыр” деп коет, аны канча

күтүшүндү билбейсиң, ошондуктан канча убакыттан кийин келесиң, канча убакытта бүтүрөсүң, канча минута же саат күтөмүн деп тактоого туура келет. Ошондуктан орус элинде да “сейчас – через час” деген тамашалуу кеп айтылып калган. Кыргыз элинде да *Убакыт – учкан куш, бир кетсе кайра кармай албайсың, Убакыт – аккан дайра, кайрылып келбейт кайра* деген накыл сөздөр айтылып келет.

Тилчи-лингвисттер, окумуштуулар тарабынан убакыт, мезгилдин төмөнкүдөй түрлөрү бөлүп көрсөтүлөт: 1) техникалык (убакыттын илимий негизде эсептелиши); 2) формага түшкөн, калыптанган (ай фазалары, жылдардын алмашышы, суунун толушу жана артка чегиниши – прилив, отлив ж.б.); 3) формага түшпөгөн, калыптанбаган жана так эмес (бул ар түрдүү элдерде ар түрдүүчө кабыл алынат жана ар кандай түшүнүккө ээ). Мисалы, жогоруда айтылгандай биздин эл убакытка караманча так эмес. *Жакында, аз калды, аз-маз* деген сөздөр элибиздин кебинде абдан жыш колдонулат. Тынымсыз өтүп жаткан тойлорго кечки саат алтыга деп чакыруу келет, эл антип-мынтип топтолуп, тойлор саат сегиздер чамасында, кээде андан да кеч башталат. Системалык түрдө кеч калуу, тапшырылган жумушту өз убагында аткарбай калуу, шалаакылык инсанга болгон ишенимди жокко чыгарат. Ишенимден чыгып, башкалар койчу ошону, ага ишенүүгө болбойт деп калышкандан кийин ал адам катары эсептелбей калат деп эсептээр элек. Эл аралык мамилелерде бул абдан маанилүү, бир эле инсандын жогоркудай кемчиликтери бүтүндөй элди жаман аттуу кылышы да мүмкүн. Түшүнүп, түшүнбөгөндөр бир адам аркылуу бүтүндөй улутка оң же терс баа берип да калышат. Кыргыз эли сыяктуу бирөөнүн көңүлүн калтырууну каалабаган элдерде аткара албаган же мүмкүн болбогон жумушка да *көрөбүз, байкаштыралы, айта албаймын* деп жооп берүүнү учуратып калабыз, же болбосо биздин кебибизде *аз-маз, аз калды, жетейин деп калдык, келейин деп калды* деген сыяктуу сөз айкаштары, айтымдар кенири колдонулат. А чындыгында ар кандай көйгөйлүү же аткарууга мүмкүн болбогон маселени

коммуникантты таарынбагыдай, капа болбогудай түшүндүрө билүүгө жетишүү абдан маанилүү. Немистик тактык деп дайыма мактап келебиз, алар сыяктуу элдерде кеч калуу, айткан убадасын аткарбай коюу же өз убагында аткарылбоо дээрлик болбойт.

Э. Холлдун сунушунан кийин жалпы кабыл алынган полихрондук жана монохрондук убакыт түшүнүгү бар. Бул эки система логикалык жактан бири-биринен кескин айырмаланат. Монохрондук убакытты бөлүштүрүүгө болот, андагы аракеттер ырааттуу, биринин артынан экинчиси кетет, ар бир иш-аракетке мүмкүн болушунча тагыраак убакыт берилет. Э. Холлдун көз карашы боюнча, монохрондук убакытты туура бөлүштүрүү жана аны так пайдалануу адам баласына табияттан берилген эмес, ал адамдын биологиялык ритми менен шартталган эмес да, тарбия, катуу талап менен калыптанган. Полихрондук убакыт табияты боюнча абстракттык категория катары кабыл алынат, бир эле мезгилде бир нече иш-аракет аткарылышы мүмкүн. Мында жумуштун ага берилген убакыт ичинде эмес так, сапаттуу жана тезирээк бүткөрүлүшүнө негизги көңүл бурулат.

Профессионалдык дүйнөдө дайыма иш менен алек болуунун, жок эле дегенде мындай иллюзия жумуштун, инсандын иш-аракетинин натыйжалуулугунун синоними катары түшүнүлөт. Убакыттан туура пайдалануу менен жумушту тез аранын ичинде бүтүрүү – экөө таптакыр башка нерселер. *Шашкан шайтандын иши* дегендей, тез бүткөн жумуш сапатсыз болуп, аны кайрадан аткарууга туура келип калары да толук мүмкүн. Мында жасалган буюм, биринчиден, сапатсыз жана эч кандай керексиз болуп калышы жана, экинчиден, бир эле буюмга, аткарылган жумушка эки эсе көп материал жумшалышы күтүлөт. Өтө шашылууга эң эле жөнөкөй мисал келтирели, автомобилдик кырсыктар көбүнчө эмнеден улам болуп жатат? Дал ушул шашылуудан, тез жүрүүдөн. Жакыныраак аралыкка тез жүрүү менен беш мүнөт, алысыраак аралыкка жарым сааттын айланасында батыраак барышыбыз мүмкүн. Дал ошол тез жүрүүдөн адамдар

өмүрлөрүнөн ажырап жатпайбы, орусча айтканда *быстро едешь, тихо понесут*, демек, тездик кымбатпы же өмүр кымбатпы деген мыйзам ченемдүү суроо дайыма коюлуп келет.

Ар түрдүү элдерде убакыттын монохрондук да, полихрондук да элементтери бар, бирок алардын үлүштөрү ар түрдүүчө. Кээде эки элемент тең алдын ала пландаштырылбастан туруп бири-бири менен аралашып кетет. Чынында мен тигил же бул элемент менен гана иш жүргүзөм деген да туура эмес, ал жумуштун аткарылыш шартына, анын мүнөзүнө жараша болот. Айрым учурларда бир адам бир эле учурда бир нече жумушту аткарса (кыргызда *иш арасында иш бүтүрүү* деген тамашалуу кеп айтылып келет), кээде бир жумушту бир нече адам биргелешип иштейт.

Батыш өлкөлөрүндө убакытты да чекке салып коюуга аракет кылышат. Мисалы, кандайдыр бир чогулуш, эл аралык сүйлөшүүлөр канча убакытка созулушу керек, мында ортого коюлган маселелер белгиленген убакыттын ичинде чечилбей калышы же эртерээк чечилип кетиши маанилүү эмес. Мындай учурларда убакыт эмес, коюлган маселелердин натыйжалуу чечилиши биринчи орунга коюлууга тийиш. Негизги максат жана талап – убакытты туура пайдалануу, алдыга коюлган милдеттерден четке чыгып кетпөө, бири-бирин түшүнө билүү. *Талаштан тактык жаралат* деп айтабыз, бирок да ар кандай талаш-тартыштын, дискуссиялардын маданияттуу түрдө жүрүшү зарыл. Азыркы учурларда массалык маалымат каражаттары сенсация издеп эле калышты, элдин бүйүрүн кызытуу үчүн каршылаш тараптарды беттештирип коюшат, ким кандай пикирди айтат экен деп телевизорго жакындаша отура калабыз, алар болсо бири-бирин укпай кыйкырыша берген учурларын көрүп эле жүрөбүз. Кээде маданияттуу түрдөгү аңгемелешүүнүн ордуна бири-бирин кордоого өтүп да кетишет, мушташа кеткен учурлары да жок эмес.

Кийинки учурларда убакытка өзгөчө маани бериле баштады. Механикалык, электрондук сааттар, календарлар, ежедневиктер жайнап

чыкты, жайкы жана кышкы убакытка өтүү киргизилди, жумушка кеч келгендиги жана эрте кеткендиги үчүн тиешелүү деңгээлде жазаланышат, жок эле дегенде уяткарылат. Бизде жумуш бүтмөйүн ишти токтотпоо кандайдыр деңгээлде калыптанып калган (завод-фабрикаларда, мамлекеттик ишканаларда эмес), орустар саат алтыда ишти шарт токтотот деп да калабыз. Октябрь революциясына чейин бизде убакыт негизинен намаз убактыларына карап белгиленген, убакыт бөлүктөрү болсо *бир чай кайнам, эт бышым, таң атар алдында, таң атканда, күн аркан бою көтөрүлгөндө, түшкө чейин, чак түштө, түш оогондо, түштөн кийин, кечке маал, иңир киргенде, кеч киргенде, түнү, түн ортосунда* сыяктуу түшүнүктөр менен гана берилип келген.

Бардык эле тилдерде чак категориясы өткөн чак, учур чак, жана келер чак болуп бөлүнүшү баарыбызга белгилүү. Биздин тилдеги дагы бир татаалдык – кээде өткөн чактын келер чак формасында берилип калышы (баяндоо маанисинде айтылып калган кептерде өткөн чак келер чактын мүчөлөрү менен бериле берет). Мисалы, *ал кокусунан шаардан эски досуна жолугуп калат. Ал экөө кечке шаар кыдырып, жакшы кафелерде кечке чейин отурушат. Караңгы киргенде эски досун үйүнө ээрчитип келет. Тилекке каршы, досу жаш кезинде аялын катуу капа кылган экен, ал эки досу буркан-шаркан түшүп тосуп алат* ж.б. Ошондой эле, узакка созулган, качан бүтүшү белгисиз болгон аракеттер да учур чактык маанисинде да келер чак формасында берилет. Мисалы, *мен айылда жашаймын. Акмат университетте окуйт. Бизде күн катуу ысыбайт* ж.б. Учур чакты уюштурууда жардамчы этиштер катары колдонулган *отур, тур, жат, жүр* этиштери да кыргыз тилинде учур чак формасында, бул чактын мүчөлөрү менен колдонулбайт. Башкача айтканда, *отуруп жатамын, туруп жүрөмүн, жатып жатамын, жүрүп жатамын* деп дээрлик айтылбайт да, жазылбайт. Кыргызча *Нанды тебелебейт* деген императивде этиш өтө жалпы чакты туюнтурат, үч чакка тең баш ийбейт.

Кандай тилде жана улутта болбосун, жогоруда айтылгандай, маани-мазмундар үч чак менен айтылат жана түшүнүлөт. Бирок алардын ар бирине тиешелүү төмөнкүчө маанилик өзгөчөлүктөрү бар: 1) өткөн чактык маани (буга чейин жаралган, узак мезгилдер ичинде калыптанган улуттук каада-салттарды, адаттарды жана ишенимдерди сактоо, аларды кийинки муундарга оңдоп-түзөө менен өткөрүп берүү, окуялардын циклдик түрдө келечекте кайталанышы ж.б.); 2) учур чактык маани (*Эртеңки күн – ойго келбеген бүгүнкү күндүн кубанычы; Чындыгында, түбөлүк бактылуу болбойт, бактылуу учурлар болот, ал улам кайталанып турат, бүгүнкү бактың эртең чоң кайгыга айланып кетиши да толук мүмкүн* деп элде айтылып келет); 3) өткөн чактык маани (бүгүнкү окуялар, ийгиликтер жана кубанычтар өз алдынча туруп анчейин мааниге ээ эмес, алар келечек үчүн база, потенциал, келечектеги жакшылыктар үчүн салым катары кызмат кылууга жана бүгүнкү кыйынчылыктар убактылуу гана көрүнүштөр деп түшүнүлүүгө тийиш).

Дээрлик бардык эле элдерге жана улуттарга алдыдагы келечекке умтулган убакытты түз сызыктуу кабыл алуу мүнөздүү (жашоонун алды кызык, арты өкүнүч), деги эле адам баласы алдыга умтулуп жашоого милдеттүү. Мына ошондуктан кийинки муун мурунку муундан кыйын чыгууга тийиш деп айтылып келет.

Биздин элдеги улуу муундарга, ата-энелерге болгон урмат-сыйга Батыш элдери суктануу менен карашат. Турмуш-шартка байланыштуу улуу балдар башка жактарга, мисалы, шаарларга, шаарларга жакын жерлерде иштеп, жашап кеткенде да үй-бүлөнүн эң кичүү уулу ата-энеси менен калат, аларды багат, ошону менен ата-эненин үйүн ээлеп калат. Ата үйүнүн кароосуз калуусу – кыргыз эли үчүн катуу намыс. Адат-салтты сактайбыз деп жүрүп мезгилден артта калып жаткандыгыбызды да моюнга алууга туура келет. Ошол эле мезгилде америкалык маданияттын алга умтулуу менен жашагандыгы көзгө даана байкалат. Анын тарыхы салыштырмалуу түрдө өтө

эле кыска, бирок ушул кыска учурда Америка Кошмо Штаттары болуп көрбөгөндөй ийгиликтерге жетишти. Европалыктар жаңы тарыхын XV кылымдан баштап эсептешет, ал эми бул мезгил америкалыктар үчүн өтө эле байыркы мезгил катары каралат, буга “АКШнын жашоосу жана маданияты” сөздүгүндө келтирилген маалыматтар жана баа берүүлөр эң сонун мисал [Леонтович, Шейгал 2000]:

- *old country* - иммигранттар массалык түрдө көчүп келишкен “Эски дүйнө” деген мааниде Европа мамлекеттери аталат.

– *Old Glory* - “Эски даңк” – Америка туусунун лакап аты.

– *Old South* - Граждандык согушка чейинки “Эски Түштүк”. Адатта, патриархалдык Түштүктү эңсөө маанисинде колдонулат.

– *Old West* - Граждандык согуштун акырынан XIX кылымга чейин Миссисипи дарыясынан ары Батышка чейин созулган Америка Кошмо Штаттарынын аймагы. Бул түшүнүк ковбойлор жана индеецтер, алардын ортосундагы карама-каршылыктар, кызыл кыргын менен ассоциацияланат.

Жаңылыктан (модадан) адаттагы же эски көрүнүшкө, түшүнүккө өтүүнүн убактысы да салыштырмалуу. Быйыл модага айланган дизайн кийинки жылы жок эле дегенде жактырбоону жаратышы толук мүмкүн. Жаңы чыккан курулуш каражаттарын колдонуу менен үй салып асманды карагандар бир-эки жылдан кийин өз үйүнөн уялып калышы да күтүлөт. Бизде токтолуп, бала-чака күтүп калган курак Америкада жаш курак катары түшүнүккө ээ, себеби алар кеч үй-бүлө күтүшөт жана бизге салыштырмалуу өтө кеч балалуу болушат. Азия элдери эрте жетилишет жана аларга он сегиз жашка чейин эле үй-бүлө күтүүгө уруксат берүү керектиги же ага тыюу салуу тууралуу маселелер республикабыздын Жогорку Кеңешине чейин көтөрүлгөн учурлар да бар.

Англис тилинде биз кабыл алган *сутка* түшүнүгү жок, ал *twenty four hours, dai and night* сөз айкаштары менен берилет. Жалпысынан алганда, убакытты 24 саатка бөлүп кароо америкалыктар үчүн мүнөздүү эмес, ал

айрым учурларда самолеттордун жана поезддердин расписаниелеринде гана колдонулат. Негизинен 12 саатык циклге артыкчылык берилип, ал “түшкө чейинки” жана “түштөн кийинки” деп гана ажыратылат. Бизде деле оозеки кепте көбүнчө *кечки саат алты, жети жарым* ж.б. деп колдонулуп, 24 сааттык циклге толук көнө албай келебиз. Америка Кошмо Штаттарында балдардын жашы эки жашка чейин ай менен эсептелсе, бизде *бир жашка, бир жарым жашка чыкты* деп айтылат. Эски адат боюнча адам жашына курсакта жаткан тогуз айды кошуп жиберген учурларыбыз да жок эмес.

Континенттер жана материктер ортосундагы убакыттык белгилеништин ортосунда да бир топ айырмачылыктар бар. Алыста жайланышкан мамлекеттерге барган саясатчылар, дипломаттар жана бизнесмендер күн менен түндүн дээрлик алмашып калгандыгынан, жок эле дегенде, чоң айырмачылыктардан улам бир топ дискомфортко дуушар болушат.

Б. Брайсондун пикири боюнча, америкалык жашоонун тез темпи англис тилинин америкалык вариантына да өз таасирин тийгизбей койгон жок. Жаңы жана тааныш эмес түшүнүктөрдү чагылдыруучу сленгдер пайда болду, жаңы жерге жайгашкандардын кеңири отуруп маектешүүгө да убактылары аз эле, мына ошондуктан көпчүлүккө оюн кыска формада билдирүү адат боло баштады [Bryson 1994:18].

Бир эле мезгилде түрдүү тилдер ар кандай өнүгүү стадиясында болушу мүмкүн. Тилдер да улуттун, элдин өнүгүү даржасына жараша болушу – айкын байкалат. Мисалы, Батыш мамлекеттеринде активдүү тилдик катмарга кирип калган рынок экономикасына байланыштуу сөздөр бизде азырынча жаңы сөздөр (неологизмдер) катары жашап жаткандыгы чындык. Ошондой эле, дыйканчылык менен алек болгон элдерде бул тармакка байланышкан терминдер, мал чарбасы менен алектенген элдерде ушул багыттагы сөздөрдүн көп колдонулушу, алардын кеңири өнүгүүгө ээ болушу жана кеңири жайылтылышы айтпаса да түшүнүктүү. Түндүктө жашаган элдерде

кардын, сууктун түрүн билдирүүчү, чөлдө жашаган элдерде кумдун, ысыктыктын түрлөрүн чагылдыруучу сөздөр башка элдерге салыштырмалуу арбын. Тоолуктарда же токойлуу жерлерде жашагандарда деле ушул сыяктуу эле көрүнүштөр. Мезгил, убакытка, саясий көз караштарга байланыштуу кептерди өз мезгилине жараша колдонбоо саясий дезинформацияга алып келиши, мурдагы бирин-бири түшүнбөстүктөрдүн же түшүнүүнү каалабоочулуктун сакталып калышын жаратат. Социалисттик система жашап турган мезгилде “империализм – чирип бара жаткан капитализм”, “бүткүл дүйнөдө коммунизм жеңет” деп башкаларды коркутуп, жумшак айтканда, алардын нервине тийип козутуп келгенбиз. Азыр, капиталисттик мамлекет деген да, социалисттик мамлекет да, алар уюштурган Варшава договору да жок, ошондуктан тирешпейли, биз бири-бирибизге душман эмес экенбиз, тынч жашайлы, куралданууга кеткен абдан чоң каражаттарды элдин жашоосу үчүн жумшайлы дебеген саясатчыларга карапайым калк түшүнбөй келет.

Мейкиндик түшүнүгүн кабыл алуудагы айырмачылыктар. Мейкиндик түшүнүгү да салыштырмалуу мүнөздө жана маданий-тилдик жактан шартталат. Мейкиндик менен мезгил ажырагыс байланышта.

Э. Холл Батыш маданияттары мейкиндик түшүнүгүнө жетишерлик деңгээлде баа бербөө менен объектилерге көңүл бурат, ал эми Чыгыш маданияттары мейкиндикке өзгөчө баа беришет деген жыйынтыкка келген. Ал ошондой эле индеецтердин хопи уруусунда буюмдардын жайгашуу ордун билдирген сөз жок, объектилер бири-бирине карата жайгашуу өзгөчөлүктөрүнө карата түшүнүлөт, бирок үч өлчөмдүк түшүнүк да жок деп белгилеген [Dahl 1998].

Коммуникация теориясында “инсандык мейкиндик”, “инсандар аралык мейкиндик”, “мейкиндиктеги ориентация”, “мейкиндиктин түзүлүшү” сыяктуу түшүнүктөр бар. Бизге келген америкалыктар коомдук транспортто жүргөндө же ар кандай жумуштар менен узакка созулган кезектерге турганда өздөрүн жат койлорго кошулган эчкидей эле коомай сезишет. Үч адам болуп

автомобилдин арткы орундуктарына отуруу да алар үчүн жат. Аудиторияда орун кеңири болсо америкалык студенттер бири-биринен алысыраак отурушат, бизде болсо коңушусун капа кылып албоо үчүн бири-бирине жакындашып отурушат. Бизде айыл жерлеринде кыш күндөрү бир бөлмөнү жылытып, ата-эне балдары менен чогуу жашаган жана түнөгөн учурлар да жок эмес.

Америка Кошмо Штаттарында кызматтык даражасы канчалык жогорулаган сайын кабинетинин да чоң болуусу эреже катары калыптанып калган (бизде деле ушул талап жана өзгөчөлүк калыптанып калган деп айтсак жаңылышпаган болор элек), аймактык кол тийбестик мыйзамдуулугу да бекем сакталат. Бай америкалыктардын жеке ээликтерине жат адамдардын кирүүсү кылмыш катары каралат, ал эми мындай райондордо жат адамдардын жөө жүрүүсү чоң шектенүүнү жаратат.

Достукка да биздеги жана америкалыктардын ортосундагы мамиле ар кандайча деп белгилөөгө болот. Аларда байлыгына жана бийлигине карап мамиле жасоо, достошуу бизге караганда күчтүүрөөк. Тилекке каршы, бизде мындай сапаттар жана мамилелер биротоло жок деп азыр айта албай калдык.

Эл аралык мамилелерде мамлекеттердин жана элдердин бири-бирине жакын же алыс жайгашуусун эске алуу абдан маанилүү. СССР таркагандан кийин мурдагы союздук республикаларда “алыскы чет өлкөлөр” жана “жакынкы чет өлкөлөр” түшүнүгү пайда болду. Коңушулаш жайгашкан мамлекеттер кандай өнүгүү деңгээлинде болбосун, өздөрүн кандай атабасын саясий жана социалдык жактан тыгыз карым-катышта болууга аргасыз болушат. Себеби башка мамлекеттерге темир жана автомобиль жолдору аркылуу чыгуу үчүн коңушулаш өлкөлөрдү аралап өтүүгө аргасыз болобуз. Мейкиндик маани менен саясий көз караштардын бири-бирине дал келүүсү, жанаша жайгашуу бир улуттагы элдердин ынтымакчылыкта, тилектештикте жашоосуна шарт түзүүгө тийиш. Социалисттик жана капиталисттик мамлекеттер деп бөлүнүү менен дүйнөлүк практикада бир эле улуттагы

мамлекеттердин, мурдагы бир эле өлкөнүн эки лагерге бөлүнүп калган учурлары да жок эмес. Мисалы, экинчи дүйнөлүк согуштан кийин Германия Германия Демократиялык Республикасы жана Германия Федеративдик Республикасы болуп, ал тургай жалпы борбор Берлин бетон дубал менен экиге бөлүнүп калган. Корея да Корея Элдик Демократиялык Республикасы жана Түштүк Корея болуп экиге бөлүнгөн. Дүйнөдөгү социалисттик системанын кыйрашы менен эки Германия бирикти, Берлин дубалы бузулду, бирок эки Корея азыркыга чейин тирешип келүүнү улантууда.

Чындыктын категорияларга бөлүнүшү. Чындыктын категорияларга бөлүнүшү, аларга ар тараптуу баа берүү ар бир улуттун эне тили аркылуу ишке ашат. Бир эле көрүнүшкө, жаныбарга ар кандай улут ар кандайча баа берет. Мусулман элдеринде чочкого жийиркенүү менен мамиле жасалса, башка элдердин ал сүймөнчүктүү жаныбар, эти жана майы (сало) - деликатес тамак. Түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде, род категориясы жок, бирок ал адам аттарында колдонулат, мисалы, *Шарип – Шарипа, Марип – Марипа, Зарип – Зарипа, Замир – Замира* ж.б.

Ар бир улуттун кылымдардан бери келе жаткан үрп-адаттарын, каада-салттарын, улуттук, диний көз караштарын, тилдик-психологиялык өзгөчөлүктөрүн, табиятка, жаратылышка болгон мамилелерин да чындык категорияларындагы айырмачылыктар деп ажыратууга болот.

Ар кандай улуттарда узундукту, салмакты, убакытты жана көлөмдү ар түрдүүчө өлчөшөт. Башка улуттар тургай башка тилден кирген чен өлчөмдөрдүн таасири менен өз элибиздеги кийинки муундар *бир ээли, бир карыш, ууч, кочуш, бир кучак* сыяктуу сөздөрдүн маанисин терең түшүнө албай калышты. Эзелтеден келе жаткан жана тилибизге жатык мал чарбасына тиешелүү сөздөр орус тилинен кирген сөздөр менен алмашылды. Бодо малды (уй) *ури мүйүздүү мал*, жандык малды (кой-эчки) *майда мүйүздүү мал*, саны боюнча туягы мынчага жетти эмес, *башы мынча* деп калдык, ал малдардын мүйүзү жок токол же мүйүзү кичине болсо кантип атайбыз.

Чындыкты категорияларга бөлүүдө объектилерди өз ара салыштыруу, аларга шарт-жагдайга жараша баа берүү абдан маанилүү. Мына ошондуктан, *чоң – кичине, алыс – жакын, жаңы – эски, узун – кыска, бай – кембагал, жакшы – жаман* түшүнүктөрү бири-бирине салыштырмалуу түрдө ар кандай деңгээлдеги маанилерди билдирет. Мисалы, *коон бадыраңга караганда бир топ чоң, кийинки көчө коңшу үйгө караганда бир топ алыс, ал жигит бул кызга караганда кыйла узун* ж.б. Китепти аз окуган же орус класстарын бүтүргөн жаштарыбыз *эң* менен *абдан*, *өтө* күчөтмө тактоочторунун маанилик өзгөчөлүктөрүн жеткиликтүү түшүнө албай калган учурлары кездешет. *Эң* тактоочу биз сөз кылып жаткан салыштырмалуулукту билдирет, мисалы, бир класста абдан мыкты окуган окуучулар арбын дейли, бирок алардын ичинен *эң* жакшы окуган деп бир окуучуну тандап чыгууга туура келет. *Барган жокмун – барган эмесмин, алган жокмун – алган эмесмин* деген сыяктуу этиштерде деле ушундай көрүнүштөр. Биз эч качан *Айга барган жокмун* деп айта албайбыз, ал *Айга барган эмесмин* деп айтылат, демек, *жокмун* жардамчы этиши эч качан болбогон, ишке ашпаган иш-аракетти билдирет. Мисалы, орус класстарын бүтүргөн чоң эле кыз-жигиттердин *мен Бангкокко барган жокмун* деген сыяктуу сөздөрүн көп эле жолу угуп жүрөбүз, демек, *барган жокмун* менен *барган эмесминдин* ортосунда да чоң айырмачылыктар бар.

Ар кандай чындыкка так баа берүү зарыл, *аз калды, кичине калды* деген менен канча калгандыгын так түшүнүү кыйын. Бир тааныш орус кишинин бир топ жыл мурун адырдан козу карын тергени баргандагы болгон окуясын айтканы бар. Мотоцикли менен бара жатып, жөө кетип жаткан кыргыз кишини жанына салып алат. Барар жерине жеткенде *Дагы канча барасың* деп сураганда, ал *Аз-маз калды* дегенде аз калса жетер жерине жеткирип коеюн деп мотоциклин андан ары айдайт. Бирок жакын арада кыргыздын үйүнө жетишпейт, ал улам эле *аз-маз калды* дей бергенде, тажаган орус мотоциклин токтотуп, *Если аз-маз, сам дойдешь* деп кайра артына кайткан экен. Мына

ошондуктан да ар кандай чындыкка так баа берүү, аны коммуникантына так түшүндүрүү зарыл.

Бизде эң жогорку упай “беш” сандык системаны колдонгон америкалыктар үчүн жогорку баа “төрт” (бизче айтканда, “эң жакшы” эмес “жакшы” гана). Анын үстүнө, америкалыктарда ондуктун, жүздүктүн бөлүгүндөгү упай коюу системасы да колдонулат. Мына ошондуктан да Америка Кошмо Штаттарында бир жыл окуудан кийин кайта келген окуучу мугалимине 3,88 деген бааны көрсөткөндө, ал мыкты окуучусунун эң жакшы баа алып келгендигин оңой менен түшүнө албайт.

Түстөрдү билдирүүчү сын атооч сөздөр кыргыз тилинде салыштырмалуу түрдө азыраак, мына ошондуктан айыл балдары *синий* менен *голубойдун* айырмасын, *серый*, *оранжевый*, *малиновый*, *персиковый*, *фиолетовый* ж.б. деген түстөрдүн маанилерин так биле албай кыйналышат. Бизде кыздарга карата *кара көз*, *карагаттай көздөрү*, *каштары капкара* делсе, орус элинде көк көздүүлөргө, ак саргыл чачтууларга (блондинки) карата жактыруу сөздөрү айтылат.

Түстөрдүн символикалык маанилери да ар түрдүү улуттарда ар башкача. Бизде көк түс аза күтүүнүн белгиси, аялдар жакыны дүйнөдөн өткөндө бир жыл көк кийишет, той-тамашага барышпайт, кара түс боюнча деле ушул ойду айтууга болот. Ошол эле мезгилде айрым жаш кыздарыбыз хиджаб деп кара жолук менен беттерин бүтүндөй жаап жүрүшөт. Коңшулаш мамлекеттерде (мисалы, Түркмөнстан, Тажикстан) кара жолук салууга, кара автомобиль айдоого тыюу салуу маселелери да каралууда. Америкалык англис тилинде деле көк түс кайгы жана меланхолия менен байланышта каралат, мисалы, *to feel blue*. Мындан тышкары, англис тилинин америкалык вариантында башка тилдерде болбогон *blue* сөзү катышкан бир катар туруктуу сөз айкаштары бар. Алардын айрымдарынан мисал келтирели: *blue coat* – көк мундир, бул сөз айкашы америкалык солдатты же полицейскийди билдирет; *blue collar* – көк жака деген мааниге ээ болуу менен орто же

төмөнкү квалификациядагы өндүрүштүк жумушчуларга карата колдонулат: *blue laws* – бийге, көңүл ачуучу шоуларга, спортко, алкоголь ичимдиктерин сатууга тыюу салуучу пуритандык мыйзамдар алгач көк кагазга басылган; *blue – plate special* – ресторандар чоң тарелкаларга салынып берилүүчү тамак (ленч), алар алгач көк тарелкаларга салынып берилчү.

Мунун баары лексикалык каражаттарда этноменталдык өзгөчө маанилердин кабыл алыш жолдорун көрсөтөт.

2-бап боюнча алынган тыянактар

1. Изилдөөнүн объектиси катары коммуникациянын теориясын, эл аралык маданияттар коммуникациясынын негизги түшүнүктөрүн жана аныктамаларын, алардын формаларын, колдонулуу чөйрөлөрүн, базалык механизмдерин, каражаттарын жана катышуучуларын, маалыматтардын глобализациялануу маселелерин, маданий жана тил аралык алакалардын өөрчүшүн, учурдагы лингвистиканын орчундуу маселелерин, жалпы эле эл аралык мамилелердеги тилдин ордун жана кызматын талдап, аларга изилдөө жүргүздүк.

2. Изилдөөнүн методдору катары төмөнкү методдор кызмат кылды:

а) эмпирикалык методдор (байкоо, сурамжылоо, жыйноо, иреттөө/системалоо, чечмелөө, каттоо, которуу, саноо ж.б.);

б) теориялык методдор (сыпаттама, салыштырма, синтездөө, анализдөө, моделдештирүү, аналогия, формалдаштыруу ж.б.).

3. Табигый тил жаратылыштагы объектилерге атоо, маалымат жана баа берет, аларды классификациялайт, объектилердин, кубулуштардын ар кандай белгилерин, алардын өз ара катышын ачат жана аныктайт, адамдын чөйрөгө, жашоо шарттарына көнүшүнө көмөктөшөт; тилдин жардамы менен инсан башкалардан өзүнө психологиялык жана моралдык жардам, кеңеш, сунуштарды алат.

Коммуникациянын жардамы менен индивидуум өзүн өзү тааныйт жана өзүн башкаларга таанытат, алар менен таанышат, коом менен болгон байланыш-катышка барат, жеке инсан гана эмес социалдык топтор да коомчулук менен байланыш жасайт, биз изилдөө жүргүзүү үчүн багыт катары тандап алгандай, анын жардамы менен улуттар, элдер, мамлекеттер аралык саясий, экономикалык мамилелер түзүлөт, эл аралык маанидеги орчундуу проблемалар чечилет. Турмуштук тажрыйба, тарбия, билим, акыл-насаат жана ар кандай маалымат тил аркылуу муундан муунга, элден элге өтүп турат.

4. Түрдүү элдердин жана улуттардын ар биринин менталитеттик өзгөчөлүктөрү бар жана аларды эл аралык мамилелерде сөзсүз түрдө эске алуу зарыл. Ал өзгөчөлүктөр төмөнкүлөр деп эсептейбиз: жаратылышка жана убакытка карата мамиле, кыргыз эли менен европалыктардын табият менен убакытка болгон мамилелерин салыштырып болбойт. “Жыланды өңүндө көрсөң жанч, түшүндө көрсөң кенч” деп кайсыл эл айта алат. Тойго саат алтыга чакырып, ал эң эле эрте дегенде саат сегизде башталып жатат жана дагы ушул сыяктуулар. Бийликке карата болгон мамиле, адилетсиз бийликке каршы төңкөрүш уюштургандардан Кыргыз Республикасы сап башында турат десек жаңылышпаган болор элек. Атаандаштык же кооперативдик маданият, тилекке каршы, намыс, атаандаштык деп жатып сокур намыска алдырып жиберген учурларыбыз да арбын.

5. Биз төмөнкүдөй тилдик-маданий таасир этүүнүн ыкмаларын белгиледик: а) тилдик брокерлерлик – оозеки жана жазуу түрүндөгү котормо менен иштеген адистердин жардамы менен байланыш-катышка баруу; б) “технологизм” – машиналык котормону колдонуу; в) “эсперантизм” – жасалма тилдин жардамы менен болгон карым-катыш; г) “көп тилдүүлүк” – бир нече тилдерди билүү жана аларды эл аралык байланыштарда колдонуу; д) “глобалдык тил” – эл аралык тилдерди колдонуу.

6. МАКдагы тилдик инсандардын түрдүү белгилери жана сапаттары:

1) Ар бир инсан тилдик коммуникацияда өз улутунун менталитеттик өзгөчөлүктөрүнө, тилдик баалуулуктарына таянат.

2) Коммуниканттык иш-аракеттердин мүнөзү индивидуумдун билими, маданияттуулугу, акыл жана тилдик деңгээли менен аныкталат.

3) Инсан бүткүл сырткы дүйнөнү тил аркылуу тааныйт, тил аркылуу билим алат жана тил аркылуу башкаларга тарбия, билим берет.

4) Тилдик инсан – өзүнчө бир дүйнө, байкоочу жана баамдоочу, кандайдыр деңгээлде психолог жана сынчы. Ал аңгемелешүү мезгилинде коммуникантына ачык билдирбегени менен ага баа берет, анын түрдүү өзгөчөлүктөрүн, кызыкчылыктарын баамдап билет жана ошого жараша аны менен мамиле жасоого аракет жасайт. Бул, айрыкча, эл аралык мамилелерде абдан маанилүү.

5) Тилдик инсан жогоруда аталган тоскоолдуктардан улам жаралган жагымсыз жагдайларды өз убагында байкоого жана андай абалдан ийкемдүү чыгып кетүү жөндөмүнө ээ болууга тийиш.

6) Ар кимдин гана эмес ар бир улуттун, мамлекеттин өз кызыкчылыктары бар, бирок өз ара келишимдерге жана макулдашууларга барууда эч бир тарапка зыян келбөөгө тийиш.

7. Глобалдашуу доорунда билимдер, маалыматтар, көз караштар, дүйнө таанымдар, эреже-мыйзамдар жалпыланып, адамзаттын бүткүл өкүлдөрүн бириктирүүгө, окшоштурууга, өз ара урматташууга алып келет деп жоромолдоого болот.

3-БАП. МАДАНИЯТ АРАЛЫК МААЛЫМАТТАРДЫ СЫПАТТООНУН ЖҮРҮШҮНДӨ АЛЫНГАН НАТЫЙЖАЛАР

3.1. Улуттар аралык окшоштуктун негизги белгилери

3.1.1. Коммуникациядагы окшоштук түшүнүгү

Инсандардын тилдик окшоштугу эл аралык мамилелерге оң таасир этет. Лингвистикалык илимий адабияттарда тилдик окшоштуктарды аныктоонун жок эле дегенде төмөнкүчө үч жолу белгиленет [Martin,Nakayama 1999:111-116]:

1) социопсихологиялык – жекече “Мен” сүйлөшүүчү менен социалдык топтун жана жалпы белгилер менен сапаттардын окшоштуктары, алар ар тараптуу болушу мүмкүн;

2) коммуникативдик – бул бир топ динамикалык ыкма, мында “Мен”дин (сүйлөшүүчүнүн) башкалар, өзгө тилдер менен окшоштугу өз ара мамилелер, биргелешкен аракеттер аркылуу аныкталат;

3) сынчыл (критикалык) – тилдик окшоштуктар, алар тарыхый, саясий жана этникалык баа берүү аркылуу аныкталат. Тилдик окшоштук инсанга туулганга чейин эле эне сүтү менен берилет, ал окшоштуктар бара-бара жакындашат же алыстап кетиши да күтүлөт.

Жогоруда айтылгандардан улам тилдик окшоштук проблемасын мен киммин жана бул дүйнөгө кантип аралашам, ким менен кантип байланышкатыш жасайм деген суроолордун жардамы менен аныктоого болот. Бул суроолор бири-бири менен байланышкан жана бири-бирине көз каранды.

3. Фрейддин теориясы боюнча тилдик инсандын өзгөчө белгилери төмөнкүлөр:

1) ид (id) – инсандын инстинктивдик жана тубаса өзгөчөлүктөрү;

2) эго (ego) – ид менен айлана-чөйрөнү байланыштыруучу кызматтарды ишке ашыруучу жана кабыл алынган чечимдерге жооп берүүчү инсандын тилдик жөндөмдөрү;

3) суперэго (superego) – тилдик-улуттук баалуулуктардын жана этикалык нормалардын системасы, башкача айтканда, социумдун жамааттык уят-сыйытынын, ар-намысынын жекече чагылдырылышы [Bootzin 1991:502-505; Хьел, Зиглер 1997:112-115; см. также: З. Фрейд: 838-860].

Эгер бул классификацияга макул боло турган болсок, анда улуттар жана элдер ортосундагы айырмачылыктар анын ар бир деңгээлинде бар деген жыйынтыкка келүүгө туура келет. Буга чейин айтылып өткөндөй, ар бир тилдик инсанга тиешелүү болгон табигый улуттук-спецификалык белгилер да айлана-чөйрөгө, чарба жүргүзүүгө, турмуштук шарттарга, тарбияга байланыштуу болгон өзгөчөлүктөр да болот.

Жекече адамды өз алдынча жашайт, ал эркин деп түшүнүүгө болбойт, ал жандуу жана жансыз объектилер менен тыгыз байланышта болгон дүйнөнүн бир бөлүгү. Сырткы дүйнө менен болгон байланыш инсанды жашоого, андагы ар кандай кырдаалдарга ыңгайлашууга, ар кандай керектөөлөрүн канааттандырууга, алдыга койгон максаттарын ишке ашырууга шарт түзөт. Э. Фромм адам баласынын негизги керектөөлөрүн төмөнкүдөй беш бөлүккө бөлүп карайт:

- 1) башкалар менен байланыш-катыш түзүүгө болгон керектөө;
- 2) өзүндөгү кемчиликти четтетүүгө болгон керектөө;
- 3) ата-эненин тарбиясына болгон керектөө, үй-бүлөнүн зарылдыгы;
- 4) башкалардан үлгү алуу, алдынкы адамдарга теңелүүгө умтулуу;
- 5) өз ара түшүнүшүүгө болгон керектөө [Фромм 1988:180-185; Хьел, Зиглер 1997:250-251].

Адамдын керектөөсүн жогоруда аталган критерийлер менен гана чектеп коюу таптакыр туура эмес болор эле. Ар кандай шарт-жагдайга, тарбиясына жана каалоосуна жараша адам баласынын керектөөсү чексиз жана ар кандайча десек жаңылышпайбыз деген пикирдебиз. Каалайм, бирок мүмкүнчүлүгүм жок, мүмкүнчүлүгүм бар, бирок каалабайм деген учкул сөз бекер жеринен айтылбаган.

Эл аралык коммуникациянын системалык-динамикалык моделин талдоого алуу менен тилдик инсандын окшоштуктарын түзүүчү төмөнкүдөй факторлорду эске алуу зарыл деп эсептейбиз:

- өзүнүн “Мен”ине баа берүү; өзүн өзү түшүнүү, өзүнө өзү баа берүү;
- башка инсандардан, инсандык топтордон үлгү алуу, аларга окшошууга аракет жасоо;
- башкаларга үлгү болууга, башкалардын алдында уят болбоого, ишеничтен чыкпоого аракет жасоо;
- өзүнө өзү баа берүү менен башкалардын аны баалоосун салыштыруу, өзүнө сын көз менен карай билүү.

Чындыгында, миң айткан кургак сөздөн жөн гана өзүнүн жүрүм-туруму, жасаган иштери, акыл-эси, сөзүнө жана убадасына туруктуулугу менен башкаларга үлгү болуу артык.

Психологиядагы, лингвистикадагы, философиядагы жана башка илимдин тармактарындагы “инсан” түшүнүгүнө так аныктама берүү адамга сырттан карап толук баа берүүнүн мүмкүнчүлүгүн чектелүү экендиги сыяктуу жагдайлар менен татаалдашкан (*Адам аласы ичинде, мал аласы сыртында*). Мына ошондуктан эл аралык коммуникацияларга катышкан жарандардын ички дүйнөсүнүн тазалыгы, жогорку кругозору жана эрудициясы, тилдик чеберчилиги, саясий жактан такшалгандыгы абдан маанилүү. Ал коммуниканттарынын тилин мыкты билүү менен бирге сасий жактан кыраакы, башкалардын оюн окуй билген баамчыл болууга тийиш.

Инсан өзү баамдап, баамдабаганы менен “жамааттык менталдуулук”, “тарыхый эске тутуу”, “элдин руху жана духу” жана “улуттук баалуулуктар” сыяктуу деп аталган сыяктуу өзгөчөлүктөрдү өзүнө сиңирип алат. Ал өз жашоосунда жекече сапаттарын жамааттык артыкчылыктар менен айкалыштырып барат. Жамааттык сапаттар өз ичине географиялык, тарыхый, маданий жана улуттук өзгөчөлүктөргө тиешелүү болгон белгилерди өз ичине

камтыйт жана алардын баары жекече тилдик инсандарга оң таасирин тийгизет.

Сырткы абал-жагдайлардын, ар кандай көрүнүштөрдүн жеке инсанга, ошондой эле айрым улуу адамдардын жалпы коомчулукка тийгизген таасирлери, бир эле адамдын, саясатчынын же аскер башчысынын ар кандай (оң же терс) тарыхый бурулуштарды жасап жибергендиктери Ж. Пиаже, П. Жан, М. М. Бахтин, Л. С. Выготский, М. Бубер ж.б. окумуштуулар тарабынан изилдөөгө алынган.

Б. С. Ерасовдун жана башка көптөгөн психологдордун көз карашы боюнча, жекече инсандык сапаттар үйдөн, мектептен, айлана-чөйрөдөн жана коомдон алган тарбиясына (*уядан эмнени көрсө учканда ошону алат*), алардан алган таасирленүүлөрүнө, тигил же бул жолду тандап алуусуна, татаал жана ар тараптуу жашоодогу өз ордун тандоосуна жана табуусуна карата калыптанат. Инсан өзү эч качан айлана чөйрөнү, коомчулукту туулгандан баштап же бала кезинен баштап эле тандап алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ эмес же бул мүмкүнчүлүк абдан эле чектелүү. Жетилгенден кийин ал каалоосуна, тарбиясына же мүмкүнчүлүгүнө жараша ар кандай чөйрөнү тандап алышы мүмкүн, мында чөйрө ага же ал чөйрөгө таасир этет. Деги эле жалпы жамаатты жаман деп айтуу ылайыксыз, мына ошондуктан элде “жаман жамаат болбойт, жаман жетекчи же тарбиячы болушу мүмкүн” деп айтылат. Топту жакшылыкка үндөө да, жаман жакка тарбиялоо да анын лидерине, жетекчисине байланыштуу [Ерасов 1997:238].

Инсандык окшоштук адамдын өзүнө карата болгон мамилесинин негизинде да калыптанат. “... инсан турмуштагы өз жолун тандап алуу жана коомчулуктун социалдык иерархиясында өз ордун табуу менен өзүнүн “Мен”ин таба алат” [Шестаков 1998].

Ар бир инсанга жамааттык окшоштуктун аспектилеринин түрдүү иерархиялары тиешелүү, инсан өзүнө өзү туура баа бере билүүгө, анын натыйжасында өз кемчиликтерин оңдоого аракеттенүүсү керек, мына ошондо

ага турмуштан татыктуу ордун таба билүүгө жеңил болот. Көп адамдын ичиндеги инсанга баа берүүгө караганда жалгыз адамга баа берүү, анын мыкты жана начар сапаттарын байкоо оңоюраак, ошол эле учурда ар бир инсанга аны башкаларга салыштыруу аркылуу баа берилет.

Окшоштукту аныктоочу каражаттар катары төмөнкүлөр кызмат кылышы мүмкүн: эмблемалар, туу, символдор, кийим, адамдын чачынын жасалгасы, боюнун узундугу, арык-семиздиги, бет түзүлүшү, үнү, басыгы ж.б. Кыскасын айтканда, окшоштукту аныктоочу белгилерди санап бүтүп болбойт. Адамдардын окшоштугун же айырмачылыгын белгилөөчү башкы белги деп анын тилин айтар элек, жарандын тили аркылуу анын улуту, жашаган жери, этникалык жана башка белгилери аныкталат. Мисалы, дүйнөдө кыргызга өңү-түсү окшош элдер арбын, бир көргөндө алардын улутунун бөлөк экендигин тили аркылуу гана билебиз. Европoid расасынын өкүлдөрүн да бири-биринен ажыратуу абдан кыйын, алар да, биринчи кезекте, тилдери аркылуу айырмаланышат. Терең алып караганда, европалыктар азиялыктарды же африкалыктарды, ошол эле учурда азиялыктар европалыктар менен африкалыктарды бири-биринен оңойлук менен айырмалай алышпайт, мына ошондуктан да россиялыктар “вы все на одно лицо” деп аргасыз жылмайышат.

Гегелдин окуусу боюнча, адамдын өзүн өзү таануусу тил, сөз, кеп түрүндөгү рухтун ойгонушунан башталат. Адамдын өсүп-өнүгүүсү өзүн өзү, жакындарын таануусунан башталат [Фил.энц.сл. 1983:103]. Наристе балдарды да өзгөчө психологдор деп калабыз, мында да толук түрдө чындыктын үлүшү бар. Ал ата-энесине, жакшы мамиле жасагандарга гана эркелейт, кыргызда жаш балдарды эркелетип “алдап аш ичер” деп да коюшат. “Эркелээриң болбосо, эмшиндеп ыйлап не пайда” деген макалда да калет жок.

Саясий кризистер, согуштар жана этникалык чыр-чатактар мезгилинде кепти, сүйлөшүүлөрдү туура багытта жүргүзүү абдан маанилүү (*Сөздөн*

жаңылган турбайт, буттан жаңылган турат). Элдерди жана улуттарды достоштурган да – тил, касташтырган да – тил. Коммуникациянын теориясына ылайык инсандын кайсыл бир топко ылайыкташуусу, алар менен сиңишип кетүүсү тилдик, коммуникативдик – таанып-билүүчүлүк, психологиялык, кептик, эрудициялык жана башка факторлорго байланыштуу. Инсан жат коомго түшкөндө аларды өзүнө жана өзүн аларга салыштырат, ал коомдогу адамдарга окшошууга, алар сыяктуу иш-аракет жасоого, ал коомдун этикеттерин, адат-салттарын өздөштүрүүгө, ал тургай айрым учурларда колдонууга, жок дегенде аларды түшүнгөндөй жана жактыргандай түр көрсөтүүгө аргасыз болот, мунсуз жат коомдо жашап кетүү, өз ара түшүнүшүү мүмкүн эмес. Тилдик семантиканын субъективдик компоненттерин талдоого алуу менен П. С. Гуревич [1996:33] адам айлана-чөйрөнү таанууда, башка коомго аралашууда эч качан өзүнөн “сыртка” чыгып кете албайт, ал бардык көрүнүштөрдү, окуяларды өзү менен байланыштырып карайт деп белгилейт. Бул пикирге кошулууга да болот, ага макул болбой караманча каршы турууга да болот. Дегинкиси, гуманитардык илимдер математика, физика сыяктуу так илимдердей бир көрүнүшкө жана кубулушка көп учурларда бир жактуу так жооп бере албай калат. Мында ар кандай жооп шарт-жагдайга, инсандын билим деңгээлине, анын каалоосуна же маанайына жараша болуп калышы да мүмкүн.

Коммуникация эки же андан көп тараптуу болгондуктан, ага адресаттар жана адресанттар катышат, сүйлөшүү натыйжалуу болуу үчүн алардын көз караштары, пикирлери, алдыга койгон максаттары, кызыкчылыктары ж.б. окшош болууга тийиш [Martin, Nagayama 1999:113-114]. Чындыгында, инсандардын жүз пайыз бири-бирине толук окшошуп калуусу мүмкүн эмес. Биз өзүбүздү баалаганыбыз менен башкалардын бизге баа берүүсү дайыма эле дал келе бербейт. Ал тургай, бир эле инсанга ар ким ар түрдүүчө баа берет, ал бирөөгө жакса, башкасы аны жек көрүшү да мүмкүн. Инсан, биринчиден, дайыма эле өзүнүн деңгээлин, ар кандай жакшы сапаттарын

башкаларга толугу менен көрсөтө албайт. Ички мүмкүнчүлүк менен сырткы иш-аракеттер, башкаларга мамиле жасоонун ортосунда дал келбөөчүлүктүн болуп калышы – дайыма күтүлүүчү көрүнүш. Өз мүмкүнчүлүктөрүн толугу менен көрсөтүү, анын андан ары өнүктүрүү өзгөчө жөндөм, шыкты талап кылат, бирок ал жасалма болбоого тийиш. Экинчиден, өзүн көрсөтүү башкалар тарабынан дайыма эле туура кабыл алына бербейт, мындай учурларда көрө албастыктын же “кыйынсыйт”, “өзүн көрсөткүсү келет” деген негативдүү ойлордун пайда болуп калышы да күтүлөт. Мына ошондуктан өзүн көрсөтүү менен аны кабыл алуунун ортосунда дайыма тымызын күрөш жүрүп турат да кээде “мени түшүнбөй жатышат” деген жан дүйнөнүн кыйкырыгы пайда болот.

А. А. Шестаковдун: “Мен концепциясы” менен “социалдык (жамааттык) Мен”дин ортосундагы дисгармония - окшошуунун эң кеңири тараган кризистеринин бири”, – деп айтканы менен макул болбой коюуга мүмкүн эмес [Шестаков 1998]. Өзүн өзү таануу менен аны башкалардын таануусунун жана кабыл алуусунун ортосундагы дал келбестик социалдык, психологиялык, этникалык, маданий-тилдик жана башка мамилелерде, карым-катыштарда чоң тоскоолдуктарды жаратат. Деги эле башкалардын арасынан душман издөө, аларга ишенбөө – жаман адат, бекер жеринен “жаман адам болбойт, жаман кыял болот” деп айтылбайт.

Адам башка лингвомаданий мейкиндикке түшүүдө аны башкалардын жакшы түшүнбөстүгүн алдын ала сезүүгө, ага психологиялык жактан даяр болууга тийиш. Эл аралык коммуникация процессинде пайда болуучу тоскоолдуктардын айрымдарын санап өтөлү:

- өзүнүн “Мен”ин тиешелүү чет тилде жетишерлик деңгээлде түшүндүрүп бере албоо;
- аңгемелешүүчүлөр анын “Мен”ин адекваттуу түрдө түшүнө албастыгы, ага тиешелүү деңгээлде баа бере албоосу;

- коммуникантынын ар бир сөзүнөн ага керектүү болгон тилдик-маданий, саясий-социалдык пикирлерди туя билбөөсү;
- башка тилдик-маданий социумда өз ордун таба жана аныктай билбөөсү.

Жогоруда айтылгандардан улам эл аралык коммуникацияда бири бири туура түшүнүү эбегейсиз чоң мааниге ээ деп жыйынтык чыгарууга болот. Деги эле ар бир улуттун этникалык-психологиялык, этикалык-маданий өзгөчөлүктөрү, ар бир элдин дүйнөгө болгон өз алдынча көз карашы бар экендиги – айныгыс чындык. Ушул критерийлер аалам калкын улуттарга жана элдерге бөлүп турат, ошондуктан элдин бири бирине окшошуусун каалоо, ал жөнүндө тилек кылуу – жаш баланын ою сыяктуу нерсе. Биздин республикабызда жарандык паспортто улутун көрсөтпөө маселеси да козголуп жүрөт, ага болсо басымдуу көпчүлүк тике каршылыгын билдирүүдө. Америка Кошмо Штаттары сыяктуу мамлекеттерде жарандардын улуту көрсөтүлбөйт, бул өлкө сыяктуу “беш кошкон” элдерде ар бир жарандын улутун көрсөтүүнүн мааниси да жок.

3.1.2. Физиологиялык окшоштук тууралуу

Физиологиялык окшоштук улуттарда кылымдардан бери келе жаткан тубаса белгилерди (сырткы келбет, теринин өңү, бет түзүлүшү, үн, кыймыл-аракет ж.б.) өз ичине камтыйт. Кептик аппараттар сыяктуу анатомиялык өзгөчөлүктөр адамдын үнүнө, артикуляциясына, дикциясына, жалпы эле кебине түздөн түз таасир этет. Д. Кристаллдын узак убакыттар бою жүргүзгөн изилдөөлөрү боюнча, кара расадагыларды тилинин узундугу 73 миллиметрден 123 ммге чейин жетет (орточо 97 мм), япондуктардын тили болсо 55-90 мм (орточо 73 мм). Окумуштуулардын пикири боюнча дал ушул өзгөчөлүк япондордун спецификалык акцентинин себеби болуу керек. Бирок да Кристалл Америка Кошмо Штаттарында туулуп өскөн япондордо бул акцент жок деген суроону коет [Crystal 1987:18-19].

Адамдын биологиялык сырткы келбети генетикалык, этникалык, курактык жана башка көптөгөн өзгөчөлүктөргө байланыштуу. Ага индивидуумдун терисинин түсү жана калыңдыгы, бет түзүлүшү, көзүнүн жана чачынын түсү, структурасы, дене түзүлүшү сыяктуу көптөгөн белгилер таасир этет. Европалыктар азиялыктарды жана африкалыктарды, ал эми азиялыктар европалыктар менен африкалыктарды оңой менен бири-биринен ажырата албастыгы тууралуу айтылып өттү. Демек, бул элдердин физиологиялык окшоштуктарын өздөрү гана жеңил ажыратышат. Мисалы, америкалыктар мекендештеринин түпкү теги ирландиялык же шотландиялык экенин жетишерлик жеңил түрдө ажыратышат, бул болсо башка элдердин өкүлдөрү үчүн аябагандай татаал жумуш. Россиялыктар кавказдык менен азиялыкты жеңил түрдө ажыратышат, бул өз кезегинде америкалыктар менен европалыктар үчүн колдон келбес иш. Ошондой эле Россияда кавказдык акцент деген түшүнүк кеңири жайылтылган, башка континенттегилер кавказдык же башка акцент экенин кайдан билсин. Тажик, өзбектин орусча сүйлөгөнү менен кыргыз менен казактын орусча сүйлөгөндөрү да эки башка. Башкалар эмес өзүбүз да кыргыз менен казакты, өзбек менен тажикти оңой менен ажырата албай калабыз, ошол эле мезгилде кыргыз менен өзбекти же тажикти айырмалоо биз үчүн эч кандай кыйынчылыкты жаратпайт. Деги эле, кыргыздар башка тилдерди акцентсиз сүйлөп кетүүгө салыштырмалуу түрдө жөндөмдүү, себеби кыргыз тилинин артикуляциялык базасы абдан татаал жана ал өзүбүзгө билинбегени менен башка улуттардын өкүлдөрү үчүн зор татаалдыкты жаратат.

Келишимдүү келбет, жагымдуу жана жылдыздуу көз караш эл аралык коммуникацияларда чоң мааниге ээ (*түсү ийгиден түңүлбө*). Сырткы келбети боюнча башкалардан кескин айырмаланган адам да мамиле-катышта өзүн ыңгайсыз сезет. Качан гана коммуниканттар бири-бирине мүмкүн болушунча окшошкондо өз ара түшүнүшүү жеңилирээк болот. Элдердин жана улуттардын аралашуусу кийинки жылдары абдан активдүү жүрүүдө.

Америка материгиндеги улуттар эчак эле аралашып бүткөн, алардагы ар улуттун өкүлдөрүнөн турган үй-бүлөлөр абдан арбын. Азыркы мезгилде, айрыкча Жакынкы Чыгыш өлкөлөрүндөгү (Ирак, Ливия, Сирия ж.б.) кризистерден кийин Европаны ал жактан келген качкындар басып кетти. Европа континентинде европалыктардын өздөрүнүн жок болуп кетүү коркунучу туулууда деп өздөрү катуу тынчсызданышууда, анын үстүнө, түпкү европалыктарда балдардын төрөлүүсү да кескин кыскарып кеткен.

Жарандын ден соолугу, физикалык абалы да анын карым-катыштагы кебине чоң таасирин тийгизет. Майып адамдар дени сак адамдардын арасында өзүн ыңгайсыз жана бактысыз сезиши, алардын арасында кичирейиши мүмкүн, мына ошондуктан аларга аяр мамиле жасоо, мүмкүн болушунча алардын көңүлүн көтөрүүчү сөздөр зарыл. Акыр аягында *Дени сак адамда таза рух жашайт* деген учкул сөздү келтирүү аркылуу кеп менен ден-соолуктун, физиологиялык абалдын ажырагыс байланышта экендигин дагы бир жолу баса белгилеп кеткибиз келет.

3.1.3. Психологиялык окшоштук – улуттук мүнөздүн калыптаныш башаты

Улуттук мүнөз – мифпи же реалдуу чындыкпы? Эл аралык сүйлөшүүлөрдө маанилүү ролду ойногон жана тилдик инсандын башкы аспектилеринин бири болгон психологиялык окшоштукту карап жатып, жамааттык окшоштук тууралуу сөз кылууну чечтик, ал эми улуттук мүнөз анын негизи болуп саналат. Улуттук мүнөздүн бир улуттун жалпы өзгөчөлүктөрүнө, ой жүгүртүүнүн, жүрүм-турумдун моделинин бирдей тибине негизделиши боюнча лингвист-психологдордун пикирлери бир жактуу эмес. Улуттук өзгөчөлүктөрдүн болушун танбоо менен, ал улутту андай, бул улутту мындай деп айтуудан кооптонуу менен, ошондой эле саясий коррективдүүлүктү сактоо үчүн аны башкача атоону сунуштагандар да бар. Азыркы адабияттарда, айрыкча Батыш окумуштууларынын

эмгектеринде “улуттук мүнөз” термининин ордуна “базалык инсан” же “социалдык мүнөз” терминдери колдонула баштады [Dahl 1998]. Ал эми З. К. Дербишева тилди улуттук аң-сезимдин, мүнөздүн, менталитеттин күзгүсү деп атаса [З. К. Дербишева 2012:21-22], Н. А. Ерофеев тилге карата “этникалык көз караш” терминин колдонсо, С. М. Арутюнян “улуттун психологиялык өзгөчөлүктөрү” тууралуу сөз кылат. Бул түшүнүктүн ар түрдүүчө аталышына жана ага ар түрдүүчө мамиле жасалгандыгына карабастан улуттук мүнөздөрдүн өзгөчөлүктөрүн изилдөөгө алуу азыркыга чейин улантылууда [Тер-Минасова 2000:136]. Н. Джандилдин улуттук мүнөзгө “тигил же бул социалдык-этникалык топто конкреттүү экономикалык, тарыхый, маданий жана табигый шарттарда калыптанган жана аларга кандайдыр деңгээлде тиешелүү болгон спецификалык психологиялык өзгөчөлүктөрдүн жыйындысы деп баа берет” [Тер-Минасова 2000:136].

Айрым окумуштуулар улуттук мүнөздү илимий түшүнүк деп эсептебегени менен жана алар тарабынан жөнөкөй, турмуш-тиричиликтик (бытовой) деңгээлде кабыл алынгандыгына карабастан эл аралык мамилелер көпчүлүк учурларда оозеки кеп, стиль менен жүргүзүлөт жана мына ошондуктан МАКда улуттук мүнөз түшүнүгү эске алынууга тийиш. Оозеки кепти ашыкча кооздоо, анда илимий терминдерди опсуз көп колдонуу бирин-бири туура түшүнүүгө терс таасирин тийгизет. Демек, оозеки кеп калыптанып калган улуттук-тилдик өзгөчөлүктөргө таянат.

Тилдер динамикалуулугу, рационалдуулугу жана эмоционалдуулугу, семантикалык маанилердин так жана кыскача берилиши, көркөм сөз каражаттарынын колдонулуу жыштыгы, сөздөрдүн боектуулугу жана угумдуулугу жана башка көптөгөн тилдик каражаттары боюнча бири-биринен айырмаланат. Гумбольдтун теориясы боюнча, башка эл, улуттар менен мамиле-катышка баруудан мурда алардын өздөрүн, улуттук баалуулуктарын, психологиялык-этикалык, жашоо өзгөчөлүктөрүн, адат-

салттарын, чарба жүргүзүүсүн, диний ишенимдерин үйрөнүү керек, мына ошондон кийин гана алардын тилин өздөштүрүү башталат. Демек, улуттун менталитетин, психологиялык өзгөчөлүгүн анализге алуу үчүн коммуникациянын теориясы, этнопсихология, социология, психоллингвистика сыяктуу илимдердин биргелешкен изилдөөсү талап кылынат [Гумбольдт 1985:380, 383].

Маданияттуу, улуттук этикеттерди жакшы өздөштүргөн жана сактаган инсан улуттук баалуулуктарды алып жүрүүчү жана аларды кийинки муундарга андан ары өнүктүрүү менен өткөрүүчү катары чыгат. Тил жана маданият фактору туруктуу чоңдук эмес, инсандын жөндөмүнүн кайсыл бөлүгү табигый, кайсынысы өз алдынча изденүүдөн жана аракеттен улам калыптанган жана канча бөлүгүнө чөйрө таасир эткендигин аныктоо мүмкүн эмес. Өсүп өнүгүү эч качан токтобойт, илим-билимдин чеги жок, ал тургай өз убагында даңзага айланган ойчул Сократ: “Мен эч нерсе билбегенимди гана так билемин”, -деп айткан. Мына ошондуктан да орустарда “Век живи, век учись” деп айтылат (Караңыз: К.Жантошевдин учкул сөзүн, I бап).

Эл аралык коммуникациялардагы тилдик инсанды анализге алууда тилдик ырааттуулукту сактоо, ага терең көңүл бөлүү зарыл. Эл аралык мамилелерде улуттук мүнөздү эске алуудан сырткары кепти эмнеден баштап, эмне менен жыйынтыктоону алдын ала билүү абдан маанилүү. Мында убакыттан туура пайдалануу да абдан зарыл, ар кандай улуттардын жана элдердин убакытка да ар кандайча мамиле жасалары тууралуу да айтылып өткөн. Ар бир улуттун өкүлү өз улутун, мактоого алат, улуттук баалуулуктарын даңазалап, жогору көтөрөт, ошол улутта болгондугу менен сыймыктанат. Бул улутчулдукпу же патриоттуулукпу деген мыйзам ченемдүү суроо туулбай койбойт. Жыйынтыктап айтканда, ар бир жаран ар кандай мамиле-катышта, эл аралык байланыштарда өз элинин жакшы жактарын көрсөтүүгө милдеттүү. Болбосо, бир жарандын катасы, начар

сапаттары, айрым кемчиликтери аркылуу жалпы улутка шек келтирилип калышы толук мүмкүн.

3.1.4. Орус элинин улуттук-тилдик өзгөчөлүктөрү МАКнын алкагында

Орус улутундагы инсан көп жагынан парадоксалдуу, себеби анын мүнөзүндө, көпчүлүк окумуштуулар белгилегендей, төмөнкүдөй көптөгөн карама-каршылыктар аралашып жана айкалышып келет: деспотизм жана анархизм, катаалдык жана мээримдүүлүк, чынчылдык жана аны жокко чыгаруу, бурмалоо, кекчилдик жана кечиримдүүлүк, динге, Кудайга болгон ишеним жана атеизм, өзгөчө шык, жөндөм жана таланттуулук, жогорку жөндөм ж.б. (А. Бердяев), абсолюттукка умтулуу, идеалдардын абсолютташтырылышы, мыйзамдарды так сактабоо, ага баш ийбөө (Л. П. Карсавин), эркин ойлоо, өз алдынчалык (И. А. Ильин), өз кемчилигин сезе билүү, өзүн өзү жазалоо (А. И. Солженицын), өз ара түшүнүшүүчүлүк, бирөөнү уга жана сезе билүү менен коштолгон жана айкалышкан чыр-чатакчылдык (конфликтность) (Ф. М. Достоевский) ж.б.у.с. И. А. Ильин орус элинин боорукердиги, жароокердиги, меймандостугу жана ошондой эле башка улуттар менен болгон достук жана ынтымакчылык мамилеси, адилеттүүлүгү, чынчылдыгы тууралуу баса белгилейт [Социология в России 1995:164]. А. С. Пушкин өз мезгилинде “Ырайымсыздык – орус нравасынын башкы белгилеринин бири: ал карапайым калк арасында күлкү, шылдың катары түшүндүрүлсө, жогорку чөйрөлөрдө ал көңүл бурбоо, муздак мамиле катары кабыл алынат” деп жазган [Леонтович:160].

Аталган өзгөчөлүктөр россиялыктар аралашкан коммуникациялардын мүнөзүнө да өз таасирин тийгизген жана алар башка улуттардын тилдеринен айырмаланып турат, ал тургай айрым учурларда аларга түшүнүксүз да болуп калат.

Көпчүлүк авторлор орус коммуникациясынын мүнөзүн мамилеге жакын, жапакеч деп белгилешет [караңыз, мисалы, Тер-Минасова 2000:150; Стернин 2001:205]. Мамилеге ыңгайлуулук, ачык мүнөз, жапакечтик коммуникациянын натыйжалуулугуна оң таасир этүүчү төмөнкүдөй белгилерди өз ичине камтыйт: ачык мүнөз, коммуникативдик активдүүлүк, партнерлор менен маанилик жана эмоционалдык байланыш-катыш түзүүгө болгон жөндөм, өз оюн жеткиликтүү бере алуу жана башкалардын пикирин түшүнө билүү, ага адекваттуу баа берүү ж.б. Бул сапаттардын болушу эле коммуникациянын натыйжалуу болушуна кепил боло албайт, ал үчүн адресант адресатты кепке тарта билүүгө, өз пикирине кызыктырууга, оюн аргументтүү жүйөөлөр менен далилдей алууга тийиш (*жылуу сүйлөсөң жылан ийинден чыгат*). Бул талап коммуникацияга катышкан бардык тараптарга тиешелүү. Мамиле-катыш ар кандай максаттарда жана багыттарда болушу мүмкүн, мисалы, достор ортосундагы сырдашуу, кыз-жигиттин ортосундагы мамиле, кызмат боюнча сүйлөшүү, бизнестик оозеки жана жазуу түрүндөгү сүйлөшүүлөр, келишимдер, саясий жетекчилердин сүйлөшүүлөрү ж.б. Саясий жетекчилердин сүйлөшүүлөрү көптөгөн мамлекеттердин жана агенттиктердин журналисттеринин, кабарчыларынын катышуусу менен да же “жабык эшик артында” жекече түрдө да жүргүзүлүшү мүмкүн.

Орус элинин мамиле-катыштагы ачык-айрымдыгын билдирүү үчүн Н. А. Бердяев “коммюотардуулук” терминин колдонот да, бул улуттун өкүлдөрүнө тиешелүү болгон эркин сүйлөшүүлөрдүн, бирөөлөрдүн тилин таба билүүнүн, тааныш эмес адамга да ачык-айрым мамиле жасоонун артыкчылыктарын баса белгилейт. Чындыгында, биз да бул пикирлерге, “русская душа – щедрая душа” деген учкул сөзгө макул болор элек. Ошону менен бирге орус эли ар кандай кемчиликти бетке айткандыгы жана бирөөнүн артынан сөз кылганды жактырбагандыгы менен айырмаланат. Телеберүүдөн орус улутундагы жаш балдардын да эч тартынбай жана

сүрдөбөй эркин сүйлөгөнүнө таң кала карап калабыз, бул да болсо орус элинин ачык-айрымдыгына, ар кандай жагдайларда өзүн эркин сезгендигине дагы бир жолу күбө болор эле [Шаповалов 2001:433].

Азыркы учурда республикабызда сырткы карыздарды төлөө маселеси боюнча абдан оор көйгөйлөр пайда болууда, ал карыздардын көпчүлүк бөлүгү Кытай Эл Республикасынан алынган. Алар эч качан карыздарды кечпейт деп айтылып келет (бул улуттун жана мамлекеттин абийирине кымындай да шек келтиргибиз келбейт). Ошол эле учурда Россия биздин карыздарыбызды байма-бай кечип келет жана муну менен элге көп нерсе түшүнүктүү го деп ойлойбуз. Бизге окшогон чакан жана экономикасы алдынкы өлкөлөргө салыштырмалуу артта калган өлкөлөрдүн алдында “кимдин этегин кармап” мамиле жасоо, андан аркы өнүгүү жолун тандап алуу сыяктуу абдан татаал маселелер жаралууда. Мунун өзү эл аралык коммуникациялар маселесинде өтө орчундуу, канткенде да эки жактуу ойнобой жана өзүбүзгө болгон ишенимди бекемдөө зарыл деген ойдобуз.

И. А. Стернин белгилеген орус элине жана тилине тиешелүү болгон жалпыланган белгилерди келтирели [И. А. Стернин 2001:203-239]: а) эмоционалдуулук; б) коммуникативдик доминанттуулук; в) ачык-айкындуулук; г) эркин сүйлөшүүгө умтулуу жана аны баалоо; д) бирөөнүн сөзүн көңүл буруу менен угуу; е) талкуула алынган жана бериле турган маалыматтардын кеңирилиги ж.б.

Орус тили – айрым орой вулгаризмдер менен бирге жылуу мамилени, эркелетүүнү билдирүүчү сөздөргө да абдан бай. Мунун өзү орус тилинин эмоционалдуулугуна, ачык-айкындуулугуна, кеп чын дилден чыгарына, жасалмалуулуктун дээрлик жоктугуна эң сонун күбө боло алар эле.

Орус тилиндеги фразеологизмдерге үстүртөдөн гана көңүл буруу менен бул тилдин канчалык байлыгын, айтылган ойлордун курчтугун жана образдуулугун көрө алабыз:

– тилдик компетенциянын жогорку маанисине жана деңгээлине байланыштуу: *владесть словом-даром слово; крепкое-острое слово; язык хорошо подвешен; за словом в карман лезет, пальца в рот не клади* ж.б.

– ишке олуттуу мамиле жасоо боюнча: *шутки в сторону; ближе к делу; сказано-сделано; уговор дороже денег; быть связанным своим словом; не давши слово, крепись, а давши, держись; господин-хозяин своего слова* ж.б.

– чынчылдык, ачык-айкындуулук жана түз сүйлөө: *говорить без обвиняков; вести-гнуть свою линию; ставить вопрос ребром; понимать с полуслова; хлеб, соль ешь, а правду режь; раскрывать-изливать душу; выварачивать душу наизнанку; называть вещи своими именами* ж.б.

– аз жана саз сүйлөө, өзүн кармай билүү (*азамат жигит белгиси азыраак сүйлөп көп тыңшайт*): *прикусить язык; сказал бы словечко, да волк не далечко; сказанное слово серебрянное, а сказанное золотое; чья бы корова мычала, а твоя бы молчала; язык мой – враг мой; держать язык за зубами; молчание – знак согласия; взвешивать свои слова* ж.б.

– ойду так айтуу, аны чаташтырбоо (*бээ десе төө дейт, бети кара көө дейт*): *ты ему про Фому, а он про Ерему; сбивать с панталыку; начал за здоровье, а кончил за упокой; нести ахинею-чушь-ересь* ж.б.

– чубалжыган узун сүйлөмдөрдөн качуу, жогоруда айтылгандай, ойду кыска, нуска берүү: *разжевывать и в рот класть; жевать жвачку-мочалку; толочь воду в ступе; ходить вокруг да около; переливать из пустого в порожнее* ж.б.

– сөз менен иштин дал келбегендиги же курук убада: *болтать-трепать языком; давать волю языку; пустой звук; бобы разводить* ж.б.

– жасалмалуулук, эки жүздүүлүк: *заговаривать в зубы; втирать очки; заливаться соловьем; морочить голову; понапустить туману* ж.б.

– чыр-чатактуулук, чырга жакындык: *бодливой корове Бог рог не дает; лезть в душу; драть глотку; валить с больной головы на здоровую* ж.б.

Орус элинин кызуу талашып-тартышып, кайра бат эле токтоо тартышып, жылмая кеп улагандарына чет элдиктер көп учурларда таң калыша карашат. Демек, биз муну бири-бирин жек көрүү эмес, болгонун болгондой төгүп-чачып айтуу, айта турган оюн ичинде сактабоо (*кепти убагында айтпаса, сөз атасы өлөт*), чын дилден маектешүү, ичинде кек сактабоо деп түшүнүүгө тийишпиз. Чындыгында, кайдыгер түрдө кеп айтуу, аны көңүл коюп укпоо, ага каршылыгын же макулдугун билдирбөө менен коммуниканттар эч качан бири-бирин жеткиликтүү түрдө түшүнө алышпайт.

Орус тилинин бай лексикасы элдин көп кылымдык тарыхынын, чиркөөлүк-славяндык тилдин таасиринин жана башка элдер менен байланышынын жана алардын тилдеринин (грек, латын, түрк, финн-угор, фарс, немис, француз, англис жб.у.с.) аралашуусунун негизинде калыптанган. Орус элинин тилдик өзгөчөлүктөрүндөгү жана табиятындагы чет тилдерди өздөштүрүүдөгү өзүнчө бир карама-каршылыктарды байкоого болот. Биринчиден, чет өлкөлөргө, алардын жашоосуна жана тилине, алар менен байланыш түзүүгө болгон кызыкчылыктар. Экинчиден, орус тилинин, каада-салттарынын, улуттук баалуулуктарынын тазалыгын сактап калууга болгон умтулуу, жат көрүнүштөрдү кабыл албоо, улуттук өз алдынчалыктарды, өзгөчөлүктөрдү сактап калуу. Убагында Россиянын экс президенти Б. Ельцин чет тилдерден кирген сөздөрдүн жамырап кире баштаганына тынчсызданып: “Откуда они появились эти заморские слова”, – деп тынчсызданганы бар. Бул эмгекте да чет тилдерден кирген терминдер арбын эле колдонулду, себеби мындай иштерде эне тилдин гана мүмкүнчүлүктөрү менен чектелүү мүмкүн эмес экен. Убагында Петр Биринчинин адресине да Россияны таң каларлык абалга алып келип койду, биротоло европалык мамлекет боло албадык да, орус элин түпкү тамырынан сууруп салып, улуттук өзгөчөлүктөрүнөн ажыратты деген сыяктуу туура эмес сын пикирлер айтылган. “Эмне үчүн биздин ыйык жана улуу Русубуз мынчалык кебете-кешпиринен кеткен? (безобразно)”, – деп күйүп-бышуу

менен И. А. Аксаков сөзүн андан ары мындайча улантат: “Менин кебетем эмне үчүн мынчалык бузулду, менин албырган табигый жүзүмдү эмне үчүн агартып жана кызартып боедуңар, колу-бутумду байлап зордук менен мага немистердин тар кафтанын кийгиздиңер... Мени силердин тар кафтаныңар кысып, чет жердик желе бууп баратат.” Өз элине күйгөн адам аны курук жерден көкөлөтө мактабайт, ага сын-пикирин айтат, оңолсун, өсүп-өнүксүн, жакшы жашоого жетишсин дейт.

Орус тилиндеги чет тилдерден кирген сөздөрдүн көптүгүнө нааразы болуу менен А. С. Хомяков: “Биз бала кезибизден чет тилдеги сөздөр менен сүйлөп чоңоюудабыз, айлана-чөйрөгө бизге коошпогон чет тилдеги сөздөр менен баа беребиз, аларды өлчөйбүз, эзелтеден келе жаткан эне тилибиздеги сөздөр унут болуп бара жатат”, – деп кейиген [В поисках своего пути 1997:91]. Чынында эле, “Словарь иностранных слов” сөздүгүн карап, таза орус тилиндеги сөздөр деп жүргөн көп сөздөрдүн четтен келгендиги байкоого болот.

И. С. Тургенев чет тилдерден кирген сөздөргө бир топ оптималдуу маанайда мамиле жасоо менен мынтип айтат: “Биздин тилди мисалга алып көрөлү, Улуу Петр аны миңдеген чет тилдериндеги сөздөр: латын, грек, англис, голланд, француз, немис сөздөрү менен каптатып жиберди. Бул сөздөр буга чейин орус элине тааныш эмес түшүнүктөрдү билдирген, Петр эч тартынбай эле аларды бизге чакалап, бочкалап куюп жиберди. Адегенде биз катуу чоочуркадык, анан алар бара-бара бизге сиңириле баштады... четтен кирген сөздөр биздин тилде өз ордун таап, алардын бизге жат сырткы формалары бууланып кеткендей эле болду...” [Русские писатели о языке 1954:302].

Жогоруда аталып өткөн маселелер МАКда төмөнкүдөй суроолорду алдыбызга коет: 1) чет тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөр канчалык деңгээлде улуттун менталитетине жана анын эмоционалдык жашоосуна таасир эте алат? 2) орус тили сыяктуу лексикалык жактан бай тилдер четтен келген

тилдик таасирлерге өз алдынча каршы тура алабы? 3) мыйзам аркылуу же башка жолдор менен четтен келүүчү сөздөргө тоскоолдук жаратып, алардын жолун бууса болобу?

Жогорудагы суроолорго жооп катары улуу сынчы В. Г. Белинскийдин пикирин төмөнкүчө келтирүүгө болот. Орус элине жат түшүнүктөр менен кошо аларды чагылдырган сөздөр да кошо кирди. Ар кандай илимий-техникалык, маданий-искусстволук ж.б. жаңылыктар бир элден экинчи элге дайыма өтүп турат. Жаңы жана алдынкы түшүнүктүн элге киришине курулай намыстануунун кереги жок. Бир эле түшүнүктү билдирген эне тилдеги жана четтен келген тилдин кайсынысы ошол түшүнүктү толугураак жана тагыраак чагылдырса, ошонусу эл ичинде жашап калат. Кереги жок сөз аны кармоого канчалык аракеттенбейли ал өзүнөн өзү сүрүлүп жок болот. Тилдин тазалыгынын коргоочусу академия, грамматика же ашыкча сабаттуулар эмес, ал – элдин руху жана духу [караңыз: Русские писатели о языке 1954:196, 199]. Чындыгында, бардыгын турмуш өз орду-ордуна коет. Ар бир адам түшүнүктүн эне тилде же чет тилинде аталышын тандап алууну өзү чечет, бирок адабий тилдин нормасынан жана жалпы кабыл алынган варианттан четке чыкпоо шарт. Эне тилинде бар эле аталыштарды чет тилиндеги варианттары менен ойкуштатып ашыкча колдонуу – жарабаган иш, ал ашыкча жасалмалуулукту жана билимдүүсүнүнү туюнтуп калат. Демек, башка бардык тилдердей эле орус тилинин калыптануу процесси бир жагынан тилдин тазалыгын жана ошондой эле элдик нраваны, менталитетти жана улуттук баалуулуктарды сактап калуу менен коштолсо, экинчи жактан, замандан артта калбоо үчүн кайсыл элде кандай илимий-техникалык, экономикалык-финансылык, юридикалык ж.б. жаңылык пайда болду, ал кандайча аталат, аны кабыл алабызбы же жокпу деген кылчактоо менен коштолот.

Америкалык журналист К. Богертти орустардын “өздөрүн жылуу-жумшак төмөндөтүүнү каалагандыктары” абдан таң калтырган. Жөнөкөй

жана карапайым адамдардын, ал тургай ошол учурдагы президент Ельцинди “цивилизациялык мамлекеттерде кабыл алынгандай” фразасы ага өзгөчө таасир калтырган. Ал: “Россия 1988-жылдан баштап Батыш дүйнөсүнүн экономикалык механизмдери бир топ натыйжалуу экен деп ишенүү менен өзүн өзү сыйлабай калды, мына ошондуктан Батыш цивилизацияга жетишкен, ал эми Россия цивилизациядан артта калган деген ишеним аларда пайда болду.” – деп жазган [Богерт 1998]. А чындыгында, МАКдагы өзүн өзү жокко чыгаруу орус элинде мурунтандан эле башталган. “Эмне үчүн биз орустар орус болуудан коркобуз?”, – деп Н. И. Надеждин 1836-жылы айласы кете жазган [В поисках своего пути 1997:44]. И. С. Аксаков жан дүйнөсү күйүп: “Орустар чет өлкөлүктөргө угуза бардык орустарга тиешелүүлөрдү сыңдоого жана жамандоого шашышат, кемсинүү жана өздөрүн төмөн сезүү менен орустардын оройлугу үчүн кечирим сурашат жана чет өлкөлөргө тиешелүү бардык нерселерди мактоого алышат”, – деп жазган [В поисках своего пути 1997:189].

Ошол эле Богерт: “Мен орустардын натурасынан өзүн өзү катуу сыңдоону байкадым. Саясатчылар орус элинин ак жүрөктүгүнөн жана жөнөкөйлүгүнөн пайдаланышып, аларды каалагандай башкарышкан, бирок бул абдан коркунучтуу. Өз өлкөсүн сүйүү, аны менен сыймыктануу жана өз мамлекетинин патриоту болуу – цивилизациялуу инсандын милдети.” – дейт [Богерт 1998]. Бул пикир XIX кылымда эле Н. К. Карамзиндин “... Орус жок дегенде өзүнүн кадыр-баркын баалай билиши керек”, – деп айтканы менен үндөшүп кетет [В поисках своего пути 1997:24].

Орус элине тиешелүү болгон өзүнө сын көз менен кароо башка элдер тарабынан колдоого алынып да кетет. Орус окумуштуулары, жазуучулары жана саясатчылары Россия менен Батыштын элинин руханий жана коомдук өнүгүүсүндөгү, менталитеттериндеги, ички дүйнөлөрүндөгү айырмачылыктарга, Батыштын узак жылдар бою Россияны алдынкы

мамлекеттердин катарына кошкусу келбегенине ар түрдүүчө түшүндүрмө берүүгө аракет жасап келишет кетет [В поисках своего пути 1997:221].

Жыйынтыктап айтканда, маданияттарды, ар кандай алдынкы нерселерди, жаңылыктарды, илимий-техникалык ачылыштарды жана башка алгылыктуу көрүнүштөрдү бул биздики эмес деп тана берүү жакшылыкка алып барбайт жана бардык жакшы жаңылык жалпы адам баласына кызмат кылууга тийиш.

3.1.5. Америкалык улуттук мүнөздүн калыптаныш башаты

Америкалык улуттук мүнөздүн калыптанышынын башаты, анын негизи катары жаңы жерлерге көчүп келген англосаксондук тамырлар эсептелет. Мына ошондуктан британиялыктар менен америкалыктардын ортосундагы дүйнө таанымда, жаратылышка, анын кубулуштарына карата болгон көз караштарда жана мамилелерде дайыма тыгыз байланыштар жана окшоштуктар болуп келген. Кошмо Штаттар канча жашаган болсо, ошончо жылдан бери америкалыктар британиялыктарга сын көз менен карап келишет, ошол эле учурда британиялыктар да америкалык улутташтарына ошондой эле түрдө мамиле жасашат. В. И. Карасиктин “Язык социального статуса” деген китебинде Д. Кац аттуу окумуштуунун: “Орто деңгээлдеги америкалык ошондой эле англиялыкты эби-сыны жок семиз, ага-буга анча маани бербеген, тамашаны түшүнбөгөн, орой жана гетра кийген күлкүлүү адам катары элестетет”, – деген пикир келирет [Карасик 1992:41].

Британиялыктар болсо америкалыктарды провинциалдык, тарбиясыз жана билимсиз деп эсептейт. Британиялыктарга жооп кылып америкалыктар мындай дейт: “Биз, янкилер, эч бир белгибиз боюнча британиялыктарга окшошпойбуз; биз шашып-бушуп төрөлөбүз, тез темп жана алга умтулуу менен билим алабыз, биздин жашоо көктө учкан жылдызга окшош, өлүм да бизге электр тогу урган сыяктуу күтүүсүз келет [Rourke 1986:73].

Британиялыктар менен америкалыктардын ортосундагы тымызын атаандашуу жана бирине бири болгон көрө албастык мамилелери азыркыга чейин жашап келет. Немистердин, француздардын, испандардын, италиялыктардын ж.б. арасында америкалыктар тууралуу ээн-эркин сүйлөшүүгө болот, бирок бул англиялыктардын арасында же, тескерисинче, америкалыктардын арасында жагымсыз жагдайды жаратат.

Британиядан Түндүк Америкага XVII к. көчүп келгендер (пилигримдер) борборунда дин жана үй-бүлөлүк кызыкчылыктар болгон англис тилин, улуттук баалуулуктарды, каада-салттарды, менталитетти ж.б. кошо ала келди. Демек, Сэмьюэл Джонсондун ошол учурлардагы америкалыктарды “кылмыш иштери козголгон раса, аларды өлүм жазасынан, дарга асылуудан сактап калгандыгыбыз үчүн бизге (англиялыктарга) ыраазы болуулары керек” дегенине толук кошулууга болбойт. Америка континентиндеги англис тилинин интенсивдүү өнүгүү мезгили пилигримдер менен байланышкан. Алар Америкага көчүп келгенге чейинки жүз жыл ичинде эле 10 000ге жакын жаңы сөздөр пайда болгон, алардын 2000дейи Шекспирге таандык эле. Консерватизм жана өжөрлүк британдык англис тилинде жоголуп кеткен сөздөрдү (мисалы, *fall, hog, cabin, bug, atic, trash* ж.б.) сактап калууга америкалыктарга жардам берди [Леонтович: 168-169].

Ыр, бий, жомок, уламыштар, алардын мазмуну, мотиви жана формасы кайрадан түзүлө баштады, жаңыдан гана Америка континентине келип түшкөн европалыктар буга таң калуу менен карай турган болушту. Конквистадорлор алтын жана кымбат баалуу буюмдарды, асыл таштарды издеп жортуп жүрүшүп Чоң Каньонду, Ниагара шаркыратмасын, Өлүм өрөөнүн (Долина смерти) ж.б. табышты. Улам жаңы жерлерди өздөштүрүү, бейтааныш кубулуштарга жана көрүнүштөргө кабылуу менен англис тилинин америкалык вариантындагы жаңы сөздөр улам көбүрөөк пайда боло баштады. Жаңы уламыштар, легендалар жаралып, чындык менен жалгандын чегин ажыратуу да татаалданышты.

Британия менен түздөн-түз байланыштын болбогондугуна, көчүп келгендердин спецификалык жашоо шарттарына, өзүн өзү таануунун өсүшүнө жана өз алдынчалыкка байланыштуу америкалык англис тили өз алдынча өнүгүүгө бет алды. Андан тышкары Америка Кошмо Штаттарынын өзүндө диалектилик өзгөчөлүктөр пайда боло баштады. Лингвист Б. Брайсон жазгандай, диалектилик өзгөчөлүктөрдүн жаралышына Батыштын түз, тартынбаган, бетке айткан кеби менен Чыгыштын китептик оор басырыктуу жана салмактуу кеби, алардын ортосундагы айырмачылыктар себеп болгон [Bryson 1994:78]. Америкалыктардын кебинде суроого тез жооп берүүдөн качуу, өзү тууралуу маалыматтарды кеңири бербөө, ошол эле учурда башкалар тууралуу мүмкүн болушунча көбүрөөк билүүгө аракеттенүү мүнөздүү деп айтсак жаңылышпаган болор элек.

Алгачкы көчүп келгендердин жана саякатчы-байлык издөөчүлөрдүн көпчүлүгүнүн жеткиликтүү түрдө сабаттуу болбогондугунан улам америкалык аталыштарда семантикалык жактан катачылыктар кетирилип турду.

Европанын дүйнө таанымын негиз кылып алуу менен америкалыктар мурдатан келе жаткан акыл мурастарды жаңы түшүнүктөр менен байланыштыруу жана өз ара айкалыштыруу аркылуу өздөрүнүн философиясын, психологиялык-тилдик өзгөчөлүктөрүн түзүштү жана калыптандырышты, андан ары өркүндөтүштү. Г. С. Коммаджердин бекемдөөсү боюнча, этникалык курамдын жана географиялык чөйрөнүн ар түрдүүлүгү ачык байкалган жана туруктуу америкалык улуттук типтин пайда болушуна жана калыптанышына жолто боло албады. Европада жеке менчик жалпы менчикке караганда басымдуу болсо, Америкада жалпы менчик жеке менчикке салыштырмалуу күчтүүлүк кылат.

Англис тилинин америкалык вариантынын пайда болушуна көчүп баргандар менен жергиликтүү жашоочулар – индеецтердин өз ара мамиле-катышы чоң өбөлгө болду. Индеецтер бара-бара жер ээлери катары эмес

иммигранттардай деңгээлге түшүп калышты, бирок да алардын каада-салттары, психологиялык өзгөчөлүктөрү, тили жана ишенимдери көчүп барган элдерге өз таасирин тийгизбей койгон жок.

Алгачкы учурларда европалыктар менен индеецтердин ортосундагы мамиле көбүнчө вербалдык эмес түрдө болгон. Американын жергиликтүү жашоочулары убакытты, багытты, татаалдашкан жайларда жүрүүнүн ыкмаларын жана коркунуч жөнүндө кабар берүүнү билдирүү үчүн белгилердин жана символдордун татаал системаларын колдонушкан, пиктографияны жана пиктографиялык календарды пайдаланышкан, ымдоо-жаңсоо системасы аларда европалыктарга караганда күчтүү өнүккөн.

Жергиликтүүлөр менен иммигранттардын ортосундагы тилдик байланыштардын татаалдыгы тилдик, лексикалык жана грамматикалык системалар менен гана шартталбастан, ар кандай кубулуш, көрүнүш жана предметтерге алардын ар түрдүүчө мамиле жасоосунан улам да пайда болгон. Европалыктар Америка континетине келер замат эле индеецтерди бир топ төмөнкү стадиядагы адамдар катары кабыл алышкан. Ар кандай башкача ойлоо примитивдүүлүк, цивилизациядан артта калгандык катары түшүнүлгөн.

Европалыктар индеецтердин тилдерине теңсинбегендей мамиле жасашкандары менен англис тилинин америкалык вариантынын өнүгүшүнө жергиликтүүлөрдүн тилдери бир топ эле таасирин тийгизе алган. Америкалык лингвисттердин өздөрү европалыктарга индеецтердин тилдерине, алардын ар кандай жагдайларды баамдай билген кыраакылыгына, түрдүү жаңы түшүнүктөрдү атоо өзгөчөлүктөрүнө керектөө пайда болгон да, индеецтердин тилдеринен беш жүздөй сөз өздөштүрүлгөн деп моюндарына алышат. Көпчүлүк сөздөр Ирокез конфедерациясынын жана алгонкин топторунун тилдеринен кабыл алынган. Айрым индеец сөздөрү америкалык англис тилине канадалык француз, испан тилдери аркылуу кирген. Индейцтердин жардамысыз жат жерлерде жашоого мүмкүн болбогон

учурлар да болуп турганда европалыктар жашоого керектүү предметтердин, түшүнүктөрдүн аттарын кабыл ала башташкан.

Европалыктар аркылуу кабыл алынууда индеецтердин сөздөрү көп баскычтуу ассимиляцияланууга, тыбыштык өзгөрүүлөргө дуушар болуп турган. Мисалы, Канзас штатынын жазылышынын 140 варианты болгондугу өзгөчө кызыгууу жаратат. Өздөштүрүлгөн сөздөрдүн арбыныраак тобу топонимдерде кездешет, алсак, 50 штаттын 26 штатынын, 18 ири шаардын аталышы аздыр-көптүр индеецтердин сөздөрү менен байланышкан. Индейцтердин сөздөрүнүн куюлушкан уйкаштыгы жана поэтикалуулугу европалыктарды кызыктырып өздөрүнө тарткан жана алардын айрымдары айтылыш татаалдыгына карабастан азыркыга чейин жашап келет. Мисалга алсак, Массачусетс штатынын жашоочулары бөлүп караганда он сегиз сөздөн турган аталыштагы көлдүн аталышы менен азыркыга чейин сыймыктанып келишет [Bryson: 100-108].

Индеецтердин моралдык баалуулуктарынын бай системасы европалыктар тарабынан абдан аз өлчөмдө өздөштүрүлгөн. Буга көчүп баргандар менен жергиликтүү калктын менталитетиндеги жана кызыкчылыктарындагы кески айырмачылыктар себеп болду. Индеецтер жерге карата уруунун менчиги, азык-оокаттын жана кийим-кеченин булагы катары мамиле жасашып, жаратылышка өзгөчө урмат-сый менен мамиле жасашкан. Ал эми актардын көпчүлүгү жаңы материкке байлык издеп барышкандыктан аларды, биринчи кезекте, баалуу металлдар, байлык кызыктырган, мүмкүн болушунча көбүрөөк жер аянттарын ээлеп калууга умтулушкан. Уят, абийир, адилеттүүлүк туурасындагы индеецтердин түшүнүгү европалыктардын материалдык кызыкчылыктарына карама-каршы келген. Ошентсе да, АКШнын Конституциясынын кириш бөлүгүндөгү фраза 1520-жылдагы келишим – Ирокез конфедерациясынын негизги законунан алынгандыгы кызык факт [Bryson 1994:55].

Көз карандысыздык үчүн күрөш учурундагы Британиянынын тилдик гегемониясы америкалыктарды намыстандырган. 1789-жылы Н. Вебстер: “Биздин кадыр-баркыбыз, ар-намысыбыз үчүн өзүбүздүн өкмөтүбүз сыяктуу эле өз тилдик системабыздын болушу зарыл”, – деп айткан. Ага удаа эле жазуучу Р. Хью: “Таптаза жана бүлүндүрбөй сактап беребиз деп алган жез чайнек сыяктуу биздин тил Англиядан насыя сыяктуу алынгандыгына кандайча жол берип келе жатабыз”, – деген пикир айткан.

Жогоруда биз атап өткөн факторлордон сырткары англис тилинин америкалык вариантынын өнүгүшүнө: 1) ковбойлорго тиешелүү терминдер, түшүнүктөр, аталыштар; 2) XIX-XX кылымдардагы илимий-техникалык ачылыштар; 3) саясий кыймылдар жана окуялар; 4) кино жана телеберүүнүн өнүгүшү; 5) айрым спорттун түрлөрүнүн (мисалы, бейсбол, Америка футболу ж.б.) кеңири белгилүүлүккө ээ болушу жана өнүгүшү сыяктуу жагдайлар таасир эткен:

Американын тилдик кору немистер, голландиялыктар, француздар бул континентке алып келген сөздөр менен да бир топ байыды. Түндүк Американын Латын Америкасына коңшулаш жайгашкандыгы испан лексикасындагы сөздөрдүн киришине жагымдуу шарт түздү. Улуттук тамак-аштын аттары да итальян, орус, кытай, поляк жана башка тилдерден англис тилинин америкалык вариантына өздөштүрүлүп кирди.

Кайсыл бир конкреттүү этникалык топко карата болгон мамиле да башка тилдерден сөздөрдүн өздөштүрүлүп киришинде чоң мааниге ээ болгон. Мисалы, америкалыктар жактырбоо менен мамиле жасаган көчүп келген ирландиялыктардын саны миллиондун тегерегинде болсо да бул тилден бир да сөз кабыл алынган эмес. XX кылымдан баштап илим-техника, реклама, кино жана массалык маалымат каражаттарынын тилдерине байланыштуу башка тилдер сыяктуу эле англис тилинин америкалык варианты да активдүү өнүгүүгө ээ болду. Илим менен медицинанын тили болгон латын тилиндеги сөздөр тилдерге (алардын ичинде англис тилине да)

жамырап кире баштады, тилдердин синтаксистик конструкциясы татаалдашты.

3.1.6. Психологиялык окшоштуктардын чен-өлчөмдөрү

Мамиле-катышка баргандардын психологияларындагы жана дүйнө таанымдарындагы айырмачылыктар – эл аралык мамилелердеги бирин-бири түшүнбөгөдүктүн же түшүнүүнү каалабагандыктын негизги себептеринин бири. Түрдүү элдердин психологиялык окшоштуктарына же айырмачылыктарына салыштырма анализ жүргүзүү максатында тиешелүү критерийлерди өз ичине камтыган параметрдик модель колдонулат. Буларга мисал катары Хофстеддин параметрдик моделин, Клукхон менен Стродбектин баалуулук багыттарын, Парсондун өзгөрүлмө моделин келтирүүгө болот.

Биз тандап алган салыштыруунун параметрлери бир топ традициялык мүнөздө жана алар төмөнкүлөр: а) жекелик (индивидуализм) – жамааттык (коллективизм); б) агентивдүүлүк – агентивдүүлүк эмес; в) рационалдуулук – эмоционалдуулук; г) кызматташуу – мелдешүүчүлүк, эригештүүлүк, атаандаштык; д) оптимизм – пессимизм; е) чыдамдуулук, токтоолук – сабырсыздык; ж) ачык-айкындуулук – тымызындуулук.

Тилдерди жана улуттарды, алардын психологиялык окшоштук, айырмачылыктарын салыштырууда бул параметрлердин кандайча салыштырыла тургандыгын кийинки параграфтарда карап көрөбүз.

3.1.6.1. Жекелик – жамааттык чен өлчөм.

Америкалыктарда башка мамлекеттердин калктарына салыштырмалуу жекелик параметр үстөмдүрөөк кылат да, бул түшүнүк аларда оң маанидеги коннотацияга ээ. Ал америкалыктардын аң-сезиминде өзүнө өзү ишенүүнү, жеке эркиндикти, өз аракети үчүн жеке керт башы менен жооп берүүнү, кандай нерсе болбосун жекече тандап алуу эркиндигин билдирет. Аларда бирөө баары үчүн, баары бирөө үчүн деген принцип жокко эсе.

Америкалык жекеликтин башаты болуп протестанттык чиркөө тарабынан пропогандаланган Кудай менен болгон жекече өз ара мамиле (ага жекече сыйынуу), чиркөөлүк иерархия менен түздөн-түз байланышпоо, монархтардан жана аристократтардан болгон эркиндик, географиялык эркиндик, үй-бүлөлүк байланыштын бошоңдошу ж.б. эсептелет. Жекелик түшүнүгү протестанттык этиканын негизин түзөт. “Батыш цивилизациясы индивидуализмди карманат. Инсан – бул ыйык түшүнүк... Батыштыктар өздөрүн жогору сезет, өздөрүн сүйөт, цивилизациялык жашоо алар үчүн дал ушулардан башталат” [Богерт 1998:5]. КМШ мамлекеттеринин элдеринин маданияты, улуттук өзгөчөлүктөрү адатта жамааттык психологияга негизделген, биздин эл дээрлик 70 жыл бою коммунисттик жашоо принцибинде, коммунисттик коомдун моралдык этикасында жашап, ушундай тарбияга калыптанганбыз.

Протестанттык чиркөөдөн айырмаланып, православие чиркөөсү кандай гана маселе, проблема болбосун жамаатташып жана кеңешип чечүүгө чакырат, жалпы кызыкчылыкты жеке кызыкчылыктан жогору коет. Жамаатташуу мамилесинде бизде, мусулман калктарында, айрыкча кыргыз элинде башкалар үйрөнө турган, алар өздөрүнө сиңире турган көп нерселер бар. Азыр биздин коомчулукта аш-тойлордун, аларга катышуучулардын санын азайтуу маселеси курч коюлууда, бул бир тарабы чын жана туура. Бирок тууган-уруктар, көңүлү жакындар, дос-жоролор тойлордо катташпаса качан анан катташат, боор батырып чайлашат, ал-акыбал сурашат деген маселе да бар. Жумуш, тиричилик деп жүрүп бир туугандардын да катташуусу сейректешип бара жаткандыгын көрүп эле жүрөбүз го. Биздеги туугандык мамилеге, ата-энеге болгон урмат-сыйга Батыш элдеринин суктангандыгы – бул айныгыс чындык. Биргелешип жумуш бүтүрүүнүн (ашар) өзү эмне деген улуу нерсе, жашы улуулар мындайда жумуш кылбаса да жаштарга акыл-насаатын айтып, сакалдарын жайкалтып баарлаша чай ичип отурушат.

МАКда психологиялык айырмачылыктардын пайда болуу жана калыптануу спектри абдан кеңири. Жекелик- жамааттыктын терең тамырлары адамдардын бири-бирине болгон мамилесинде, өз ара сыйлашуусунда жана түшүнүшүүсүндө жатат.

Жекече коомдун (аны коом деп айттуу да кыйын), мамиленин, параметрдин спецификалык принциптери, биздин оюбузча, төмөнкүлөр:

– жумуш менен дем алуунун чегин так ажыратуу (жумуштун бүтүшүн, жалпы кызыкчылыкты ойлобоо);

– айлана-чөйрөгө, жаратылышка, жалпы эле коомчулукка субъективдүү түрдө мамиле жасоо;

– адамды жаратылыштан сырткары кароо, жок эле дегенде адам жаратылыштын үстүнөн кожоюндук кылат деген түшүнүктө болуу;

– материалдык байлыкка ээ болууну баарынан жогору коюу;

– өзүнүн “Мен”ин башкалардан жогору коюу (*өз көмөчүнө күл тартуу*);

– лидерликке, бийликке умтулуу (карьеристтик):

– өз кемчилигин сезбөө, катачылыгын моюнга албоо (*өз башындагы төөнү көрбөй, башкалардын үстүндөгү чөптү көрүү*);

– башкалардын пикири менен эсептешпөө, дайыма өзүнүкүн туура деп эсептөө ж.б.у.с.

АКШнын коомчулугунун негизин түзгөн америкалык “Мен” башкалардын “Мен” и менен байланышкан, бирок да алар эч качан биригип же аралашып кетпейт. Америкалыктарды бала кезинен эле өзүн башкалардан кем сезбөөгө, өзүнүн акысын башкаларга жедирбөөгө, чөйрөсүндө өзүн тааныта билүүгө тарбиялашат. Америкалык элдик оозеки чыгармаларда да каармандар жекече, жалгыз аракетке келишет, мисалы, Дейви Крокетт, Майк Финк, Пол Баньян, “Жалгыз карышкыр” ж.б. Азыркы учурлардагы америкалык адабий чыгармалардагы, көркөм фильмдердеги ковбойлор, полицейскийлер, шерифтер, сыщиктер, детективдер да жалгыз

аракеттенишет. Арнольд Шварценнегердин, Силвестор Сталлоненин, Стивен Сигалдын, Брюс Уилстин жана башкалардын көркөм фильмдик каармандары жалгыз өзү жыйырма-отуз бандиттерди же каракчыларды атып өлтүрүп, өздөрү аман калат. Дегинкиси, мындайга такыр эле ишенүүгө мүмкүн эмес, алар деле атайын даярдыктан өткөн жана машыккан бандиттер эмеспи, болбосо кыргыз элинин *бай бир жуттук, баатыр бир октук* деген макалында төгүндүк барбы. *Баары бирөө үчүн, бирөө баары үчүн* деп аталган коммунисттик моралдын нормасы менен тарбияланып калган биз үчүн жекече кызыкчылык экинчи планга коюлат. Эзелтен эле кыргыз элинде *бир уйдун мүйүзү сынса миң уйдун сөөгү зыркырайт, элдүү түлкү ач калбайт, көпчүлүк менен көргөн той* деп айтылып, ар кимдин өз көмөчүнө чок тартуусу сынга алынып келген.

Коммуникативдик деңгээлде бири-бирине карама-каршы келген жамааттык-жекелик түшүнүктөр төмөнкүдөй учурларда жана себептерден ачыкка чыгат: а) коммуникациялардын саны жана сапаты; б) коммуникативдик аралык; в) вербалдык каражаттардын тандалып алынышы; г) вербалдык эмес мамиле-катыштын өзгөчөлүктөрү; д) кептик актылардын мүнөзү; е) коммуникативдик стратегиялардын тандалып алынышы; ж) МАКга карата болгон мамиле.

Байланыш-катыштын сандык аспектиси тааныш жана тааныш эмес адамдар менен коммуникацияга баруунун жыштыгына жана анын узакка созулушу менен аныкталат. Америкалыктарга бизге окшоп узакка сүйлөшүп отуруу, жан дүйнөсүнөн сырдашуу, ыр кесе уюштуруп жиберип дем алуу, түркүн-түркүн тамактар жайнаган дасторкон – жат көрүнүш. Шаар балдарынын жашоо-шартка байланыштуу бизге окшоп топтошуп ойноп жүргөндөрү да – сейрек көрүнүш. Район канчалык бай болсо бул көрүнүш ачык байкалат, себеби үйлөр бири-биринен алыс жайгашкан. Бул өзгөчөлүктөрүбүздү деле бир жактуу мактоого алуу туура эмес. Кытай, андагы кыргыздар менен байланыш-катыш түзүлө баштаганда бир аял бизге

тууганчылык кылып келип, эки-үч күндөн кийин эч сүйлөбөй, сүйлөсө да өтө аз сүйлөп калыптыр. Биздикилер андан мунун себебин сурап кыжаалаттанышканда ал силер иш кылбай эле сүйлөшүп отура берет экенсиңер дептир.

Байланыш-катыштын сапаттык аспектиси коммуникациянын маанилүүлүгүнө жана анын ишке ашуу өзгөчөлүгүнө жараша болот. Америкалыктар үчүн сүйлөшүүнүн прагматикалык максаты болбосо ага анчалык деле умтулушпайт. “Өзүң жөнүндө өзүң кам көр” тезиси америкалыктар үчүн башкы маанилүү маселе катары каралат жана аларда эгоисттик мамиле бизге салыштырмалуу бир топ күчтүү. Буга америкалык аялдын күйөөсү менен ажырашуусу тууралуу айткан сөзү типтүү мисал боло алат: “Мен бактылуу жашоого укуктуу эркин адаммын. Жашоо бир жолу гана келет, мен бактысыз никеде турмуш курууга макул эмесмин. Эгер менин күйөөм менсиз жашай албаса, ал анын проблемасы”. Биздегидей балдарды ойлоо, ата-энелерди, бир туугандарды кыжаалатчылыкка салбоо сезимдери аларда бир топ эле төмөн.

Үй ээлери менен коноктордун өз ара мамилелеринин мүнөзү да ар түрдүүчө (*конок койдон жоош*). Й. Ричмонд мейманга карата мамиленин жоопкерчиликтүүлүгүн жана олуттуулугун өзгөчө белгилеген. *Меймандостук* сөзүнө талдоо жасоо менен ал анын орус элинде жана тилинде (анын ичинде КМШ мамлекеттеринде) америкалыктардын аң-сезимине салыштырмалуу бир топ кеңири жана салмактуу мааниге ээ экендигин да моюнга алуу менен баса белгилеп өткөн. Тоо элдеринде мейманга карата мамиле өзгөчө мааниге ээ, алар өздөрүн ар кандай душмандан аны коргоого алууну ыйык милдет катары сезишкен, акыркы бир тиштемнанын меймандан аяган эмес.

Америкалыктар орус элинин меймандостугун кээде ашыкча түйшүк катары кабыл алышат. “Кансыз согуш” мезгилдеринде орустардын жакын мамилесин, меймандостугун, коноктон тез-тез кабар алуусун, ал-акыбалын

суроосун шпионаж катары да кабыл алышкан. Маркиз де Кюстин: “Алар сиздин ар бир минутаңызга аралашып тургусу келет, эркин ойлонуп өз алдыңызча ары-бери жалгыздап басканыңызга да анча мүмкүнчүлүк беришпейт, ашыкча сылыктык менен кээде тынчыңызды да алып жиберешет”, – деген олдоксон ойду айткан [Richmond 1996:167].

Америкалыктардын көз карашы боюнча, бизде башкалардын жеке жашоосуна аралашуу ашыкча, бейтааныш адамдар да жаштарга сын пикирди айта беришет. Россияда окуган чет өлкөлүк студенттер чоңдордун, айрыкча кемпирлердин алардын жүрүм-турумуна кирише берүүсүнө нааразыланып келишет. Алар эмне демек эле, чачың суу бойдон суукта көчөгө чыкпа, күн суукта жылуу кийин, караңгыда эшикте жүрбө, курсагыңды тойгузуп жүр, жаман балдарга аралашпа деген сыяктуу сөздөрдү айтышат да. Тарбия, жаштардын жашоосуна кам көрүү дегендин өзү ушул, мурда бизде жаштар тамеки чегип же кызуу болуп калса, чоң адамдардын алдынан өтүшкөн эмес, алардан качып бекинишкен. Азырчы, айрым мектеп мугалимдери окуучулардан тамеки сурап чегип калышты деп кайгырып жатпайбызбы, кээ бир тарбиясыз жаштарга сын-пикир айтсаң ишинч болбосун дегенден да кайра тартышпайт.

Америкалыктар мейманга бардык шартты түзүп берүү менен ага ашыкча көңүл бурбоо, кам көрбөө, аны өз эркине коюу керек, ар ким өзүнө өзү кам көрүүгө тийиш деп эсептешет. Жамааттык маданияттын өкүлдөрү болгон биз сыяктуу элдердин мейманга мындай мамиле жасоону түшүнүүсү кыйынга турат. Ар кимдин өзүнө өзү кам көрүүсүн биз эгоизм, башкалардын проблемаларына кайдыгер мамиле жасоо, өзү үчүн гана жашоо катары түшүнүүбүз да мүмкүн. Европалыктар менен америкалыктарда ата-баланын ашканага кирип, ар кимисинин өзү үчүн акча төлөп чыгып кетүүсү алар үчүн таң каларлык деле көрүнүш эмес.

Жамааттык-жекелик айырмачылыктар бир мамлекет ичинде географиялык абалга, этникалык текке, социалдык чөйрөгө жана инсандын

жекече өзгөчөлүктөрүнө да байланыштуу. Ири шаарлардагы жашоо тааныш эмес инсандардын мамилесине өз таасирин тийгизбей койбойт. Эл кым-куут болгон шаарларда адамдардын басымдуу көпчүлүгү бири-бирин тааныбайт жана алардын бири-бири менен иши болбойт. Элет жерлеринде жашагандар бири-бирин толук тааныйт жана биринин үйүн экинчиси даана билет. Мындай жерлерде издеген адамыңды оңой табасың жана ар бир инсан сага жардамга келүүгө даяр. Алыска жүк ташыган айдоочуларда (дальнебойщиктер) өз алдынча жазылбаган мыйзам иштелип чыккан, машинасы бузулуп же кандайдыр бир проблема менен токтоп калгандарга башкалары сөзсүз түрдө токтоп, колдон келишинче жардамын берет.

Жамааттык-жекелик мамиленин вербалдык чагылдырылышына талдоо жүргүзүүдөн мурда В. Г. Гактын мындай пикирин келтирүүнү туура деп таптык: “Тилдик формаларды өзүн өзү таануу, бул тилде сүйлөгөн эл, жаран менен түздөн-түз байланыштырууга этият мамиле жасоо зарыл” [Гак 2000:60]. Чындыгында, инсандын дили менен тили дайыма эле бири-бири менен дал келе бербейт, адамдын сөзүнөн анын чыныгы оюн так билүү абдан татаал.

Лингвистикалык адабиятарда жамааттык-жекелик параметрлердин карама-каршы келиши көп учурларда ат атоочтордун колдонулуу өзгөчөлүктөрү менен байланыштырылат. Англис тилинде жактама ат атоочтор баш тамга менен жазылат дейт С. Г. Тер-Минасова [Тер-Минасова 2000:214]. Кыргыз тилинде *мен*, орус тилинде *я* ат атоочторун баш тамга менен жазууга болобу, жок, эч качан болбойт. Мынтип жазсак өзүн көтөрүп, ашыкча белгилеп жазыптыр деп шылдыңга калабыз. Анын үстүнө, орустар *я* тамгасын алфавиттин эң акыркы тамгасы деп эсептешет. Орус тилинде *вы* экинчи жактын жактама ат атоочу бир адамга сылык түрдө айтылганда гана *Вы* делинип, баш тамга менен жазылат. Илимий стилде жазылган эмгектерде “менин оюмча” – *по-моему*, “мен мынтип ойлоймун” – *я так думаю* деп

жазылбай, “биздин оюбузча” – *по нашему мнению, на наш взгляд*, “биз мынттип ойлойбуз” – *мы так думаем* деп салабаттуу түрдө жазылат.

Бизде өзүн өзү мактоо, өзү тууралуу жакшы сөздөрдү айтуу эң эле жок дегенде ыңгайсыз, ал эми америкалыктар болсо кайда болбосун өзүн көрсөтүүгө аракет жасашат. Бизге өзү тууралуу резюме, анкета жазуу деген балээ Батыштан келгенден бери аргасыздан өзү тууралуу жакшы сөздөрдү көбүрөөк айтуу жана жазуу калыптана баштады. Буга чейин бизде (СССР мезгилинде) башка адистердин рекомендациясы, сунушу, “кадрлар резерви” деген түшүнүк биринчи планга коюлчу.

Американын студенттери туруктуу тайпаларда окушпайт, ар бири өз кызыгуусуна жана керектөөсүнө карап жекече расписаниесин түзүп алат. Кайсыл бир курсту өтүү үчүн топтолгон тайпа индивидуумдардын тобу катары эсептелинет, ал эми бизде болсо ар бир класс же группа өзүнчө бир жамаат, алардын максаты жана кызыгуусу бирдей болууга тийиш. Америкалык изилдөөчү А. Балдвиндин байкоосу жана анын пикири боюнча, россиялык студенттер (демек, биздин студенттер да) – академиялык тайпанын ичинде бирин-бири колдогон өзүнчө бир ынтымактуу топ. Материалды жакшы түшүнө албаган студент башкасынан жардам сурайт же анын конспектисин эч ойлонбой эле ала алат. Америкалык студенттер үчүн болсо башкы көрсөткүч өзүнө өзү ишенүү, башкаларга көз каранды болбоо. Бальдвин өзүнүн студенттик мезгилин эске салуу менен биз ар кандай проблемабызды башкалардын жардамысыз чечүүгө аракет жасачубуз. Группалаштарыбыздын көпчүлүгүнөн четтеп, алар менен тандап мамиле түзүүгө умтулар элек дейт [Балдвин 2000:370-371].

Россиялык-америкалык сүйлөшүүлөргө көп катышкан Й. Ричмонд орустар алдын ала сүйлөшүлгөн тартипти так сактап, жамааттык пикирди билдирүүгө аракет жасаса, америкалыктар, тескерисинче, өзүнүн жекече пикирин билдирүүгө умтулат, демек, ал америкалык коомдогу пикирлердин плюрализмдин чагылдырат деген [Richmond 1993:154].

3.1.6.2. Агенттүүлөк - агенттүүлүк эмес чен өлчөм.

Эл аралык коммуникация процессиндеги улуттун жана анын тилинин мүнөзүн аныктоо үчүн көпчүлүк изилдөөчүлөр “бардык” (бытие) жана “аракет” критерийлеринин кызматтарын баса белгилешет. Америкалык маданиятка агенттүүлүк, активдүүлүк, б.а. курчап турган айлана-чөйрөгө иш-аракет менен мамиле жасоо, ал эми орус маданиятына бардыкка, болгондукка, б.а. чындыкка түшүнүүчүлүк, чыдоо менен мамиле жасоо тиешелүү деген пикирлер да арбын.

К. Сорти: “Биз активдүү элбиз, кандай учурда кандайча аракет жасоого чечкиндүүлүк менен киришебиз. Натыйжада, Америка маданиятынын өзөгү болуп практикалык аракеттерге карата субъективдүү көз караштарга ээ болгон менталдык ориентация жасоо эсептелет,” – деп белгилеген [Storti 1994:24-38]. Биз муну объективдүү реалдуулукту эске албай туруп жаратылышты, айлана-чөйрөнү, коомду өз кызыкчылыгына жараша өзгөртүүгө болгон аракет деп түшүнүүгө тийишпиз. Мына ошондуктан да Америка Кошмо Штаттары башка мамлекеттердин ички иштерине кийлигишкен, аларды кандай жашоого үйрөткөн, дүйнөдөгү доминанттык абалга умтулган деген сыяктуу репутацияга ээ болуп отурат. Кеп жалаң гана агрессия жөнүндө гана эмес, америкалыктар тарабынан жүргүзүлүп жаткан оң маанидеги иш-аракеттер (миссионерлердин иш-аракеттери, бизнестик окуулар, көп сандаган коомдук уюмдардын өкүлчүлүктөрү ж.б.) тууралуу да болуп жатат. Мисалы, америкалык миссионер мынтип жазат: “Адамдардын жүрөгүн өзгөртүү үчүн биз алардын ишенимдерин өзгөртүүгө тийишпиз, алардын жүрөгүн өзгөртүүгө жетишкенде биз алардын мамлекетин өзгөртө алабыз” [Llewellyn 2000:91]. Бирок биз америкалыктар тарабынан өзгөртүлүүгө муктажбызбы деген мыйзам ченемдүү суроо пайда болбой койбойт. Демек, америкалыктар көп учурда жергиликтүү саясий-экономикалык кырдаалды, ал өлкөнүн жана калкынын кызыкчылыктарын эске албоо менен туура эмес кадамдарга

барышууда да эл аралык мамилелердин жана сүйлөшүүлөрдүн бузулушунда күнөөнү өздөрүнөн эмес, башкалардан издөөгө аракет жасашкан учурлары да жок эмес.

Америкалык тобокелчил жана чечкиндүү аракеттерге россиялык агентивдүү эмес – адамдар өз тагдырына көнүүгө тийиш деген түшүнүк, автономдук агент катары индивиддин жетишерлик деңгээлде бөлүнүп тура албастыгы, жалпы коомчулуктан чыга албоо сыяктуу белгилер жана мүнөздөр карама-каршы турат [Вежбицкая 1996:33-34].

Аракеттүүлүк – аракетсиздик агымында жогоруда аталгандардан сырткары америкалык жана россиялык коммуникациялардын карама-каршылыгы орус маданиятында “активдүү” жана “пассивдүү” ролдордун бар экендигинде, ал эми америкалыктарда коммуникативдик ролдор бир топ симметриялуу деңгээлде болгондугунда байкалат. Орус эли сыяктуу эле бизде, кыргыздарда да, үйдүн ээси конокко салыштырмалуу көбүрөөк коммуникативдик активдүүлүктү көрсөтүүгө тийиш. Буга байланыштуу бизде *жаман үйдү коногу бийлейт* деген макал айтылат. Ушундай эле көрүнүш окутуучу менен студенттердин ортосундагы мамиледе да байкалат, лекция мезгилинде биздин айрым студенттер пассивдүү ролго даяр болуп, мемиреп гана кайдыгер отура берүүгө даяр, ал эми батыштык студенттер академиялык процесске өздөрү активдүү катышууга аракеттенишет.

Бүткүл дүйнөдө америкалыктар прагматиктер катары бекем репутацияга ээ. Е. Розеншток-Хюсси: “Балтанын тарсылдата үн чыгарып дарак кыйганы – Американын табигый философиясы. Өз талантына шыктанган жазуучулар эмес, а митайым саясатчылар, генийлер эмес, а “өздөрүн өздөрү жасап алган адамдар” бизге зарыл”, – деп жазган [Пигалев 1997:69]. Америкалыктар бардык материалдык эмес нерселерге карата өздөрүн оңтойсуздукта сезишет. “Биз эсептөөгө болбогон нерселерге ишенбейбиз”, – деп жазган К. Сторти [Storti 1990:65]. Мына ушундан улам биз америкалыктардын эмоционалдык проблемаларга жана кырдаалдарга

карата логикалык жана рационалдуу түрдө мамиле жасарын байкай алабыз. Балким, салыштырмалуу түрдө кыска тарыхый мезгилде Америка Кошмо Штаттарынын тез өнүгүп кеткендигинин себеби да ушунда болсо керек.

Америкалык изилдөөчүлөр көп учурда антиинтеллектуалдуулукту америкалыктардын типтүү белгиси катары көрсөтүшөт жана кыйла мезгилден бери маданиятка шектенүү, ага баа бербөө менен карайбыз жана мамиле жасайбыз дешет. Алар дайыма маданият кандайдыр бир пайдалуу максат үчүн кызмат кылууга тийиш деп келишет. “Америкалыктар декламация кылып айта турган ырды, ырдоого мүмкүн болгон музыканы, жашоого даярдай турган билимди талап кылышкан. Дүйнөдө эч бир жерде интеллектуалдарды ушунчалык деңгээлде кемсинтишкен эмес” [Commager 1950:10]. Америкалык менталитетте национализм, прагматизм үстөмдүк кылат.

Россияда болсо, тескерисинче, прагматизмге терс мамиле жасалып, ал руханий байлыкка жана тазалыкка карама-каршы коюлат. Орус калкы табияты боюнча эмоционалдуу болот, көтөрүнкү абалдан бат эле маанай чөккөн абалга же, тескерисинче, басынуудан эргүүгө тез эле өтүп кетишет. “Орус элинин мүнөзүнүн салттык структурасы кубанычтуу маанайдан тез эле депрессиялык абалга түшүп калуучу индивидуумдарды калыптандырды жана өстүрдү” [Stephen 1996:368].

Америкалыктардын аналитикалык ой жүгүртүшү бизге суук жана сезимсиз туюлат, алар ар кандай ишке пайда-зиянын терең салмактап туруп мамиле жасашат. “Алар сөздү кандайдыр конкреттүү маани-маңыздын өткөргүчү катары гана көрүшөт жана коммуникациядагы тилдин так жана даана маанисин анчейин баалашпайт”, – деп жазат К. Сторти [Storti 1994:45]. Биз сезим, каалоо жана көңүлгө карап иш кылсак, америкалыктар материалдык байлыкка карап мамиле жасашат да, алар биздин жасаган аракеттерибизди, жүрүм-турумубузду логикалык жактан туура эмес жана иррационалдуу катары көрүшөт.

Орус калкынын эмоционалдуулугу (биз кыргыз калкынын да деп ишеничтүүлүк менен айтар элек) тилдин бардык деңгээлдеринен (лексикалык-семантикалык маанилердин көркөм берилиши, троптордун жыштыгы, эмоционалдык лексиканын байлыгы, тилдин синтаксистик-экспрессивдик кенен мүмкүнчүлүктөрү, көп кырдуу эмоционалдык-тилдик каражаттар ж.б.) ачык байкалат.

Америкалык прагматизмди кептик жана тилдик маалыматтардын өлчөмүнөн да көрүүгө болот, буга минималдык көлөмдө жазуу зарыл болгон электрондук почталар да бир топ себеп болду, уюлдук телефон менен сүйлөшүүдө да алар бизге окшоп бала-чаканы, ден-соолукту, мал-жанды, коңшу-колоңду, күндөлүк жумушту сурамжыламыш болуп божурап отурбай, негизинен, боло турган ишти гана сурашат жана маалымдашат. Биздин пикир алмашуубузда иррационализм үстөмдүк кылат.

Й. Ричмонд белгилегендей, америкалык ишкерлер (бизнесмендер) сүйлөшүү жүргүзүүдө ишти пункттар боюнча макулдашууну эп көрүшөт. Бизде болсо ишкерлер жумуш тууралуу сүйлөшүүдөн мурда өнөктөштүн тилин табууга, ага жакшы мамиле жасоого, анын ишеничине кирүүгө, көңүлүн алууга аракет жасашат (мына ошондуктан да бул сыяктуу сүйлөшүүлөр көп учурларда чайкана, ресторандарда жана кафелерде жүргүзүлөт) [Richmond 1997:152].

Улуттар жана мамлекеттер *кызматташуусу* (алдыга коюлган максатка жетүү үчүн биргелешкен аракет) жана *атаандашуусу* (бирдей эле максаттын ишке ашуусундагы эрегиш) боюнча да айырмаланышат.

Америкалык маданиятта кызматтык же экономикалык тепкич боюнча кызматташуу, өз ара жардамдашууга караганда атаандаштык аркылуу алга жылууга же жогору көтөрүлүүгө басым жасоо кабыл алынган. С. Армитадждын пикири боюнча, “жашоо, эркиндик жана бакытка карай умтулуу” (АКШнын Конституциясынан алынган фраза) жалпы кызыкчылык үчүн эмес, жекече жыргалчылыкка аракет жасоо катары аныкталат [Armitage

1996]. Америкалыктар жетектөөгө алган “иште, алга жыл, үлгүр” деп аталчу ийгиликтин императивдери башкалардын эсебинен ийгиликке жетишүү аморалдык деп эсептеген биз үчүн жат көрүнүш.

Орус маданиятында атаандаштык жок деп айтуу адилеттүүлүк болбой калар эле, дүйнөдөгү эки улуу держава Америка Кошмо Штаттары менен Россиянын өздөрүнүн бүтпөгөн атаандаштыгы (анын ичинде, согуштук) дүйнө элин кыжалааттыкка салууда деп айтсак жаңылышпаган болор элек. Мындай эрегишүүдөн зыяндан башка пайдасынын жоктугу, мурдагыдай каршылашкан социалисттик жана капиталисттик ситемалар түшүнүгүнүн жок болгондугу тууралуу буга чейин айтылып өткөн. Демек, НАТОнун (аны негизинен жетектеген жана каржылаган да АКШ) Россияны туш тараптан курчап алышы – акылга сыйбаган иш.

Американын коммуникативдик системасында атаандаштыктын үлүштүк бөлүгү Россияга караганда көбүрөөк, алар дээрлик дайыма биз айткандай гана болууга тийиш деп келишет. АКШда коммуникациядагы атаандаштык маанайга өбөлгө түзүүчү төмөндөгүдөй бир топ себептер бар: 1) экономикадагы рынок мамилесинин узакка созулган өнүгүүсүндөгү атаандаштык; 2) АКШдагы көп улуттуулук, демек, ички атаандаштык жана конкуренция; 3) аялдардын кыймылынын кеңири жайылтылышы, этникалык жана сексуалдык азчылыктардын өз укуктары үчүн болгон аракеттери; 4) курактык топтордун ортосундагы социалдык мамилелердин чектеринин жоюлушу; 5) улуттук мүнөздүн жана тарыхый өнүгүүнүн өзгөчөлүктөрү.

Эгер жогоруда аталгандарга байланыштуу team (команда) жана жамаат (коллектив) сөздөрүнө анализ берип, аларды өз ара салыштыра турган болсок, бул концептилердин ортосундагы чоң айырмачылыктарды байкайбыз. *Жамаат* – бул бир тектүү жана бир максатта узак мөөнөткө бириккен топ. *Команда* болсо конкреттүү максатка же ийгиликке жетишүү үчүн кандайдыр бир конкреттүү убакытка же убактылуу түзүлөт, анын курамы да бат-бат өзгөрүп турушу мүмкүн, мисалы, спорттук же ар түрдүү

конкурстарга, мелдештерге катышуучу командалар. Бизге “советтик формула” боюнча *бирөө баары үчүн, баары бирөө үчүн*”, “коллективден ажыраба деген аң-сезимибизге калыптанып калган принциптер – америкалыктар үчүн жат көрүнүш. АКШдагы командалык жана жамааттык иш-аракеттер да кандайдыр прагматикалык максаттарды көздөйт.

Эл аралык коммуникация табияты жана маани-маңызы боюнча жарандардын мамиле-катышынын формасы болгондуктан сүйлөшүүлөрдөгү кызматташууга же атаандашууга болгон маанай коммуниканттардын ортосундагы мамилени, алардын сүйлөшүүлөрүнүн натыйжасын аныктоочу башкы критерийлердин бири. Экинчи параграфта эле мисал келтирилген Балдвин: “Россиялык студенттер тайпа ичинде абдан активдүү иштешет, шпаргалкаларын да биргелешип даярдашат (билеттердеги бардык суроолорго бир студенттин шпаргалка даярдап үлгүрүшү мүмкүн эмес). Экзамен же практикалык сабактарда студент суроого жооп бере албай калса, окутуучуга угузбай ага туура жоопту айтып берүүгө аракеттенишет, демек, жооптуу учурларда аларда атаандашуу дээрлик жок. Ал тургай, мыкты окуган студенттер бизде тайпа ичинде чакан топту түзүп алышып достошуп жүрүшөт. Америкалык студенттерде болсо башкаларга жардам берүү ыңгайсыздыкты жаратат, ал тургай айрымдар үчүн ойго келбеген иш, себеби аларда ар ким өзү үчүн жооп берүүгө, өзүнө өзү кам көрүүгө тийиш деген принцип биротоло калыптанып калган”, – деп жазган [Балдвин 2000].

Америкалык студенттердин бири-биринен окчун отуруп, дептерлерин колу менен жаап алышкандыктарын биздин студенттер таптакыр колдоого алышпайт. Бизде отличниктердин начар окугандарга дайыма жардам көрсөтүүсү көндүм адат катары калыптанган, мектептерде сабакка жетишпеген окуучуларды мыкты окугандарга жардам көрсөтүүгө бекитип да беришет.

Америкалыктар эл аралык сүйлөшүүлөрдөгү мыкты натыйжа деп конкреттүү жана кыска мөөнөттүү жетишкендиктерди да (пайдалуу жана

ийгиликтүү келишим, долбоор, инвестициядан жакшы пайда табуу ж.б.) эсептей беришет. Биз болсо бирөөгө зыян келтирбей эки тараптуу пайда көрүүнү артык көрөбүз. Америкалыктар системага ишенсе, биз адамдын өзүнө ишеним артканды артык көрөбүз, мына ошондуктан бизде адамдагы башкы баалуулук ага болгон ишеним, сага эч ким ишенбей калгандан кийин адам катарынан чыкканың деп айтылып келет. Америкалыктар кандайдыр ийгиликка максаттуу түрдө умтулушат, ал эми биздин коммуникативдик жүрүм-турумубуз аларга ишкерлик эмес аракеттей, кесипкөйлүк эместей сезилет. Биз болсо алардын кыска мөөнөттүү аракеттерин алысты көрө албагандар катары кабыл алабыз.

Коммуникациядагы атаандаштыктын формалары катары коммуниканттын биринин аңгемелешүүчүсүнүн репликасына пикир алмашуу аркылуу эмес, курч сөздөр менен жооп берүүсү, анын пикирине өз оюн кескин түрдө каршы коюусу, акыркы сөздү жана чечимди өзүнүн гана айтууга умтулуусу эсептелет. Албетте, бул аракеттер эл аралык коммуникацияда эч кандай жакшы натыйжага алып келбейт, ким болбосун өзүнүн, анын үстүнө өз мамлекетинин кадыр-баркын түшүрүүнү, башкалардын алдында кемсинүүнү каалабайт.

Америкалыктар менен россиялыктардын мүнөздөрүндөгү салттык карама-каршылыктардын дагы бири *оптимизм* жана *пессимизм* болуп эсептелет. Америкалыктар “оңолгус оптимистер” катары каралат жана бактылуу болууга жан үрөп аракет жасашат, бакытты алар башкы көрсөткүч катары карашат. К. Сторти буга байланыштуу кайсыл бир америкалык акындын “Биз өз тагдырыбыздын кожоюнубуз жана өз жан дүйнөбүздүн капитаныбыз” деген саптарын мисал катары келтирет [Storti 1994:80]. Америка Кошмо Штаттарында бактысыз болуу – адаттан сырт көрүнүш, кандай жагдай болбосун алар ийгиликтин, өсүп-өнүгүүнүн жана бактылуулуктун белгисин берүүгө, жалган жылмаюуга аракеттенишет, ушундай эле маанай күчтүү өнүгүп жаткан Азия мамлекеттеринде жана

Японияда да ачык байкалат. Бул жерде чыгаан жазуучубуз Ч. Айтматовдун түбөлүк бакыт болбойт, бактылуу учурлар гана болот, ошол учурларды баамдай жана андай бактылуу мезгилдердин кадырына жете билүү керек дегенин кошумчалай кеткибиз келди.

Америкалыктарга өз тагдырына нааразы болуп бирөөлөргө даттануу, өз арманын айтуу мүнөздүү эмес. Алар жылмайып гана менде баары жакшы деп айтууга милдеттүү. Эгер сенде кандайдыр бир көйгөй жаралып калса, аны өзүң чеч, башкаларды өз кыйынчылыктарың менен түйшүккө салба, анда сен эч нерсеге жарабаган адам катары эсептелип каласың деп эсептешет. Америкалыктардын ашыкча оптимизми бизге жасалмалуулуктай жана кандайдыр шектүүдөй туюлат. Биз өтө эле жакын адамыбыз болбосо ага ийгилигибизди да айтуудан тартынабыз, анда эле мактангандай болуп калабыз деген ой көңүл борборунда турат.

Эртеңки күнгө ишенүү америкалыктардын дагы бир психологиялык өзгөчөлүгү, мына ошондуктан да алар алыскы келечек үчүн план түзүүдөн чочулашат. Кызматташуу же бизнес-семинарларды өткөрүү үчүн Россияга келген Батыш бизнесмендери орустардын келечек иш пландарын түзүүдөн тайсалдашкандыгына даттанышат. Ал эми орустар болсо азыр биз алдын ала божомолдоого болбогон кырдаалда жашап жатабыз жана кандай гана шарт-жагдай болбосун ага ыңгайлашып кетүүгө даярбыз дешет. Маанилүү иш-чаралар үчүн чакырууларды Россиядан акыркы моменттерде жөнөтүшөт, ал эми америкалыктарда болсо бул датага жарым жыл мурда эле башка иштер пландаштырылган болот. Бизде бир топ маанилүү документтерди жана маалыматтарды саат экиге алып келгиле деп ошол эле күнү саат ондо талап кылып кабар берген учурлар да жок эмес. Америка Кошмо Штаттарына лекция өтүү үчүн барган орус окутуучулары америкалык колледждерде жана университеттерде сабактардын расписаниеси семестр башталганга чейин бир топ убакыт мурда түзүлө тургандыгына көнө албай келишет.

Америкалыктарда ырым-жырымдарга ишенүү дээрлик жок, мына ошондуктан алар келечекке ишенимдүүлүк менен карашат, а биз болсо *сөзсүз барам, сөзсүз аткарам* деп алып чочуп кетип, анын артынан *Кудай кааласа, буюрса* деп алабыз. Жыйынтыктап айтканда, биз батыштыктарга салыштырмалуу келечектеги күтүүсүздүктөн азыраак чочулайбыз, жамандык болсо да тагдыр ушул экен, башка салганы ушул деп өзүбүздү өзүбүз жооткотобуз.

Коммуникацияга түздөн-түз байланышкан *чыдамдуулук* жана *чыдам* терминдери биздин лингвомаданиятта бир уңгулуу сөздөр болгондуктан алардын маани-маңызын алмаштырып же чаташтырып жиберген учурларыбыз да жок эмес. Англис тилинде болсо алар *patience* жана *tolerance* деген сөздөр аркылуу бөлөк-бөлөк айтылат. Мындан улам бизге толеранттуулук деген сөз мода сыяктуу кирип, Батыштан келгендер бизди толеранттуу – чыдамдуу жана кечиримдүү болууга тарбиялоого активдүү аракет кылууга киришип да кетишти. Чыдоо биз үчүн көнүмүш адат десек жаңылышпаган болор элек, кандай кыйын учур болсо да кыргыз эли бири-бирине жардам берүү менен колдоо көрсөтүп келген. *Башка түшсө байтал ат болот* дешип мүнкүрөбөй, ар кандай кыйынчылыкты көтөрүүгө өздөрүн өздөрү даярдашкан. Чындыгында, бизде чыдамдуулук менен чыдоонун мааниси бири-биринен кескин айырмаланбайт, мына ошондуктан эки түшүнүктү бирин экинчисинен кескин ажыратпай сөз кыла берүүнү эп көрөбүз.

Америкалыктарда тарыхый калыптануу жана өнүгүү өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу чыдамдуулук эзелтеден эле бекем калыптанып келген. Жаңы материкке келип түшүү менен эле аларды бейиштегидей жашоо күтүп турган эмес. Жаңы шарт, жаңыча жашоо, бейтааныш айлана-чөйрө аларды тосуп алды, анын үстүнө беш кошкон эл бири-бири менен биргелешип, бирин экинчиси түшүнүп жашоого, ар улуттун өкүлдөрү каршылашпай канатташып жашоого мажбур болду.

Негизи, америкалыктардын чыдамдуулугуна ашыкча баа берүүгө да жарабайт. Х. С. Коммаждердин америкалыктардын динге жана моралга болгон чыдамдуулугунун деңгээли алардын жаңы идеяларды кабыл алууга болгон даярдыгы менен гана эмес, алардын бул маселелерге кайдыгерлик менен мамиле жасашы аркылуу да түшүндүрүлөт деп айтканы менен макул болууга туура келет [Commager 1950:413-414].

Чыдоо жана чыдамдуулук салыштырмалуу мүнөзгө ээ. Америкалыктар биздин турмуш-тиричилигибиздеги түзүлгөн айрым ыңгайсыздыктарга, керектөөчүлөрдүн укуктарынын толук коргоого алынбагандыгына, кызмат адамдары тарабынан мыйзамдуулуктун толук сакталбагандыгына, ашынган коррупцияга, адам укугунун жетишээрлик деңгээлде сакталбагандыгына, бийлик эл үчүн эмес, эл бийлик үчүн кызмат кылган учурлардын арбындыгына түшүнө албай келишет.

Америкалыктар сүйлөшүү учурларында өз кызыкчылыктарын коргоого алуу менен компромисске барууга, айрым пикир келишпөөчүлүктөрдү жылмалоого умтулушат. Ал эми экинчи жактан болсо чыдамсыз америкалыктар тезирээк чечим кабыл алууга шашылышса, орустар менен кыргыздар баарын салмактап көрүүгө, өнөктөштөрдүн ишенимдүүлүгүн текшерүүгө аракет жасашат. Тез чечим алууга жетише албаган америкалыктардын келишимден алдын ала баш тартып, артка кайткан учурлары да жок эмес. Мектептердеги же жогорку окуу жайларындагы кемчиликтерди талкууга алууда, ар кимиси өз кызыкчылыгын коргоого алууга умтулуу менен америкалыктар бизге салыштырмалуу ызы-чууга жакын болушат. Жакында эле коңшулар сүйлөшүп отуруп талаш-тартыш жараткан бир тема башталып кетти. Бирөөсү мени мектепке баламдын үстүнөн даттанып үч жолу чакырышты. Уулуңуз жөндөмдүү, кабыл алуусу жана эске тутуусу мыкты, бирок бардык сабактарга кызыгуусу бирдей эмес. Мугалимдерди жетишээрлик деңгээлде сыйлабайт, мага сиздин предметиңиз анча керек эмес, бул сабакка кызыкпаймын жана анын мага кереги жок деп

тике айтып тура берет. Натыйжада башка окуучулардын да предметке болгон кызыгуусун бузат деп даттанышкандыгын айтып, бир чети уулуна карата ачуулангандыгын билдирсе, бир чети өз уулу эмеспи, аргасы кетип ага таңдана күлдү. Баланын бул кылыгын колдогондор да болду, бирок көпчүлүгүбүз анын кылыгына нааразыландык. Себеби анын мугалимдер менен ачык талашып-тартышканы, алар менен ачык полемикага барганы, биз сөз кылып жаткандай, Америка, Европа сыяктуу мамлекеттерге туура келсе да, биздин менталитетке туура келбейт болчу.

Көпчүлүк авторлор биздеги тоталитаризм менен авторитаризмди чаташтырбоого чакырышат да, бизде бийликти сыйлашат, бирок андан коркушпайт деп белгилешет. Бул айтылгандар, айрыкча, бизге, Кыргызстанга өзгөчө мүнөздүү, үч жолу революция дейбизби, төңкөрүш дейбизби, айтор, бийлик алмаштырдык. Эки жолу президенттерибизди сыртка качууга мажбур кылдык. Бул башка болбогондо да Орто Азия республикалары үчүн түшкө кирбеген окуя болор эле.

Биздин мектептерге сабак өтүү үчүн келген америкалык мугалимдер мектеп директорунун мугалимдерге, мугалимдердин окуучуларга карата авторитардык тонун кабыл ала алышпайт жана мунун натыйжасында маданияттар аралык түшүнбөстүктөр келип чыгуусу күтүлөт.

Ачык-айкындуулук туурасында сөз кылуудан мурда америкалык жана россиялык айкындуулук экөө эки башка көрүнүш экендигин белгилей кеткибиз келет. Америкалык ачык-айкындуулукту коммуникативдик стратегия катары карай турган болсок, анда алардын кебинин түздүгү, кыскалыгы жана ишкерлиги даана байкалат.

Россиялыктардын кебинин ачыктыгы деп алардын өз жан дүйнөсүн аңгемелешүүчүсүнө толугу менен ачып берүүгө даярдыгы деп түшүнүүгө тийишпиз. Н. А. Бердяев: “Орус эли – мамиле-катышка абдан жакын эл. Орустарда шарттуулук, башкалардан өзүн алыста кармоо аракети жок, жакын

тааныш болбосо да, бир аз чогуу отурган адамы менен аңгемелешүүгө умтулат...”, – деп жазган [Бердяев 1990b:471].

Америкалык лингвист бир кызык учурга туш болгон жана ал тууралуу мындай дейт: “Бизге, америкалыктарга, салыштырмалуу россиялыктар ачык-айрым жана ар кандай мамиле-катышта өздөрүн эркин сезишет. Биз өз ара кыйкырышып жаткан адамдарды көрүп алар жаңжалдашып жаткан экен деп ойлоппуз. Бир аздан кийин алар бири-бирин карап жылмая башташты, көрсө, алар агрессивдүү абалда эмес абдан берилүү менен гана маектешип жатышкан экен” [Hart 1998].

Семинарларды жана башка курстарды өткөргөндөн кийин анкета жүргүзүүдө америкалык окутуучулардын мага сын-пикир айтпапсыңар дегени бизде таң калууну жаратат. Биздин оюбузча жана пикирибиз боюнча, мында угуучулар лекторго ыраазычылыгын гана билдирүү керек эле. Бизде сынды көбүнчө оозеки түрдө гана беребиз жана жазуу түрүндөгү сындан чочулап турабыз. Бирөөгө терс сын берүү менен анын көңүлүн калтырып албаймынбы, өзүмө ашыкча душман ашырбаймынбы деген этияттануу да жок эмес.

Америкалык англис тили менен орус тилин салыштыруу менен гана чектелбей, бул баптын акырында башка тилдерди кыска түрдө салыштырып көрөлү. Чыгыш өлкөлөрүнүн (мисалы, Кытай, Япония, Корея ж.б.) маданияты Батыш Европа мамлекеттеринин маданиятына салыштырмалуу жамаатчылыкка жакын, латынамерикалыктар финндерге, немистерге жана британдыктарга караганда ачык-айрым мүнөздө жана эмоционалдуу болушат.

Жыйынтыктап айтканда, түрдүү элдердин жана улуттардын окшоштук, айырмачылыктары ар түрдүүчө татаалдыкта жана көп аспектилүү, ал эми биз анализге алган аспектилер жана параметрдик моделдер улуттар ортосундагы айырмачылыктарды жана окшоштуктарды аныктоого, аларды ар тараптуу анализге алууга көмөк көрсөтөт деген ишеникте болгубуз келет.

Аталган психологиялык эки чен-өлчөмдөн тышкары МАКда рационалдуулук-эмоционалдуулук, кызматташтык-эрегишүүчүлүк, оптимизм-пессимизм, сабырдуулук-чыдамсыздык, ачыктык-жабыктык сыяктуу да чен-өлчөмдөр белгиленет [Леонтович: 177].

3.2. МАКдагы социалдык окшоштуктар

3.2.1. Лингвомаданияттын социалдык жактан айырмаланышы

Жат маданиятка келип түшкөн инсан андагы жаңы жашоо образдарына ыңгайлашууга тийиш. Социалдык сферадагы маданияттар аралык айырмачылыктардын төмөнкүдөй себептерин бөлүп көрсөтүүгө болот: 1) коомдун мүчөлөрүн бирдей эмес катмарларга бөлүштүрүү; 2) статус жана кадыр-барк жөнүндөгү түрдүү көз караштар; 3) социалдык окшоштук жана айырмачылыктарды туура эмес түшүнүү, аларга ката баа берүү.

Коому түрдүү катмарларга бөлүнөт, бирок бул катмарлар так ажыратылбайт жана биринен-бирине жай гана байкалып-байкалбай өтүп турат. Социалдык бөлүштүрүү индивиддин географиялык (аймактык), этникалык жана маданий тиешелүүлүгүнө жараша горизонталдык абал боюнча жүрөт, ал эми жарандын социалдык иерархиясы боюнча бөлүштүрүү вертикалдык түрдө кетет.

П. А. Сорокиндин концепциясы боюнча, социалдык катмарларга бөлүнүү адамдардын иерархиялык рангындагы таптарга (класстарга) ажыроодон улам келип чыгат, мында жогорку, ортонку жана төмөнкү катмарлар болот. Бул учурда аларга укук менен артыкчылыктардын, жоопкерчилик менен милдеттердин, социалдык баалуулуктардын, бийликке, тигил же бул коомго таасир этүүнүн бөлүнүштөрү ар түрдүүчө болот [Сорокин 1992:285] (Караңыз: *Ток бала ач бала менен ойнобойт же Оозу кыйшык болсо да байдын уулу сүйлөсүн*).

Инсанды тигил же бул конкреттүү топко кошуу оңой жумуш эмес, айрым инсандарды ар кандай критерийлер боюнча бир эле учурда тигил же

бул социалдык топко киргизүүгө да мүмкүн. “Үй-бүлө”, “коом”, “коңшулар”, “кесиптештер”, “айылдаштар же жердештер”, “классташтар же курсташтар” сыяктуу социалдык топтор ичиндеги инсандар түрдүү кызыкчылыктары, туугандык байланыштары, аткарган жумушу, окуусу сыяктуу иш-аракеттери аркылуу бири-бири менен тыгыз байланышып турат.

Социалдык топтордун башка түрлөрү да арбын. Мисалы, лекттерди көптөгөн түрлөргө ажыратышат. Х. М. Труби алардын диалект, идиолект, фамилиялект, коммунолект жана регионлект сыяктуу топторун бөлүп көрсөткөн [Truby 1993:43]. Ал эми Д. Таннен болсо гендерлекттер – эркектер жана аялдар тарабынан колдонулган тилдин өзгөчөлүктөрү тууралуу жазат [Tannen 1990:42]. Булардан сырткары А. Д. Швейцер [1983:167] аскердик жаргонду, жаштар сленгин, хиппилердин, наркомандардын кебин, кылмышкерлер дүйнөсүнүн тилин ж.б. бөлүп көрсөтөт. Ал тургай, бакчадагылар, окуучулар менен студенттердин да өз лексикалык өзгөчөлүктөрү бар деп айтар элек.

Тилдердин социалдык катмарларга ажыратылышында бири-бирине карама-каршы келген эки тенденция бар: биринчиден, илим-техниканын өсүшүнө байланыштуу пайда болгон профессионалдык жаргондор, мисалы, компьютер жана улам жаңы пайда болуп жаткан уюлдук телефондордун тилин айыл жерлериндегилер жана улуу, орто муундардын өкүлдөрү таптакыр түшүнбөй калды. Экинчиден, жаштардын басымдуу көпчүлүгү шаар жерлеринде окуп жана иштеп байыртадан келе жаткан эне тилиндеги айрым сөздөрдү (айрыкча чарбачылыкка, үй тиричилигине тиешелүү) түшүнбөй калышты, китеп, гезит, журнал окуу азайды.

Социалдык окшоштук инсандардын коомдогу социалдык ролуна, өзгөчөлүктөрүнө жана кызматына жараша калыптанат. Раса, этникалык өзгөчөлүк, гендер жана жаш курак социалдык катмарланууга жана калыптанууга база катары кызмат кылат.

Жогоруда аталган критерийлер боюнча ажыратылган социалдык топтор өз алдынча дагы “көрүнгөн” жана “көрүнбөгөн” топтор болуп бөлүнөт. “көрүнбөгөндөр” деп коомдо кеңири белгилүү болбогон жана аларга башкалардын анча көңүлү бурулбаган эркектер, аялдар, актар, кара түстөгүлөр, азиялыктар кирет. “Көрүнгөндөргө” болсо гомосексуалисттер, гетеросексуалдар, өңү-түсү бузулган майыптар, эргежээлдер ж.б. киргизилиши мүмкүн. Бул бөлүштүрүү бир караганда таптакыр туура эмес жана теңирден тескеридей сезилиши толук мүмкүн. Себеби өңү-түсү нормалдуу, башкалардан айырмаланбагандарга таанышы эле болбосо, көңүл деле бурулбайт. Гомосексуалисттердин жана гетеросексуалдардын баскан-турганы, кийим-кечеси, үнү башкалардан айырмаланып турат жана айлана-чөйрөсүндөгүлөр аларга ар кандай сезим менен кайрыла карап калышат. Бизде гомосексуалдар башкалардан айырмаланбоого, анын мындай экендигин элге байкатпоого аракет кылышканы менен Европада, Түндүк-Чыгыш Азия элдеринде, Японияда жана Америкада алардын айрымдары өздөрүн өздөрү рекламалап жатпайбы. “Көрүнгөн” жана “көрүнбөгөн” түшүнүктөрү салыштырмалуу көрүнүш, Африкада, ал тургай Америка Кошмо Штаттарында кара түстүүлөргө (негрлер) эч кандай деле көңүл бурулбайт, негрлер дээрлик келбеген аймактарга бирди жарым негр келип калса, аны жаш балдардын тандана ээрчип алышы толук мүмкүн. Ал эми Африка материгинин мамлекеттеринин чет жакаларында жашагандардын жарым жылаңач жүрө бергендиги алар үчүн адаттагыдай эле көрүнүш болгону менен биз үчүн бул накта эле жарым жапайылыктай көрүнүш.

Кара улуттагылардын кадыр-баркын түшүрбөө максатында аларды америкалыктар кийинки учурларда афро-америкалыктар деп атай башташты. Кара түстүүлөргө болгон жогорудагыдай мамилелерди айрым америкалыктар “орус расизми” деп атап жиберүүгө да үлгүрүшкөн, бул эч кандай расизм эмес, кара түстөгү адамдарды буга чейин көрбөгөндөргө ал жөн гана экзотика. Азыркы учурда батыш европалыктар жана

британиялыктар бизди африкалыктар жана азиялыктар (жакынкы Чыгыш) же болбосо негроиддер менен монголоиддер басып кетти деп өтө тынчсызданышууда, мында да чындыктын үлүшү бар. Эң жөнөкөй мисал, Россияда өтүп жаткан футбол боюнча дүйнөлүк чемпионатты карап отурсаңыз европалык жана англиялык командалардын арасында африкалыктар жана монголоиддер (кара чачтуулар) арбын ойношту.

Биздин сары түстүү бир кыргыз агайыбыз жамааты менен тоо арасындагы жат айылга бата кылууга барганда жаш балдар “орус келди, орус келди, карагыла” деп ызы-чуу түшүшкөн экен. Экинчи жактан алып караганда, ак түстөгү аял кара гетто арасында, айрыкча караңгылаш маалдарда дароо көзгө урунат. Европалык туристтер буга жеткиликтүү маани бербей, айрым учурларда жагымсыз абалдарга да душар болуп калышат.

3.2.2. Гендердик окшоштуктар жана айырмачылыктар

Буга чейин айтылып өткөндөй, эркектер менен аялдардын кептериндеги айырмачылыктарды Д. Таннен “гендерлект” деп атаган. Ар түрдүү элдерде, ар кандай дин ишенимине киргендерде аялдарга болгон мамиле ар түрдүүчө. Айрыкча мусулман элдеринин көпчүлүгүндө салыштырмалуу алып караганда жакынкы күндөргө чейин аялдардын укуктары эркектерге караганда чектелип келген. М. Мид Жаңы Гвинеядагы үч урууну изилдөөгө алып, аялдардагы агрессивдүүлүктү, ал эми эркектердин пассивдүүлүгүн жана алардын уруу ичиндеги, чарбачылыктагы, үй-бүлөдөгү социалдык ролдорундагы минималдык айырмачылыктарды байкаган [Light et al 1989:323-324]. Тибеттеги айрым урууларда болсо бир аял бир нече эркекке турмушка чыккан (сөздүн түз маанисинен алганда, аял эркектерге үйлөнгөн) да, бирөөсүн алып калып, калганын мал бакканы тоого карай айдаган, алар улам кезектешип, бирин-бири алмаштырып турган.

Кайсыл элдин тилинде болбосун эркек менен аялды, алардын турган-турпатын, келбетин, сулуулугун, сырткы көрүнүшүн, кыялын мактоого алган

же тескерисинче сынга алган сөздөр ар түрдүүчө. Эркек менен аялдын коммуникациясы асимметриялуу жана алар төмөнкү себептерге байланыштуу:

1. Кепте колдонулуучу лексиканын тандоо, аялдардын кебинде колдонулуучу *ботом, катыгүн, алда кокуй ай, о каран күн, өлүгүңдү көрөйүн* сыяктуу эмоционалдык-экспрессивдүү терс маанайды билдирүүчү сырдык сөздөр эркектердин кебинде дээлик колдонулбайт. Негизи, аялдар эркектерге салыштырмалуу кайгырчаак, тынчы жок жана ар кандай көрүнүштөргө майдачылдык менен мамиле жасашат. Бекер жеринен кыргыздын белгилүү акыны М. Абылкасымова:

Биз, аялдар – майдабыз,

Майдасы көп жайдабыз, - деп жазбагандыр.

2. Эркекти жана аялды сүрөттөө үчүн колдонулуучу лексиканын айырмачылыгы: кыргыз элинде эркектерге карата *сулуу* сын атоочу сейрек учурларда гана колдонулат, аялдарды *сулуу, татынакай, ажарлуу, жылдыздуу, көзгө жакын* деп сүрөттөсөк, эркектерге карата көбүнчө *келишимдүү, зыңкыйган, албеттүү* сыяктуу сын атоочтор колдонулат. Деги эле, эркектерге сулуулугуна, сырткы көрүнүшүнө карата баа берилгени ыңгайсыздыкты жаратат.

3. Синтаксистик түзүлмөлөрдүн (конструкциялардын) колдонулушу: эркектер буйрук, талап кылуучу интонацияны колдонууну артык көрсө, аялдар биргелешип аракет жасоо же жардам суроо интонациясын көбүрөөк пайдаланышат, деги эле, эркектер кандай жагдай болбосун бирөөдөн жардам суроону намыс көрүшөт. *Атаңын оозун урайын!* Түрмөгү, мисалы, эркектерге гана мүнөздүү.

4. Паралингвистикалык каражаттар: аялдар эркектерге салыштырмалуу акырыныраак сүйлөшөт, аялдардын кеби ишеничтүүрөөк, бекем эместей сезилиши да мүмкүн. Аялдар эркектерге окшоп чечкиндүүлүк менен тарсылдап сүйлөгөндө анын кеби коммуникантына орой сезилиши толук

мүмкүн. *Өпкөмү кагайын! Садагаң болуп кетейин!* Деген сакралдык мазмундагы алкоолор аялдардын кебинде учурайт.

5. Коммуникациялык стратегиянын тандалып алынышы: эркектердин кеби бир топ чечкиндүү, ишенимдүү жана салмактуу, аялдар эркектердин кебин сейрегирээк бузат жана токтотуп калат. Аялдар көп учурда күнөөсүн сезгенде кечирим сурашат, ал эми эркектер эркектик намыска салып моюн толгоп коюшу да күтүлөт. Аялдар эркектерге окшоп түздөн-түз качырбай, пикирин кыйыр түрдө билдирүүгө аракет жасашы да мүмкүн (алар аялдык назиктигин сактоого аракет жасашат). Кайын журт өкүлдөрүн тергөө, атынан чакырбоо талаптары кыргыз аялдарынын менталдуулугуна тиешелүү.

6. Унчукпай коюунун түрдүүчө колдонулушу: унчукпай коюуну бийлик катары колдонуу жана мен айтып бүттүм деген түр көрсөтүү менен эркектер сүрдүү түрдө унчукпай коюшат (*Аргымак аттын мыктысы азыраак оттоп көп чуркайт (жуушайт), азамат эрдин мыктысы азыраак сүйлөп көп тыңшайт*). Аялдардын көп сөздүүлүгү бардык учурда алардын алсыздыгын билдирип калат, алар бир баштап алганда (аялдык истерика) токтотуш абдан кыйын, ал эми эркектер болсо бир кыйкырып алып, кол шилтеп тескери карап кетип калышы мүмкүн.

Эркектик жана аялдык кеп түшүнүгү динамикалуу, алардын турмуш-шартына, билимине, тарбиясына, кызматтык абалына, коомдо алган ордуна жараша ал ар түрдүү деңгээлде өзгөрүүгө, такшалууга, оңдолууга жана өсүп-өнүгүүгө ээ болот. Маанилүү жана кадыр-барктуу көрүнүү үчүн айрымдардын атайылап мурду менен сүйлөп маңкалангандыгы кыжыр келтирүүдөн башка эч нерсеге жетишпейт.

Эл аралык сүйлөшүүлөрдө дайыма эле эркектер катыша бербейт, айрым учурларда эркек менен аялга маанилүү маселелерди чечүү үчүн сүйлөшүү столуна отурууга туура келет. Мындай учурларда төмөнкүдөй факторлорду эске алууга туура келет:

- сүйлөшүүгө барган коммуникант өкүлү болгон мамлекеттин социалдык кырдаалын жана гендердик саясатын мыкты билүү;
- эркектин аялга карата сый мамилеси;
- “саясий коррективдүүлүк”, “сексизм” жана “сексуалдык жабышуу” түшүнүктөрүн мыкты өздөштүрүү, өзүн өзү кармануу, аял коммуниканттын ар кандай тамаша сөздү туура эмес түшүнүп калуусун алдын алуу; “сексизм” деген сөздү окуп чочулоонун кереги жок, профессионалдык чөйрөдөгү, саясаттагы жана турмуш-тиричиликтеги бир жыныстын башка бир жыныстын үстүнөн болгон үстөмдүгүн америкалыктар ушундайча аташат;
- психологиялык, социалдык, коммуникативдик, керек болсо, сексуалдык дистанциянын ченемдерин туура тандоо;
- вербалдык жана вербалдык эмес коммуникативдик каражаттардын өз орду менен колдонулушу.

Аялдар менен эркектердин ортосундагы социалдык милдеттер ар түрдүүчө. Адат катары эркектер бар жерде аялдар бөтөлкөнү ачышпайт, оор жүктү көтөрүшпөйт, эркектерден мурда озунуп сүйлөшпөйт, тең чамалаш болсо ар кандай имараттарга эркектер аялдарды биринчи киргизишет. Эркек менен аял учурашканда биринчи ким кол бериши боюнча маселени да баарыбыз так түшүнө бербейбиз да, айрым аялдар эмне учурашпайсың (кол берип маанисинде) деп эркекке күнөө койгон учурлар да жок эмес. Жакын мамиледе болбосо аял кааласа биринчи кол берүүгө тийиш, болбосо ар кандай эле эркектердин кол бере бергени, колдорун кармай бергени бардык эле аялдарга жага бербеси баарыбызга түшүнүктүү. Жигит кызга өз сүйүүсүн билдире жана анын колун сурай алат, ал эми кыздарда мындай мүмкүнчүлүк чектелүү.

Аялдарга карата мамиленин, аларга карата сый көрсөтүүнүн, жактырганын билдирүүнүн түрлөрү ар кандай мамлекеттерде ар түрдүүчө болот. Ал тургай, азыркы учурда аялдарга сый мамиле жасоо, аларга гүл тартуулоо америкалыктарда калып бара жатат. Америкалыктарда эркек

менен аял тамактанууга киргенде көбүнчө ар кимиси өз-өзү үчүн төлөйт, бул болсо аял үчүн өзүнүн кадыр-баркын жана көз карандысыздыгын сактоо катары түшүнүлөт, бизде болсо мындай окуяны элестетүүгө да мүмкүн эмес.

Феминисткалар менен болгон мамиле такыр башкача. Кийинип жатканда пальтосун алып берсеңиз же оор жүгүн ала койсоңуз алар муну кемсинтүү катары түшүнүп, мен сенден кем эмесмин деп капа болушу да мүмкүн. Аялдарга карата бөлүп каалоо айтуу да аларга катуу тиет, феминисткалар эркек менен аялдын социалдык укугунун тең эместиги тууралуу сөз кылууну таптакыр каалашпайт.

3.2.3. Жаш курактык окшоштуктар менен айырмачылыктар пикир алмашууда

Үй-бүлөгө, жаш куракка болгон мамилелер ар кандай аймактарда жана мамлекеттерде ар түрдүүчө. Окуу, кызмат, материалдык кызыкчылыктар (адистик алуу, үй-жай, автомобиль ж.б.) деп жүрүп азыр кеч үйлөнүү жана турмушка чыгуу, кечиктирипбала күтүү адатка да айлана баштады. Мисалы, XX кылымдын 50-жылдары 30-40 жаштын аралыгындагы америкалык аялдардын 9% бала төрөй элек болсо, бул көрсөткүч 90-жылдары 25%га чейин көтөрүлгөн [Zanden 1990:392]. Мындан улам Америка Кошмо Штаттарында жана Батыш Европа өлкөлөрүндө жаштар менен улгайгандардын ортосундагы айырма мурдагы жылдарга салыштырмалуу бир топ өсүп кеткен. Оптимизм-пессимизм темасында айтылгандай эле, жаш жана орто курактагылар сыяктуу эле улгайгандар да арманын жана кайгысын башкаларга билдирүүгө көп аракеттене беришпейт. Алар жашы өтүп калгандыгына карабастан кыргыз элинде айтылгандай, *жашоонун арты өкүнүч, алды кызык* деген принцип менен алсыздыгын башкаларга байкатпоо максатында оптимисттик маанайда жашашат. Жаш куракка байланыштуу сый мамиле мусулман элдеринде өтө күч алган. Эл чогулган жерлерде да туулган жылы бирдей, бирок айы улууну да жогору өткөрүшөт. Өзүбүздө эле

болгон окуядан мисал келтире турган болсок, ОшМУда жаңы адистиктер ачылып, университетке жаңыдан окутуучулар алына баштаган 1989-жыл. Жентек тойго факультеттин (кайсыл факультет экенин айтпай эле коелу) жамааты чакырылып, жаңы кабыл алынган үч жаш окутуучу үйгө кирбей акырында калышат, жаңы тааныш болушкандыктан бири-биринин жаштарын билишпейт. Үчөө күлүп туулган жылдарын сураштырышса, баарынын туулган жылдары 1961-жыл болуп чыгат, айларын териштиришсе, үчөөнүкү тең апрель айы. Үй ээси болсо аларды үйгө киргиле деп шаштырып босогодо турат. Анан акыры туулган күндөрүн сураштырышса, бириники – 5-апрель, экинчисиники – 8-апрель, ал эми үчүнчүсүнүкү болсо 12-апрель экен да, ошого карап үйгө киришип, столго да үч-төрт күндүк айырмалары болсо да улуулата отурушат. Ошол салт азыркыга чейин улантылып келе жатат.

Башка элдерде, айрыкча Европа жана АКШнын элинде мындайды күтүүгө болбойт. Ал турсун азыр Кытай Эл Республикасы менен болгон байланыш-катыш күчөдү, шаардык транспортто улгайгандарга орун берүү жок экендигин, жаштары деле телефонун кармалап же китеп окумуш болуп отура бергендиктерине таң калгандыктарын барып келгендер айтып келип жатышпайбы.

Эл аралык байланыштарда жаш курактык өзгөчөлүктөргө байланыштуу төмөнкүдөй татаалдыктар жаралышы күтүлөт.

1. Көпчүлүк өлкөлөрдө (ошол эле АКШ жана Батыш Европа) жашы улууларга да *сен* деп жана атын же фамилиясын атап жана бизче “мырза” сөзүн кошуп кайрыла беришет. Ал эми бизде официалдуу түрдө же жашы улууларга фамилиясын атап кайрылуу өтө одоно угулат, орус лингвوماданиятынын таасири менен атын жана атасынын атын (имя, отчество) атап кайрылуу бизде да көнүмүш адатка айланган. Башка элдерде мынтип кайрылууга көнүү бир топ мүшкүл иш, ал тургай алар кимге *сиз* деп жана кимге *сен* кайрылуу керектигин түшүнө албай кыжалатчылыкка

батышат. Негизи, бизде расмий чөйрөлөрдө жашы кичүүлөргө да *сиз* деп кайрылуу калыптанып калган.

2. Байланыш-катыштын стилин жана жанрын тандап алуу. Бизден АКШга барып иштеп калган окутуучулар үчүн студенттер менен “тең ата” мамиледе болуу адаттан сырткаркы көрүнүш. Ал эми америкалыктар үчүн, тескерисинче, жашы өтүп калган окутуучулар менен болгон мамиле өтө эле чыңалган абалдай сезилет. Америкалыктар жана европалыктар турсун биздин педагогдор да сабак эркин түрдө өтүлүүгө жана мугалим менен окуучунун ортосунда эч кандай тоскоолдук, бири-биринен тартынуу болбошу керек деп келишет. Бирок буга бардык эле мугалимдер макул эмес, себеби ага, биринчиден, биздеги мугалим да, окуучу да азырынча даяр эмес, экинчиден, мындай метод биздин “жазылбаган мыйзам” боюнча менталитетибизге, улуттук өзгөчөлүгүбүзгө туура келбейт. Ал тургай, мурда балдарын молдого окууга берген ата-энелер “сөөгү меники, эти сеники” деп айтышкан турбайбы.

3. Лексикалык каражаттардын тандалып алынышы. Окутуучу лекциясында эч кандай жаргондук, диалектилик жана карапайым сөздөрдү, сленгдерди, вулгаризмдерди (одоно сөздөрдү) колдонбойт. Окуучулар менен студенттер да ушул эле талапты аткарууга милдеттүү.

Башка чөйрөгө, мамлекетке окууга барган студенттер ал элдин адабий тилинен башка да студенттердин сленгин алдын ала өздөштүрүп албаса, айрым учурларда ыңгайсыз абалга дуушар болушу турган сөз. Мисалы, биз эң эле жөнөкөй *биринчи, экинчи... сабак* дегендин ордуна *биринчи пара, экинчи пара...* дегенге жалпыбыз биротоло көнүп калганбыз. Четте мынтип сүйлөө ыңгайсыздыкты жаратышы шексиз.

3.2.4. Коммуникацияда расалык жана этникалык бөтөнчөлүктөрдүн берилиши

Мурдагы СССРдин, азыркы Россиянын же КМШнын калкы тууралуу сөз болгондо америкалыктарда же европалыктарда, биринчи кезекте, орус улуту жөнүндө ой кетет. Чындыгында, Россияда 120 улуттук жана этникалык топтор жашайт, биздин республикабызда деле көп жана аз сандагы сексендей улуттун өкүлдөрү бар. АКШда болсо калк жана улуттар жөнүндөгү статистикалык маалыматтар, биринчи кезекте, алардын расалык өзгөчөлүктөрүнө карата берилет. Алардагы негизги расалар катары *caianicas, black, asian, hispanic, native american* эсептелет жана алардын айрымдарынын биздин тилде эквиваленти да жок, ошондуктан америкалык расалардын өздөрүнчө аталыштарын англис тилинде бердик. Буга чейин айтылып өткөндөй, Америка Кошмо Штаттарында ак түстүүлөр, индеецтер айткандай, “кубарган өңдүүлөр” (бледнолицые) социалдык мааниде бейтарап (нейтральный) раса катары, демек, “көрүнбөгөн” топ катары эсептелет. Расага тиешелүүлүк туурасында сөз кылууда негр деп аталгандардан таралгандар жөнүндө өзүнчө бөлүп айтууга туура келет, себеби алар Африка материгин эске албаганда АКШда көп санда жайгашкан.

Бизге негрдик кандын “бир тамчысы” болсо да ал Америкада кара катары кабыл алынгандыгы түшүнүксүз. Чындыгында, адамдын түсү ак болуп, бирок билинер-билинбес негрдик белгилери болсо эле ал эмне үчүн “кара” деп аталышы керек?! 1982-жылга чейин ак адамдардын арасында туулуп-өскөн, өзүн ак деп эсептеген, бирок негрдик кандын “бир тамчысы” бар адам мыйзам боюнча афро-америкалык деп аталган. Натыйжада сырткы кебетенин, аны башкалардын кабыл алышынын, өзүн өзү таануусунун жана кабыл алуусунун ошондой эле мыйзам тарабынан кабыл алынган чечимдердин ортосунда дал келбестиктер келип чыккан. 1982-жылы 1|12 негрдик каны бар Луизиана штатынын жашоочусу Сузи Фиппс өзүнүн расмий расалык белгисин карап берүү тууралуу сотко арыз менен кайрылган.

Бирок ал сотто утулуп калган, ошондой болсо да бул сенсациялуу окуядан кийин мыйзамга өзгөртүүлөр киргизилген. Эң кызыгы, А. С. Пушкин азыркы мезгилге чейин Америка Кошмо Штаттарында кара катары эсептелет да, анын фигурасы Балтимордогу негрдик мом (воск) фигуралар музейинде сакталып турат, буга болсо орус улутундагылар аң-таң болуу менен карашууда.

Баарыбызга белгилүү болгондой, Америка Кошмо Штаттарында жарандардын паспортторунда алардын улуту көрсөтүлбөйт да, *америкалык* деп гана жазылат. Кийинки мезгилдерде расмий түрдө болбосо да жарандын тегин билдирүү үчүн *афро-америкалык, латын-америкалык, мексика-америкалык, испан-америкалык* деген сыяктуу аталыштар пайда боло баштады.

Англис тилинде *Negro* сөзү саясий жактан коррективдүү эмес да, ошондуктан *Black* жана *Afro-Amerikan* терминдерине артыкчылык берилет. Ал эми бизде болсо, тескерисинче, *негр* сөзү жумшак угулуп жана кабыл алынып, *кара* сөзү негативдик коннотацияга ээ. Мына ошондуктан да, эл аралык мамилелерде бизде *негр* сөзүнүн терс мааниге ээ эмес экендигин түшүнбөгөн америкалыктар биздин кара түстүүлөрдү ачык түрдө эле *негр* деп атагандыгыбызды расисттик мамиле, жок эле дегенде, оройлук катары кабыл алышат.

Эл аралык коммуникациялык мамилелерде коммуниканттардын кайсыл мамлекеттин өкүлү экендиги маанилүү, бирок анын кайсыл улуттан экендиги таптакыр мааниге ээ эмес жана бул тууралуу сөз кылуу да таптакыр коррективдүү болбос эле.

Түрдүү улуттарга ар түрдүүчө коммуникативдик өзгөчөлүктөр тиешелүү. Д. Таннен бул өзгөчөлүктөр эл аралык мамилелердин натыйжалуу жүрүшүнө тоскоолдук жаратат деп белгилейт. Чындыгында, бир коммуникантты оор басырыктуу, ар бир маселеге олуттуу мамиле жасаган инсан, ал эми экинчисин кызуу кандуу, кырс мүнөздөгү адам дейли, ушундай

абалда экөөнүн тил таба алышы өтө кыйын. Ар нерсенин чеги бар дегендей, сөзүн буза бергенден, улам ага каршы чыккандан жана жөнөкөй маселеге карата да кызуулукка алдыруу менен үн көтөрүүдөн оор басырыктуу жарандын да чыдамы түгөнүп “тарс” дей түшүшү толук мүмкүн. Бул боюнча Д. Таннен төмөнкүдөй мисал келтирет. Президенттик шайлоо мезгилинде түбү италиялык жана Нью-Йорктун жашоочусу Жеральдина Ферраро элге чыгып сүйлөө убагында бул сапат биздин каныбызга тиешелүү деп билдирүү менен жогорку эмоцияда жана кызуу кандуулукта сөз сүйлөгөн. Барабара Буш болсо аны сыңдоо менен бул сапат бийликке, мамиле-катыштагы үстөмдүккө умтулуучулук, эркектерге мүнөздүү агрессивдүүлүк жана оройлук деп белгилеген [Tannen 1990:209].

Бардык эле мамлекеттердин социалдык-экономикалык абалы бирдей эмес, бир мамлекеттин калкы көп болуу менен ээлеген территориясы да чоң, ал экинчиси ага салыштырмалуу экономикалык жактан алсызыраак жана элинин калкы аз, ээлеген аймагы салыштырмалуу түрдө чаканыраак болушу мүмкүн. Мында эл аралык сүйлөшүүгө барган инсан өз өлкөсүнүн дүйнөдөгү саясий-экономикалык абалын толук билип турат. Демек, чакан жана экономикасы начар өнүккөн өлкөлөрдүн өкүлдөрүнө түшүнүүчүлүк менен мамиле жасалуусу жана аларга эч кандай басым жасалбай, сүйлөшүүлөрдүн тең укуктуу деңгээлде жүргүзүлүүсү зарыл.

3.2.5. Ареалдык-социалдык окшоштук менен коммуникацияда

Түрдүү лигвомаданияттардын жана элдердин географиялык окшоштуктары жана айырмачылыктары бир канча деңгээлдерде каралат. Мисалы, орустар тууралуу, жалпы алганда, Россиянын, анын ичинде, Сибирдин, Санкт-Петербургда, Уралдын ж.б. жашоочулары жөнүндө айтууга болсо, ал эми америкалыктар дегенибизде АКШнын чыгыш жана батыш жээктеринин, Сан-Францисконун, Монтананын, ал тургай, Алясканын жашоочуларын элестетибиз. Түштүктүктөр, түндүктүктөр, батыштыктар,

чыгыштыктар, сибирликтер, флоренциялыктар ж.б. – булардын бардыгы өз өзгөчөлүктөрүнө ээ болгон көп тармактуу окшоштуктар жана айырмачылыктар. Бирок да эл аралык маданияттар (мамлекеттер) ортосундагы коммуникацияда сүйлөшүүгө баргандардын кайсыл региондордо жашагандыгы эч кандай мааниге ээ эмес, мындагы башкы максат – өлкө жана эл аралык кызыкчылыктардын корголушу, сакталышы.

Географиялык окшоштуктардын жана айырмачылыктардын негизги белгилеринин бири болуп фонетикалык өзгөчөлүктөр эсептелет. Сөздөрдүн фонетикалык жактан туура эмес айтылышынан улам эл аралык коммуникацияларда айрым маанилердин туура эмес түшүнүүлөрү пайда болушу да мүмкүн. Кыргыз тилиндеги түндүк, түштүк диалектилеринде деле фонетикалык айырмачылыктар арбын. Мисалы, *кыздар* сөзүн түндүк диалектисинин айрым говорлорунда *кыстар*, *аз* сөзүн *ас* деп айтып, башка мааниге өткөрүп жиберешет. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин мурдагы төрагасы Д. Жумабековго *байланышкан*, *байланыштуу*, *боюнча* деген сөздөрдү дайыма *майланышкан* (май сыйпалган), *майланыштуу*, *моюнча* (хомут-каамыт) деп айтасыз деп журналисттер сын айтканда, мен Таласта чоңойгонмун, бизде ошентип айтып көнүп калышкан деп кутулду. Кыргызстандын айрым говорлорунда *даяр* деген сөздү *дайын* деп айтышат жана жазышат, дайын деген өз алдынча сейрек колдонулганы менен *дайыны бар*, *дайыны жок* деп дайыма эле колдонулат. Ысык-Көлдүктөр жана ошондой эле көпчүлүк түндүк тараптагылар бир даана даракты деле *бак* деп айтып жаза беришет да, массалык маалымат каражаттарында деле *бак кулап автомашинаны басып калды* деген сыяктуу сөздөр көп эле жолу айтылып жүрөт. Түштүктүктөрдүн *олам* «ал дагы», *булам* «бул дагы», *битта* «бир даана» деп айткандары кулакка өтө одоно угулат. Бул сөздөрдөгү *а* [э] тыбышы – түштүк диалектисин таркалган көрсөткүчү. Кийинки кездерде “ойкуштануу” үчүн айтылып, башка тилдерден кирген *вазифа*, *шугулдануу*, *куяш* сыяктуу сөздөр кыргыз тилинде

активдүү колдонула баштады. Түштүк диалектисинде өзбекче. Тажикче сөздөр көбүрөөк кездешет.

Географиялык окшоштуктар жана айырмачылыктар тууралуу сөз кылганда буга чейин бир топ жолу айтылып өткөн англис тилинин америкалык жана британиялык варианттарынын бар экендиги дагы бир жолу эске түшөт. Россияга келип, баскетболдук клубга катышып ойногон америкалык кыз Эмма Коулингдин силерде колдонулган британиялык англис тилине көнө албай бир топ кыйналдым деп айтканы бар. Америкалык лингвисттер кыйла жылдан бери АКШнын 90% тейлеген англис тилинин жалпы америкалык вариантынын статусу (General American) тууралуу талаш жүргүзүп келишет.

Башка элдерге салыштырмалуу америкалыктар акцентке, фонетикалык айрым алмашууларга сын көз менен карашпайт. Анын үстүнө, Америка Кошмо Штаттарында туура айтылган кептин бир нече стандарттары (мисалы, *New England, Southern, Mid-Western, North-Western* ж.б.) бар. Бул стандарттарда сүйлөгөн АКШнын президенттеринен мисал келтире турган болсок, Джорд Буш түштүк акценти менен сүйлөйт. Джимми Картердин акценти бир топ ачык байкаларлык болгон. Джон Кеннединин алардын акценти менен сүйлөгөнү Жаңы Англияда ага чоң жеңишти алып келген. Билл Клинтон шарт-жагдайга жана публикага жараша бир акценттен экинчи акцентке оңой өтүп кетүү боюнча абдан уста болгон.

Америка Кошмо Штаттарынын түндүк штаттарынын жашоочулары түштүктүктөрдүн кебин абдан жай деп эсептешет жана мындан улам алар тууралуу жалкоо, эринчээк деген жыйынтыкты чыгарышат. Ошол элу убакта түштүктүктөр түндүктүктөрдү шашма жана чыдамсыз катары көрүшөт. Америкалыктар, адат катары, британиялыктарга салыштырмалуу катуу сүйлөшөт жана мына ошондуктан европалыктар аларды орой жана маданиятсыз катары көрүшөт. Ал эми америкалыктар болсо британиялыктарды муздак, сезимтал эмес, эмоциясыз, кошкөңүл жана

кайдыгер катары көрүшөт. Өзүбүздөн мисал келтире турган болсок, өзбектер кыргыздарга караганда бир топ катуу сүйлөшөт, ОшМУнун кыргыз филологиясы жана журналистик факультетинде мурда ар курста бирден өзбек тайпалары боло турган. Танапис болуп, бир өзбек тайпасы коридорго чыкканда факультет ичи ызы-чуу болуп кетчү.

Айрым диалектилик сөздөрдү бир эле мамлекеттин ар түрдүү аймактарында жашаган жарандар түшүнө албай калышы толук мүмкүн. “Түндүктүк келин” фильминде кайнененин *жавандан нават алып кел* деген сөзүн түшүнө албай келин бир топ убара болгон. Бишкекке барган оштуктун *буяк жүдаа дам экен* “бул жак өтө дем/ысык экен” дегенине ал жерликтердин түшүнө албай баштарынын маң болгонуна өзүбүз күбө болгонбуз. Айрым түштүктүктөр үн «дем алуу оорлошкон абал» деген адабий тилдин нормасындагы сөздү деги эле биле беришпейт. Ошол эле сыяктуу, бир учурда студенттик жатаканада таластык жигит оштуктар жашаган бөлмөгө кирип *кумшекериңер болсо кайрылыша тургулачы* дегенине берки студенттер түшүнө албай аң-таң болуп бири-бирин карап отуруп калышкан. Азыр *кумшекер* сөзү баарыбызга маалым жана өз ыгы менен колдонулат.

Батыш Европа жана Америка мамлекеттеринде бизге салыштырмалуу Ата-Мекенге болгон сүйүү жана ага байлануу азыраак, алар кайсыл жерде жашоо жакшы болсо, ошол жерлерге көчүп-конуп жүрө беришет. Республикабыздагы экономикалык-социалдык кыйынчылыктарга байланыштуу гана эгемендүүлүк жылдарынан кийин мекендештерибиздин четке чыгуулары көбөйүп кетти.

Америка Кошмо Штаттары башынан бери эле таптык коом катары өнүгүп келе жаткандыгына карабастан америкалыктардын арасында бул түшүнүк боюнча карама-каршы пикирлер жашап келет. Таптык коом жок деген мифке карабастан коом социалдык жана мүлктүк жактан катмарларга бөлүнгөн. Кандай болгондо да, азыркы учурда бардык эле мамлекеттерде

орто тап деп аталган калктын саны башкаларга салыштырмалуу басымдуу түрдө арбын. Орто тап, адат катары, материалдык жетишкендикке, бекем үй-бүлө күтүүгө, балдарына жакшы билим берүүгө умтулат. Орто тап деп аталган катмардын так чеги жок, анын үстүнө аларды да шарттуу түрдө бир канча бөлүктөргө бөлүүгө болот. Адамдар көпчүлүк учурларда өздөрүнүн таптык абалын жогорулатып көрсөтүүгө аракет жасашат жана мына ошондуктан алардын бул түшүнүк боюнча көз караштары экономисттердин жана социологдордун көз караштары менен дайыма эле дал келе бербейт. Элдин кирешесинин көбөйгөндүгүнө жана билим деңгээлдеринин жогорулагандыгына байланыштуу орто таптын чеги абдан кеңейди деген көз караштар бар. Ошол эле учурда, башка пикирлер боюнча элдин жашоо деңгээлинин жана мүлкүнүн жогорулагандыгына байланыштуу орто таптын өкүлдөрү кыскарып бара жатат дегендер да бар. Мурдагы Совет мезгилинде айтылып жана таңууланып келген “эзүүчү тап” жана “эзилген тап” деген түшүнүктөр азыр биротоло эскирген (алар тарыхта болуп келгени менен азыркы учурда дээрлик түрдө жок). Бирок азыр биздеги “калктын аялуу катмары”, “керектөө корзиначасын толтура албагандар” деп аталгандарды кантип атайбыз?!

Учурда таптык окшоштуктар жана айырмачылыктардын шарттуу түрдөгү сигналдары болуп жакшы кийим, автомобиль, жашоо-шарт, тамак-аш, катташкан жана мамиле жасаган чөйрө эсептелип калды. Шарттуу түрдө дегенибиз, байлардын жеке ишканалары, учактары, катерлери, ал тургай жеке менчик аралдары бар. Таптык бөлүнүүдө инсандардын кептик деңгээли да чоң мааниге ээ, ал канчалык бай жана жогорку бийликтеги адам болбосун, кептик жөндөмүнүн начарлыгынан коомчулук алдында уят болуп калышы жана күлкүгө кабылышы толук мүмкүн. Дж. Стейнердин пикири боюнча, жогорку таптын өкүлдөрүнүн кеби – алардын өз алдынча герби, деңгээлин аныктоочу белгиси, жаттарды же өзүнөн төмөндөрдү алыстатуучу куралы [Steiner 1975:32]. Жаран ар кандай чөйрөдө ар түрдүүчө деңгээлде сүйлөөгө

аргасыз, достор, коңшулар, тууган-уруктар менен жергиликтүү диалектиде сүйлөшөбүз. Эгер мындай чөйрөдө таза адабий тилдин нормасында же илимий стилде сүйлөй баштасак, дароо “ак каргага” айланарыбыз бышык. Ал эми ишкер чөйрөдө, кызматта адабий тилдин нормаларынын сакталуусу зарыл.

Орто таптын өкүлдөрүнүн тили – төмөнкү тап менен жогорку таптын кептеринин ортосундагы кандайдыр көзгө көрүнбөгөн көпүрө, үч тапты байланыштырып туруучу “алтын ортолук” деп айтар элек. Кайсыл гана мамлекет болбосун, калктын басымдуу бөлүгү дал ушул орто таптын тили менен сүйлөйт. Ошол эле учурда таза кыргызча *отказ кылды эмес баш тартты, краска эмес боек, сыр, фундамент эмес пайдубал, жерпай, крыша эмес (үйдүн) чатыр, отчет эмес эсеп-кысап, светофор эмес жол чырак, остановка эмес аялдама, токтомо* ж.б. деп айтуу карапайым калк алдында өтө эле акылдуусунган болуп, маданияттуусунуп көрүнүүгө аракет кылгандай болуп бааланат.

Азыркы учурда мектептерде тил сабактары боюнча билим берүүдө окуучуларга таза фонетика жана грамматиканы эмес, туура сүйлөөнү жана жазууну үйрөтүүгө басым жасалууда. Тилекке каршы, КМШ өлкөлөрү рынок экономикасына киргенден тартып ата-энелердин балдарына билим алгандан көрө соода-сатыкты, акча тапканды, бизнести, бийликтегилердин жана колунда барлардын тилин тапканды, аларга жакындашып, ишеничине киргенди үйрөн дегендери да көбөйүп бара жатат.

Коомубуздун социалдык-экономикалык динамикасына байланыштуу бизде таптык жиктелүүнү айырмалоо кыйындашып калды. Кечээги литрлеп бензин саткандар тырышчаактыгынан, иш билгилигинен улам АЗСтерде бензин сатып, көп кабаттуу үйлөрдү куруп калышты. Кыргыз элин кыңк эттирбей башкарып турган эки президентибиз элдин жүгүн жана күчүн көтөрө албай жер оодарып качып кетүүгө аргасыз болушту. С. Жээнбеков президент болуп келгенден тарта көздөрүн гана эмес, мээлерин да май басып,

атасын араң таанып калган чоң кызматтагылар жекекейликтери үчүн түрмөгө камалышты, оомал-төкмөл дүнүйө деген ушул эмей эмне.

Октябрь революциясынын жеңишинен кийин таптык көрүш, таптык жиктелүү кыргыз жеринде да активдүү жүрдү. Аз гана малы барлар кулакка тартылып сүргүнгө айдалды. Жумушчулар менен дыйкандар (жалпы эле айыл чарбасында иштегендерге) табына артыкчылыктар берилип, кайда болбосун алардын сөздөрү өтүмдүү болуп турду. Кайра куруу мезгилине чейин баккан малы менен данынан башканы жакшы түшүнбөгөндөр план боюнча Жогорку Кеңешке чейин депутат болуп шайланып турушту. Жогорку окуу жайларына өтүү үчүн болгон конкурстарда да жумушчулардын, дыйкандардын жана малчылардын үй-бүлөлөрүнөн чыккан балдарга артыкчылык берилип келген. Азыркы учурда биз жогоруда айткандай, “аялуу катмар” деп сыйпалатып айтылып келүү менен начар жашагандар, алардын социалдык абалы тууралуу жетишерлик деңгээлде кеп козголбойт, аларга мамлекеттик деңгээлде кам көрүү дээрлик түрдө жок, ар ким өз арабасын өзү тартууда. Ачуу чындыкты моюнга алганда, ошол байлар деп аталгандар жардылардын, өз эмгеги менен жан баккандардын (айыл-чарбасында эмгектенгендер, соода-сатык кылгандар ж.б.) эсебинен байып жана жашап жатышат.

Кандай болгондо да, өнүккөн өлкөлөр менен биздеги “орто тап” деп аталган катмардын социалдык-экономикалык абалы таптакыр бирдей эмес. Биздеги жогорку билим материалдык колдоо жана жыргалчылык менен коштолбойт жана мына ошондуктан бизде таптык окшоштуктар жана айырмачылыктарды так аныктоо татаалдашат. Эң жөнөкөй мисал, окумуштуу бир күн кечке илим кылам деп макала жазды, ал эми шарттуу түрдө орто же төмөнкү тап деп аталган сантехник, ширетүүчү, электрик, жыгач же темир устасы да күн бою эмгектенди, эми өзүңүздөр карап көрүңүздөр, кимиси көп акча каражатын табат? Оор жүк ташуучу автомобили бар айдоочу бир күндө жогорку билимдүүнүн бир ай иштеп

тапканын бир эле күндө таап алуусу толук мүмкүн. Бул багытта кыргыздын еврейи деген аткан конгон чыгаан адабиятчыбыз С. Жигитовдун азыркы убакта 20-25 жаштарда болсом деги эле адабиятка, илимге аралашпай соодасатык жагына ооп кетмекмин дегени бар [Салижан Жигитовдун сабактары: 2013]. Салижан агай ошону менен бирге эле бизде техника илимдеринин докторлору абдан көп, бирок бирөө да жок дегенде малканадан малдын кыгын чыгара ала турган жабдуу иштеп чыгара албай жатат деп күйүп-бышат.

Жөнөкөй жумушчу, дыйкан, фермерден баштап өлкө башчыларына чейин билим алган мектеп мугалимдеринин статусу азыр кандай деңгээлде деген мыйзам ченемдүү суроо пайда болбой койбойт. Турмуштан көрүп жүргөнүбүздөй, тың бүтүрүүчүлөрдүн басымдуу көпчүлүгү мектеп мугалимдеринин айлык акысына канааттанбай ар кандай тармактарга кетип калышкан. Мектептерде азыр дээрлик түрдө эркек мугалимдер калбай бара жатат, мектептерде башка иш колунан келбегендердин же пенсия жашына жакындап эптеп чыдап койсом дегендердин көбөйүп бара жаткандыгын моюнга алууга тийишпиз.

Интеллигенция деген түшүнүктүн өзүнө так жана бир жактуу аныктама берүүнүн өзү татаал. Бардык эле жогорку билимдүүлөрдү интеллигент деп атоого болобу жана ошол эле учурда жогорку билим тууралуу диплому жокторду интеллигент адам деп атоого болобу деген мыйзам ченемдүү суроо пайда болот. “Биз интеллигенттер” деп ооз көптүрө сүйлөгөн адамдын таптакыр интеллигенттик деңгээли жок экендиги айдан ачык.

Америкалык лингвисттер коомчулуктагы антиинтеллектуалдык пикир тууралуу далай жолу баса белгилешкен. Демократиялык коом деп эсептелинген Америка Кошмо Штаттарынын президенти кеби жалпы калкка түшүнүктүү болсун үчүн орто мектептин сегизинчи классынын окуучусунун деңгээлинде сүйлөөсү керек деген Америкада кеңири тараган пикир бар. Чындыгында, кооздоп, илимий терминдерди жыш колдонуу менен узак

сүйлөп жүрүп СССРдин акыркы президенти аны кыйратууга алып келүүдөн башка эч нерсеге жараган жок.

Англис тилинин америкалык вариантында коом өкүлдөрүнүн жашоосун сандык критерийлер менен баалоого орчундуу маани берилет. Чындыгында мында акчага байланышкан көптөгөн оозеки кептик жана сленгдик лексемалар бар. Бизде болсо, тескерисинче: *Байлык мурат эмес, жоктук уят эмес, байлык – колдун кири* – деген сыяктуу макалдар айтылып, жарандарды байлыкка умтулбоо идеялары айтылып келет. Ошентсе да, бизди, республикабызды кембагал тутуп бизге үстүртөдөн мамиле жасаган мамлекеттер жана мамлекеттик башчылар жок эмес. Өзүбүздө да бар, жалаң карыз сурап, акча сурап, жардам сурап жашап калдык, кичинекей нерсеге да инвестиция тартыш керек, инвестор тартуу зарыл деп айлабыз кетип туруп калабыз. Эң жөнөкөй мисал, үй-бүлөлүк керектөө үчүн акча керек болуп калып бирөөдөн карызга акча таап келсек балдарыбыздан тартынып, аны айтпайбыз, карыз алдым деп алардын алдында уят болгубуз, кичиргибиз келбейт. Биздин бийлик башындагылар жоо чаап келген сыяктуу палан жактан түкүнчө насыя өндүрдүк деп жарыя кылышат. Кыргыз элинин *Берген март эмес, алган март* деген макалында баалуу ой жатат, демек, *Албай туруп берериңди ойло, кирбей туруп чыгарыңды ойло* дегендей, ар нерсенин убагы келгенде жообу бар эмеспи. Эл аралык мамилелерде карыз алган өлкө карыз берген өлкөнүн алдында кандайдыр деңгээлде ыңгайсыз абалда, ага аздыр-көптүр көз каранды экендиги анык. Демек, биздин оюбузча, толук көз карандысыздык үчүн саясий эркиндик жетишсиз, ал үчүн мамлекет экономикалык жана каржылык жактан эч бир мамлекетке көз каранды болбоого тийиш.

3.2.6. Коммуникацияда статустун эске алынышы.

МАКдагы социалдык окшоштуктардын чегинде таптык (класстык), катмарлык, байлык-кембагалдык, статустук сыяктуу чен-өлчөмдөрдүн

болушу – мыйзам ченемдүү көрүнүш. Биз булардын ичинен статустун пикир алмашууга болгон таасирине бир аз токтолобуз.

Социалдык-тилдик катмарлануу, окшошуу жана айырмачылыктар статус түшүнүгү менен да тыгыз байланышта. Биздин бул эмгегибизде статус инсандын социалдык окшошуунун же айырмалануунун түрдүү параметрлеринин суммасы катары каралды. Статус өз ичине табигый жана кийин пайда болгон, башкы жана экинчи даражадагы ролдорду камтыйт. Ал коммуникацияда өзүнчө орунга ээ.

Эгер бир улуттун же элдин ичиндеги окшоштуктарга же айырмачылыктарга аныктама берүү салыштырмалуу жеңилерээк болсо, МАКда бул маселе бир топ татаалчылыктарды жаратат. Коммуниканттардын статустарынын бирдейлиги, образдуу айтканда, симметриялык мамилеге алып келсе, алардын статустарынын бирдей эместиги сүйлөшүүлөрдөгү асимметриялык абалга жектирет. Биз бул жерде МАКдагы сүйлөөчү менен угуучунун, адресант менен адресаттын статустарынын, коомдо жана коллективде ээлеген орундарынын тилдик каражаттар аркылуу жалпылап жана дифференциялап көрсөтүүсүнө айрым мисалдарды келтиребиз.

Эл аралык сүйлөшүүлөрдөгү коммунканттын статусун жеткире баалабоо же ашыра баалоо көпчүлүк учурларда пикир келишпөөчүлүктөргө, бирин-бири түшүнбөөчүлүккө алып келет. Буга азыркыга чейин даңаза болуп айтылып келе жаткан Жылкыайдар уулу Тилекматтын айла-амалдары эң сонун мисал. Түндүк кыргыздарды жапырып кирип бара жаткан Кокон хандыгына эл башчылары жана билермандары сүйлөшүү үчүн эки жолу элчилерди жиберешет, бирок эки топ тең кайтпай калат. Айласы түгөнгөн уруу хандары биргелешип сүйлөшүп кепке чечен жана тың жигит Тилекматты жиберешкенде, ал кырк жигитти жандатып, хандык кийимдерди кийип, Бугу уруусунун ханымын деп барып иштиктүү сүйлөшүүлөрдү жүргүзүп келет. Көрсө, Кокон ханы эл башчыларынын өздөрү келбейт деп жөнөкөй элчилерди тоготпосук кылып өлтүртүп салган экен. Ушул эле амал

менен кытай губернаторуна да барып, талаш маселелерди оң жагына чечкен (караңыз: [К. Осмоналиев “Көчмөндөр кагылышы”, 1993:287-290]).

Эл аралык мамилелердеги статустардын так аныкталбашына, аларга тиешелүү деңгээлде баа берилбешине мисалдар келтирели: даражасы улуу меймандарга, сүйлөшүүгө баргандарга жетишерлик деңгээлде көңүл бөлбөө; делегациянын курамындагылардын статустарын так ажырата албай калуу; алдын ала берилген маалыматтарда төмөнкү даражадагы кызмат адамдарынын аттары аталып, алар толук түрдө тааныштырылып, ал эми жогорку даражалуулардын унутта же байкабай калтырылышы, сүйлөшүүлөрдүн темасынын так аныкталбашы; сүйлөшүүчүлөрдүн статустарынын бирдей эместиги; ар бир тараптын өздөрүн жогору сезүүсү, өздөрүнө ашыкча баа берүүсү ж.б.у.с. Мындан тышкары, өз элинде кадырлуу катары эсептелинген кызмат адамы башка мамлекеттин өкүлдөрү менен сүйлөшүүгө барганда мурдагы, өз элиндеги статусун унутуп, кайра баштан өзүн өзү башка чөйрөдөгү жаңы статуска кайра даярдоого тийиш. Эл аралык мамилелерге баргандар мындай учурларда өз статусун сактап калуу же аны жогорулатуу менен гана чектелбей өз мамлекетинин кызыкчылыгы үчүн зор кызматтарды да аткара алат.

Жаңы континентке келип түшкөндөн кийин көпчүлүк европалыктардын, анын ичинде англичандардын, мурдагы статустары унутулуп же өз маанисин өзгөртүп, баарын кайра баштан баштоого туура келди. Америкада ар бир эркекти *жентельмен*, ар бир аялды *леди* деп атоо башталды жана Америка коомчулугун катмарларга бөлүү Англиядагыдай же Европадагыдай чоң мааниге ээ болгон эмес. Г. С. Коммаджер жазгандай, айылдык аптекарга *доктор* деп, ар бир мугалимге *профессор* деп кайрылуу аларга статустук баа берүү үчүн колдонулбай, жөн гана сый мамиле катары болгон [Commager 1950:16].

XX кылымдан баштап, таптык тиешелүүлүккө жана статуска болгон мамиле рекламлардын пайда болушу, кеңири таркалышы менен түп

тамырынан өзгөрдү. Айрым фирмаларды, алардын ээлерин, чыгарган товарларын рекламалоо болуп көрбөгөндөй күчөдү, жарандар, ал тургай, товардын сапатынын деңгээлине эмес анын рекламасына көбүрөөк ишенип калышты. Мисалы, кийинки жылдары бизде кыргызча эле *адал* эмес, *халал* деп аталган кафе, ашканалар, колбаса, сосискалар, ар кандай тамак-аштын түрлөрү жайнап кетти. Логикалык жактан алып караганда, “халал” деп аталган тамак же ашкана адал болуп, башкалары арамбы деген күлкүлүү жана түпөйүл ой пайда болбой койбойт. Дегинкиси, колбаса илгертен эле чочко этинен даярдалган, жок эле дегенде анын майы (салосу) кеңири кошулган, ал эми биздеги колбасалардын курамын (кагаз, көпчүлүк бөлүгү буурчак жана колбаса жытын берүүчү кошулмалар) айтууга да ооз батынып барбайт.

Учурда статуса карата бири-бирине карама-каршы келген эки тенденция бар. Биринчиден, жарандын коомчулукта, мамлекеттик бийлик бутагында ээлеген статусу чоң мааниге ээ. Экинчиден, “күн баарына тегиз тиет” деген ураанга жамынуу менен жарандын кызматына, байлыгына карабай мамиле жасоо керек дегенди пропогандалагыбыз келет. Ошол эле биз көп сөз кылып жаткан Америка Кошмо Штаттары, мамлекет башчылары дүйнө элдеринде адам укугун сактоого жан талаша күрөшкөн түр көрсөтүшүүдө. Анда Нагасаки менен Хиросимага ким атом бомбасын таштады, өздөрүнөн алыскы Вьетнамга ким кол салды, Югославияны ким бомбага алып аны бешке бөлүп жиберди, ким тынч жашап турган Иракты бомбалоого, жалпы кыйроого алып келди, ким Ливия согушчандарын, афган моджахеддерин согушка түрткүлөдү, ким террористтердин ана башчысы болгон Усама бен Ладенге окшогондорду өздөрүнүн аскердик лагерлеринде даярдыктан өткөрүштү, “араб жазын” ким уюштурду, бир тууган калктар болгон Россия менен Украинаны бири-бирине каршы ким көкүттү?! Мына ошондуктан Россиянын президенти В. В. Путиндин тамаша-чынга салып жана Америка Кошмо Штаттарынын орунсуз тышкы саясаттарын кыйытуу

менен биз эч качан башка мамлекеттердеги адам укугу үчүн күрөш жүргүзбөйбүз деп айтканы бар.

Октябрь революциясынын жеңишинен кийин биздеги статуска карата мамиле түп тамырынан өзгөрдү, жер карама болуп тарбияланган айрым кедей-кембагалдардын өкүлдөрү бийлик бутактарына жетишти. Тапанча тагынгандар (НКВД, күч органдарынын ар кандай өкүлдөрү) чоң бийликке жетишкендей таасир калтырган учурлар да болду. Мурда эл башкарып, журт бийлеп келгендер кулакка тартылып, көптөрүнүн дайыны чыкпай жок болду. Калк билим алууга, өнөр үйрөнүүгө, маданиятка, искусствого, адабиятка, илимге умтула баштады. Революцияга чейин төкмө акындарга эки жактуу мамиле жасалып келген, биринчиден, эл өз уруусунан чыккан мыкты акындар менен сыймыктанышып, алар өз элинде урмат-сыйдын ээси болгон. Ошол эле учурда бай-манаптар аларды эшик ырчылары катары пайдаланышып, ар кандай айтыштарда башка уруулардын бийлик төбөлдөрүнө каршы тукурушкан да, ал бечаралар көпчүлүк учурларда эки оттун ортосунда калгандай абалда болушкан. Статус демекчи, кыргыз элинин таланттуу акыны, курч сөзмөрү Коргол Досуев совет мезгилиндеги катуу талапка жана буйрук, көрсөтмөлөргө чыдабай:

Биз таланттуу акынбыз,

Баарыбыз Сталинге катынбыз

деп филармонияны таштап өз элине келе берген.

Кайра куруу мезгилине чейин, биз буга чейин белгилегендей, айыл-чарбасында, завод-фабрикаларда иштегендер жасалма түрдө урмат-сыйга татып келди. Чынында, колхоз-совхоздун бекер жемине атын семирте багып, жардамчысына бир короо койду кайтартып коюп, куржунуна толтура арак салып алып чалчактап жүргөн чабандарды биз да көрүп калдык, жайлоодон кайтып келгенде үйү ремонттон өткөрүлгөн, кой баккандан башка аларда эч кандай түйшүк жок. Азыркы учурда айлык маянасы жогорку, кирешелүү ишканасы бар, сөзү өтүмдүү бийлик бутагында отургандар жогорку статуска

ээ болууда. Моюнга алганда, кыргыз эли намыстуу (ал тургай, көпчүлүк учурларда сокур намыстуу) калк, маянасы жогору болсо да, төмөнкү баскычтагы иштерге иштегиси келбейт, кирешеси аз болсо да, беш-алты адамга жетекчи шайлап, папка көтөртүп койсо эптеп күн өткөрүп жүрө бергенге даярлар да көп. КМУда иштеген профессордун мынтип айтканы бар. Ат-Башынын тоолорунда өмүр бою колхоздун коюн баккан тууганым баламды юридика факультетине өткөрүп бер деп келиптир. Сенин балаң мектепке барса барып, барбаса барбай жайлоодо кой кайтарышып жүргөн, ал факультетте окуй албайт, эптеп бүтсө да иштеп кете албайт. Андан көрө жакшы парикмахер таанышым бар, ага үйрөнчүк кылып киргизип коеюн. Бул өнөрдү үйрөнүп алса бир адамдын чачын алса мынча сом, бир күндө түкүнчө адамдын чачын алса паланча акча табат, эч кимге көз каранды болбой өз алдынча иштейт дедим. Менин балам ар кимдин башын, чачын кармалап жүрбөйт деп мага таарынып эшикти тарс жаап чыгып кетти деп күйүп-бышкан.

Статустук мүнөздөмөлөрдүн ар түрдүүлүгү жана улуттук-спецификалык өзгөчөлүктөргө байланыштуу статус түшүнүгүнө бир тараптуу аныктама берүү абдан татаал. Алыс барбай эле, бизде өзбек калкында жигиттер арасындагы ашпоздор, самса, шашлык, кийинки кездердеги хот-дог, гамбургер, ар кандай фри бышыруучулар бир топ жогорку статуска ээ болсо, кыргыз жигиттерин мындай иштерге оңой менен үгүттөй албайбыз. Жакынкы жылдарга чейин эле базарда соода кылгандарды кыргыздар *чайкоочу*, *кызыл кулак* деп атап, аларга үстүртөдөн карап мамиле жасашчу, азыркы кезде кыргыздар арасында да колунда бар жана жогорураак сатуска ээ болгондор – дал ошол базарларда соода-сатык кылгандар. Бул боюнча С. Жигитовдун жарымы чын, жарымы жалган тамаша сөзүн да мисал келтиргенбиз.

Ар кандай социалдык позициялар жана таптык катмарлар өздөрүнө тиешелүү төмөнкүдөй коммуникативдик нормаларды өз ичине камтыйт:

- оозеки стилдин деңгээлин, кеп маданиятын;
- аңгемешешүүчүгө карата мамиленин формаларын;
- коммуникантына карата туура келүүчү лексиканы тандап алууну;
- вербалдык жана вербалдык эмес байланыш-катыш каражаттарынын манерасын;

- үнсүз туруп калуунун параметрлерин (тынымдын узактыгы, кеп ичиндеги унчукпай калуунун ордунун туура сакталышы). Негизи, туура эмес сүйлөөгө караганда унчукпай туруу да туура, көпчүлүк учурларда унчукпай калуу макул болууну да билдирип калат (орусча *молчание – знак согласия*);

- кептеги грамматикалык эрежелердин туура сакталышын;

- коммуникативдик стратегиялардын туура сакталышын;

- маалыматтын модалдуулугу (ишеничтүүлүк же ишенбөөчүлүк, өз оюн бекем таңуулоо дикциясы, кубангандык же өкүнгөндүк, капалануу, үндү көтөрүү же төмөндөтүү ж.б.);

- жанрдык-стилдик вариативдүүлүк ж.б.у.с.

Жарандын статусуна баа берүүдө ал тууралуу айлана-чөйрөсүндөгүлөрдүн ал тууралуу пикирине көңүл буруу зарыл. Турмуштагы бардык оң-тескери көрүнүштөр сырттан байкаган адамга бир топ даана байкалат, мына ошондуктан конкреттүү бир адамга карата кесиптештеринин, коңшу-колоңдорунун, тааныштарынын кандай ойдо экендиги – анын статустук деңгээли үчүн абдан маанилүү. *Өзүңдү эр ойлосоң, өзгөнү шер ойло, жылкыңа карап ышкыр, мурдуңа карап бышкыр* дегендей, ар кимдин өзүнө, өз мүмкүнчүлүгүнө туура баа бере билүүсү да коммуникация үчүн абдан зарыл.

Эл аралык сүйлөшүүлөр ар кандай деңгээлдерде, мисалы, өз өлкөлөрүнүн, башка мамлекеттердин журналисттеринин катышуусунда, “жабык эшик” артында жекече жүргүзүлүүсү мүмкүн. Кандай болгондо да, эл аралык коммуникацияларга катышкан жарандардан ийкемдүүлүк, саясий

сабаттуулук, сүйлөшүүнүн темасын, ар кандай маселелерин мыкты билүү талап кылынат.

Европа мамлекеттериндеги, Америка Кошмо Штаттарындагы окутуучулар менен студенттердин өз ара мамилелери тууралуу буга чейин айтылып өткөн. Америкада, ал тургай, айрым окутуучулар студенттерге өздөрүнө атын атап кайрылууга да уруксат жана мүмкүнчүлүк беришет. Бул болсо биз үчүн түшүнүүгө мүмкүн болбогон көрүнүш жана мамиле. Биздеги элге кеңири белгилүү болгон З. Иманалиевдин обондуу ырындагы:

О-о кыздар, агай деш ордуна

Атымдан чакырчу болгула.

Алыстап бараткан жаштыкты

Алдынан бир кайрып койгула

деген ырындагы сунуш, сурануу таптакыр башка мааниде.

Бизде орус тилинин таасири аркылуу улуураак, даражалуу жана статустагы жарандарга атын жана атасынын атын атап (мисалы, *Асан Үсөнович*) кайрылуу адатка айланган. Жыйынтыктап айтканда, жарандын статусу анын жаш курагына, жынысына, этникалык тиешелүүлүгүнө карата аныкталбайт. Ал анын сабаттуулугуна, акыл деңгээлине, кызмат ордуна, мамлекетке, элге кылган кызматына карата аныктала турган критерий.

3.3. Тилдик инсандын эл аралык мамилелердеги трансформацияланышы

Социалдык-маданий процесстердин, шарт-жагдайлардын өзгөрүшү менен инсандын жаңы шарттарга, тилдик-маданий чөйрөгө ыңгайлашуу зарылчылыгы пайда болот. С. Дальдын пикири боюнча, инсан коммуникация аркылуу жана анын жардамында айлана-чөйрө менен байланыш-катышка келет. Жаран эч ким менен байланышпаганда, эч кимге көз каранды болбогондо ал тең салмактуулук абалында турат. Айлана-чөйрө, жашоо-

шарт, керектүү жана муктаждык өзгөргөндө ал активдүү аракеттенүүгө келүүгө, жаңы абал-жагдайга ыңгайлашууга аргасыз болот [Dahl:1998].

Башка маданиятка, тааныш эмес шарт-жагдайга туш келген жарандын абалын өз алдыбызча элестетип көрөлү. Анын тынчы кетет, кыжалатчылыкка батат, жаңы кырдаалдан чыгып кетүүнүн амалын издейт. Мында бир гана тилди мыкты билүү жетишсиздик кылат, ал аралашкан элдин салт-санаасын, психологиялык өзгөчөлүктөрүн, этикалык нормаларын да мыкты билүүгө тийиш. Мындай учурларда, Л. Фестинджердин теориясы боюнча, когнитивдик диссонанс деп аталган жагымсыз жагдай пайда болот. Бул деген – мурдагы, бала чактан бери көнгөн адаттар менен жаңы адаттардын, эреже-нормалардын, жашоо жоболорунун жана талаптардын дал келбестиги [Boozin 1991:630].

Өзүн өзү кабылдоо, түшүнүү менен ага башкалардын мамилесинин жана кабыл алуусунун дал келбестиги маданий шоктун, физикалык жана эмоционалдык дискомфорттун себеби болуп саналат. “Маданий шок” термини биринчи жолу 1951-жылы К. Дюбуа тарабынан сунуш кылынган жана ал психологдор, лингвисттер тарабынан бара-бара колдонууга ээ боло баштады. Баарыбызга белгилүү болгондой, *шок* сөзү күтүлбөгөн жагдайды, ага кабыл болгон эмоционалдык абалды билдирет. Экономикага байланышкан жана Горбачев, анын соратниктери сунуш кылган “шок терапиясын” башыбыздан өткөрдүк го.

Маданий шоктун симптомдорунун диапозону абдан кеңири – ал кичинекей эмоционалдык тынчсыздануудан олуттуу стресске, психозго, алкоголизмге, ал тургай өзүн өзү өлтүрүүгө чейин жетиши да мүмкүн. Башка маданиятка – элге, мамлекетке же чөйрөгө түшкөн ар бир адам аздыр-көптүр маданий шокко кабыл болот деп ишенимдүүлүк менен бекемдөөгө болот. Ал эми буга макул болбогондор жат өлкөдө аз гана убакыт болгондор же шаарды, ал өлкөнүн жаратылышын, тоо-талааларын самолёттун иллюминаторунан, автобустун же мейманкананын айнегинен гана көргөн

болуусу мүмкүн. Ал эми башка өлкөгө узагыраак убакытка барган адам ар кандай күтүүсүз жана ал үчүн жаңы болгон жагдайларга туш болот, кайсыл район тынч жана кайсынысы кооптуу деген ойго кабылат. Демек, маданий шок тууралуу сөз кылууда кеминде төмөнкүдөй эки шарт-жагдайдын болуусу зарыл: 1) адам жат чөйрөдө узак мезгилде (бир айдан кем эмес) жашап жана иштеп туруусу керек; 2) ал башка чөйрөдө конок катары эмес, толук укуктуу жана милдеттүү мүчө катары жашоого, иштөөгө тийиш. Ага да башкаларга, башкача айтканда, жергиликтүүлөргө коюлуучу талаптар коюлат, ал эми буга чейин жат болгон талаптарга жана укуктарга бат эле көнүп кетүү бир топ түйшүктү талап кылары бышык.

Маданий шоктун генезиси мамиле-катыштын проблемалары менен түздөн-түз байланыштуу. Биз күндөлүк турмушта адамдардын өз оюн жеткиликтүү жана жогорку деңгээлде жеткирүү мүмкүнчүлүгүнө даана баа бере албайбыз. Натыйжасыз мамиле-катыш, анын сөзүн башкалардын түшүнбөөсү же ага макул болбоосу, бирөөлөрдүн сөзүн түшүнбөө же ага жакпаган сунуштарды айтуу коммуниканттардын эмоционалдык абалына аздыр-көптүр өз таасирин тийгизет. Эмне үчүн чырдуу маселелерде бири-бирине жакын эле турган адамдар кыйкырып, жок эле дегенде үн көтөрүп сүйлөй башташат деген суроонун жообу да ушул терс эмоцияга барып такалат. *Жаман көргөн адамдын бөркү казанбактай* дегендей, пикир келишпеген адамдын бардык белгилери терс эмоция жарата баштайт, ал тууралуу гана эмес, анын улуту жөнүндө да адресантта тескери пикирлердин жарала башташы толук мүмкүн. Мунун өзү – эл аралык мамилелердеги абдан кооптуу маселе, демек, бир эле адам (мында, негизинен, өлкө башчылары же эң жогорку кызматтагы бийлик өкүлдөрү) мамлекеттер ортосундагы мамилени чыңдашы да бошондотушу да күтүлөт. Эл аралык мамилелерде ар кандай карама-каршылыктар, каршы туруулар, негизинен, кескин түрдө билдирилбейт, мында *карап көрөлү, макулдашалы, кеңешели, бул маселени*

кийинкиге калтыралы деген сыяктуу сөздөр дээрлик түрдө каршы болууну, макул эместикти билдирип калат.

Маданий шокко кабылгандар, адатта, өзүнүн жан дүйнөсүндөгү өзгөрүүлөрдүн так себебин түшүнө албай да калышат. Өз элинде жана өз жеринде өзүн абдан эркин сезип, кимге болбосун оюмду ачык айта аламын, ким болбосун ар кандай маселелер боюнча талаш-тартышка бара аламын деген бекем ишеникте болгон жаран башка чөйрөдө жат калат. Айрым окумуштуулар маданий шок түшүнүгүнө карата “инсандын убактылуу дезинтеграцияланышы” деген терминди да колдонуп жүрүшөт. Чынында, бул убактылуу көрүнүш, жаңы шартка кандайча тез ыңгайлашуу жарандын өзүнө байланыштуу, “жыландын да тилин билген” баамчыл жана ийкемдүү адамдар кандай кырдаал болбосун, андан жеңил чыгып кете алышат [Dahl 1998].

Пайда болгон маданий шокко карата реакциялардын төмөнкүдөй түрлөрүн белгилер элек: 1) жат маданияттын өкүлдөрү менен болгон байланыштан качуу; 2) алдын ала күтүлүүчү жагымсыз жагдайлардан качпай башка маданияттын өкүлдөрү менен сүйлөшүүлөргө баруу; 3) мурунку адаттарынан, көнгөн этикалык нормаларынан четтөө менен жаңы шарттарга бат ыңгайлашууга болгон аракет.

Жаңы маданиятка келген адам эки оттун ортосунда калгандай эле абалда болот. Биринчиден, эски адаттарды таштоо кандай адам болбосун оор (*уйга жүгөн салабы, үйрөнгөн адат калабы*), экинчиден, жаңы шарттарга, мыйзамдык ченемдерге бат көнүп кетүү айтканга жеңил болгону менен аткарууга оор. Бул тууралуу Индия элинин улуу ойчулу Ж. Неру мынтип жазат: “Мен Чыгыш менен Батыштын таң каларлык аралашмасынын ичинде калдым, бардык жерде өз ордумда, өз үйүмдө эмесмин. Балким, менин турмушка, келечек жашоого карата көз караштарым Батыштын таасириндедир, бирок Индия мени өз баласы сыяктуу дайыма өзүнө тартып турат... Мен ата-бабалардан мурас катары калган адаттарымдан жана сезимдеримден да, ошол эле учурда билим алуу, тарбия аркылуу кийин алган

көндүмдөрүмдөн да арыла албаймын. Ал дагы, бул дагы – менин жан дүйнөмдүн ажырагыс бөлүгү. Мен Батышка жат адаммын, ошол эле учурда өз мекенимде өзүмдү куугунга кабылган адам катары сеземин” [Nehru 1941:353]. Эмне деген улуу ойлор, бул параграфка эч нерсени кошпой эле Нерунун ушул айткандары менен эле чектелип калууга да болот.

Маданияттар аралык трансформацияда сандык өзгөрүүлөр сапаттык өзгөрүүлөргө өтөт. Башка маданиятка өтүү жана анда узак жашоо менен жаран барган мамлекеттин тилин, маданиятын, улуттук өзгөчөлүктөрүн бат эле автоматтык түрдө өздөштүрө койбойт. Ал башка мамлекетте болгону менен өз жамаатында жашап, түпкүлүктүү эл менен байланыш-катышта болбошу да мүмкүн. Бул тууралуу чындыкка да жакындашып келген анекдоттор айтылып келет. Мисалы, Америка Кошмо Штаттарындагы Брайтан-Бичтеги орустардын дүкөнүнө америкалык кирип калып, дүкөнчү аялга англисче кайрылганда, ал күйөөсүн чакырып: “Саша, тез чык, мында чет элдик бирөө келип калды”, – деген турбайбы. Чет өлкөгө миграцияга же узак жашоого, иштөөгө барган адам кааласа да, каалабаса да алардын маданиятына ыңгайлашат, алардын тилин, ал тургай сленгдерин, оозеки кепте же тар чөйрөлөрдө колдонулуучу жаргондорду кабыл ала баштайт. Буга мисал катары “Профессионалы за сотрудничество” эмгегинен мисал келтирели:

– Сонечка, ну как твои устроились?

– Да что тебе сказать? Сидят пока на *велфаре*. Вся мебель с *гарбиджа*, квартиру *шерят* с молодой парой из Киева. А ты как?

– Да вот хотела зубы вставить у одного *дантиста*, а он *медикейт* не принимает, надо другого искать.

– А где ты вчера была? Я тебе звонила.

– С внуком в той *заразе* были, а потом в *морфан* зашли. Кофточку вот на *сейле* купила, аж 70% *дискаунт*.

– Красивая. Ну ладно, я в *лондромат* побежала. Привет твоим [Профессионализм за сотрудничество. 1997:327].

Россияда турсун өзүбүздө, Кыргызстанда эле эң сонун кыргызча эквиваленти турса да айрым сөздөрдү оозеки кепте дээрлик дайыма орусчасын айтарыбыз буга чейин айтылып өткөн. Мисалы, *дүкөн, ачкыч, аялдама, кире бериш, кыймылдаткыч, айдоочу, унаа, сыр, боек, калем сап, күндөлүк, кезек, түштөнүү, түшкү тамак, дээрлик, такыр* сыяктуу сөздөрдү оозеки кепте өтө сейрек угабыз. Илимий, саясий, экономикалык ж.б. байланыштарга жана таасирлерге байланыштуу четтен келип турган сөздөрдүн агымы токтобойт. *Креативдүү, люминация, либералдуулук, ломбировать, можаритардык, компромисс, консолидация, ангажировать, аккредитация, толеранттуулук, волонтер* деген сыяктуу сөздөр кыргыз тилинин активдүү сөз катмарына дээрлик түрдө кирип бүттү десек, жаңылышпаган да болор элек.

МАКдагы трансформация процессинин ишке ашуусу үчүн эл аралык байланыштардын сандык жана сапаттык жактан артышы зарыл. Кандай гана деңгээлдеги эл аралык байланыштар болбосун, мурдагы тажрыйбалар пайдаланылат, алар андан ары өркүндөтүлөт.

С. Дальдын пикири боюнча, маданияттар аралык байланыштарда жаралган стресс катары жарандын организминин, акыл-эсинин буга чейинки билимине, тажрыйбасына ички каршы туруусу түшүнүлөт. Бул стресс, бир жагынан, кыжалаттануунун жана тынчсыздануунун себеби болсо, экинчи жагынан, ал стресс инсандын өз алдынча изденүүсүнө жана даярдануусуна, өзү байкаган кемчиликтерди четтетүүгө аракеттенүүсүнө түрткү берет [Dahl 1998].

Маданияттар аралык трансформациянын натыйжасында тилдик инсан бир топ өзгөрүүлөргө дуушар болот. Мында инсандын мурдагы жекече жана жалпы эле улуттук тажрыйбалар менен кийинки таасирлер менен билимдер айкалышып келип трансформацияланат жана жарандын эл аралык

байланыштардагы тажрыйбасы жаңы деңгээлге көтөрүлөт. Аны этаптар боюнча төмөнкүчө көрсөтүүгө болот: 1) жат маданиятты түшүнүүчүлүк жана урматтоо менен кабыл алуу, ал элдин тили, каада-салты, этикалык нормалары, тарыхы ж.б. боюнча мурдагы билимдерин андан ары өркүндөтүү; 2) жаңы маданиятка биротоло көнүп кетүүгө болгон аракет, барган мамлекеттин жарандары менен түздөн-түз байланыш-катышка баруу аркылуу ал эл тууралуу билимин тереңдетүү; 3) жогоруда белгиленгендей, мурдагы, бала кезден алган билим, тажрыйба менен жаңы билимдердин өз ара ийгиликтүү айкалышып кетүүсү, алардын бири-бирин толуктоосу.

Улуттар жана элдер аралык маданияттын, каада-салттардын трансформацияланышында кооптонуучу жагдайлар да бар. Чет тилинде билим алып, ал чөйрөдө тарбияланган инсан элдик баалуулуктарды жерип, ата-баба салттарын жана насааттарын унутуп, жат маданиятты биротоло өзүнө сиңирип алышы да мүмкүн. Ошол эле учурда азыркы доордо бир маданияттын, башкача айтканда, улуттук маданияттын гана чеги менен чектелип калууга таптакыр мүмкүн эмес. Заманбап жана жогорку маданияттуу жаран улуттук маданият менен дүйнөлүк алдыңкы маданияттын үлгүлөрүн жуурулуштуруп өзүнө сиңирип алууга тийиш. Башка тилди жана маданиятты өздөштүрүүнүн жаш кезден башталганы дурус, бизче айтканда, “тил катып” калгандан кийин бөтөн тилди мыкты үйрөнүп кетүү абдан кыйын. Адам канчалык тил үйрөнүүгө жөндөмдүү болбосун өз эне тили биротоло калыптанып калгандан кийин башка тилди эне тилинин деңгээлинде өздөштүрүп, эки тилди барабар алып кете албайт.

МАК толук түрдөгү билингвизмди талап кылбайт, ошол эле учурда эки же андан көп тилди бирдей деңгээлде бил деп да эч ким мажбурлай албайт. Эл аралык мамиле-катышка баргандардын сүйлөшүүнүн темасына байланыштуу маселелерди мыкты билгени жетиштүү деп ойлойбуз, анын үстүнө, жогорку деңгээлдеги сүйлөшүүлөрдө атайын адис котормочулардын кызматтары пайдаланылат. Айрым адамдардын (полиглоттордун) бөтөн

тилди үйрөнүүсүнө айлар, айрымдарына жылдар кетсе, ал эми кээ бирлери бүт өмүр бою да башка тилди өздөштүрө албайт. Башка тил турсун эң эле жогорку кызматтарда иштеп, бирок кыргызча араң сүйлөгөн “киргиздер” да көп. Кыргыз тилинин артикуляциялык базасынын бай болгондугуна байланыштуу бизде башка тилдерди акцентсиз үйрөнүп кетүү мүмкүнчүлүгү салыштырмалуу түрдө жогору.

Башка улуттун тилин мыкты өздөштүргөн инсан ал элдин кулк-мүнөзүнө таандык болгон психологиялык-тилдик өзгөчөлүктөрдү да өзүнө жакшы сиңирет. Испан тилин мыкты үйрөнгөн Б. Уильсон мынтип жазат: “Мен испан тилинде сүйлөй баштаганда бет тарамыштарым жана майда булчуң тамырларым башкача кыймылдап, испандарга тиешелүү жесттик кыймылдар колдорумду башкарып алат. Эрксиз түрдө ийиндеримди кысып, башымды чалкалатып, каштарымды серпкенимди да байкап каламын. Мен испандарга жакындап, алар да мага жакындашып, сигарет түтүнүн бетке үйлөп сүйлөшө баштайбыз, аларга окшоп мен да тез-тез сүйлөй баштаймын” [Wilson 1993:159-160].

Трасформацияланган окшоштук кайсыл бир конкреттүү маданияттын бөлүгү эмес, ал ошол эле учурда ал маданияттардан биротоло ажырап да калбайт, мындай окшоштук айкалышып байланышкан маданияттардын чегинде болот. Эл аралык байланыштарга катышкан жаран шарттуу түрдө алганда, “үчүнчү маданияттын” өкүлү катары кызмат аткарат [Adler 1974:27].

Жыйынтыктап айтканда, И. И. Халеева белгилеп өткөндөй, натыйжалуу эл аралык коммуникация үчүн лингвистикалык жөндөмдөн тышкары “экинчи тилдик инсан катары” ал тилде сүйлөгөндөрдүн тилдик-психологиялык өзгөчөлүктөрүн да мыкты өздөштүрүү зарыл [И. И. Халеева: 1989]. Мына ошондуктан да полиглоттордо бөтөн тилдерге гана эмес, ал тилдерде сүйлөгөн элдердин тарыхына, психологиялык-эмоционалдык, социалдык-экономикалык өзгөчөлүктөрүнө болгон кызыгуу да кошо калыптанган.

3.4. Виртуалдык дүйнөдөгү тилдик инсан

Адам турмушуна улам кеңири кирип жаткан компьютердик эл аралык мамиле тууралуу сөз кылбасак, МАКдагы азыркы учурдагы өзгөрүүлөр жөнүндөгү сөз толук болбос.

Адегенде интернетке кызыгуу пайда болсо, ага берилген адам андан биротоло ажырай албай калат. Интернет аны колдонуучуларга мамлекеттердин чек арасынан жеңил гана өтүп, маданияттар, мамлекеттер аралык байланыш-катыштын, өлкөлөр жана анда жашаган элдер, ал өлкөнүн жаратылышы, социалдык-экономикалык абалы тууралуу маалыматтардын алынышынын жакшырышына шарт түзөт. Мурда башка өлкөлөр тууралуу маалымат алуу, ал өлкө менен таанышуу үчүн машакаттуу жана көп акча каражаттарын талап кылган саякатка чыгууга туура келсе, азыр үйдө отуруп эле компьютердин “чычканын” ары-бери жылдырып, керек учурда басып коюп отура берүү жетиштүү да, буга байланыштуу жаңы типтеги коммуникативдик активдүүлүк байкалууда. Жаран айлана-чөйрө, жаратылыш, өзү кызыккан өлкө менен түздөн-түз болбосо да компьютердин жардамы менен байланыш-катыш жасайт, андагы көрүнүштөрдү, түрдүү окуяларды аң-сезимдүү түрдө тааныйт.

Электрондук каражаттардын өнүгүшүнүн натыйжасында инсандын аң-сезиминде терең өзгөрүүлөр жүрөт. Кибермейкиндиктеги жашоо жекече тажрыйбага байланыштуу, Интернетте жарандардын тобу менен иштөөгө мүмкүн эмес. Интернетке кирүү менен инсан бай маалымат ресурстарына ээ болуп, мультимедиялык байланыш каражаттарын колдонуу мүмкүнчүлүгүнө жетишип, ошол эле учурда ага ашыкча берилүү менен жарандын жалгыздоосу пайда боло баштайт. Реалдуу мамиле-катыштын ордуна виртуалдуу түрдөгү маалымат алуу келет. Психологдордун пикири боюнча, Интернетте иштөө – антисоциалдык иш-аракет. Интернеттин жардамы менен үйдөн чыкпай эле билим алуу, соода-сатык кылуу, психологдун кеңешинен пайдалануу, банктар менен иштөө мүмкүнчүлүктөрү пайда болду. Алган

таасирлер менен жана тажрыйба алмашуу мүмкүнчүлүктөрү, адам менен адамдын жакындашуусу, бирөөлөргө ишенүү, айрым бир адамдарды жакын саноо, алардан түздөн-түз жардам же кеңеш суроо азая баштады.

Электрондук почтадан маалымат алууда маалымат таратуучунун белгилерин (жаш курагын, жынысын, расасын, улутун, сырт белгилерин ж.б.), билим деңгээлин так билүүгө мүмкүн болбойт. Ошондой эле, интернеттик маалыматтардын тактыгына да дайыма эле кепилдик берүүгө мүмкүн эмес, көп учурларда маалымат берүүчүлөр псевдонимдерди колдонушат.

Интернеттик байланыштарда эпистолярдык жанрдын (кат түрүндөгү) стили пайдаланылуу менен тилдин жана тилдик каражаттардын колдонулушу өзгөрүүгө ээ болот. Ойду толук жана көркөм берүүдөн зеригишип сүйлөм, маани кыскача берилет, жалпыга түшүнүксүз кыскартуулар, аздыр-көптүр деңгээлде тилдик бузулуулар пайда болот, тыныш белгилери дайыма эле туура коюла бербейт. Азыркы учурда теле берүүлөрдө да интернет-сайт кабарлары пайдаланылат, бирок дикторлор какшанып жатып интернеттик маалыматтар биздин көз карашыбызды билдирбейт деп улам-улам эскертишет.

Интернеттик байланыштарда, негизинен, оозеки кептик стиль колдонулат, сүйлөмдөр чубалжып узун болбой кыска түзүлөт. Телефон менен сүйлөшүүдөгүдөй формалдуу түрдө ал-акыбал, бала-чака, ден-соолук сураштырып отурулбайт. Интернеттик байланышты көп колдонгон жарандарда бара-бара адабий-оозеки типтеги стиль калыптанат.

Интернеттик байланыш тилдик өнүгүүгө алып барабы же, тескерисинче, тилдин жардыланышына жана жөнөкөйлөнүшүнө алып келеби деген мыйзам ченемдүү суроо пайда болбой койбойт. Бир жагынан алып караганда, Интернет тилдин тез темп менен колдонулушун камсыз кылат, алга умтулган коомдук өнүгүү тенденциясын чагылдырат. Экинчи жактан алып караганда, айрым негативдүү тенденцияларды байкоого болот. Жанрдык

жана стилдик талаптарды эске албоо менен бир типтеги стиль калыптана баштайт. Коммуникантка карата болгон жылуу мамиле, урмат-сый Интернеттик байланыштарда анчейин байкала бербейт, көпчүлүк учурларда жазылган каттар кайра текшерилбей туруп жөнөтүлө берет, бул болсо байланыш-катышка баргандардын бири-бирин жеткиликтүү түшүнүүсүнө жолтоолугун тийгизет.

Интернеттик байланыштын жактоочулары анын интерактивдүүлүгүн, башкача айтканда, мобилдүүлүгүн, башка байланыш каражаттарына салыштырмалуу арзандыгын, маалымат алышуунун тездигин, байланышуу үчүн убакыттын аз кеткендигин белгилешет. Азыркы жаш муундар үчүн мурдагы кагаз түрүндө кат жазып, анын жообун апталап күтүү жомок сыяктуу көрүнүш болуп калды. Интернетке киргендер кино, телеберүүдөн айырмаланып эмнени көрүү, эмнени көрбөөнү тандап алуу, керексиз же кызыксыз жерлерди өткөрүп жиберүү мүмкүнчүлүгүнө ээ. Ал эми медиа – экологдор китептен, журналдан жана газетадан маалымат алуунун артыкчылыгын баса белгилешет. Алар бул маалымат каражаттарын ар кандай жерлерде жана жагдайларда алып жүрүүгө, кайталап окууга, маанилүү жерлерин белгилеп коюуга болот, Интернет байланышы бар жерби, телефон, компьютеримдин заряды аз калды деп баш оорутпайбыз дешет. Кагаз бетине түшкөн маалымат өчүп калбайт, аны оңдоп кайра жазууга болот, ага компьютердегидей сыяктуу “вирус” түшпөйт. Жазуунун жана печать станогунун пайда болушу менен адам баласында “оозеки аң-сезимден” “жазуу жүзүндөгү аң-сезимге” өтүү пайда болсо, азыр артка кеткен процесс жүрүүдө. Телефондук билдирүү (СМС), интернеттик каттарды шашып жазуу менен толгон-токой ката кетирүүлөрдү көрүп жүрөбүз. Буга телеберүү жөнөтүлгөн СМС каттар, билдирүүлөр эң сонун күбө болууда.

Интернеттен окудум, интернетке чыгыптыр, интернетке чыгарып жибердим сыяктуу сөздөр азыр жаштарда мода, өзүн жогору сезген сыяктуу болуп калды. Азыр жаштар турсун төмөнкү класстардын окуучулары да

арзан, чакан жана жеңил уюлдук телефон көтөрбөй калышты, атасынын телефону эки миң сомдун айланасында, ал эми башталгыч класста окуган баласынын телефону он миң сомдун айланасында, көлөмдүү жана оор, алып жүргөнгө ыңгайсыз, жөнөкөй уюлдук телефондордун айфон, смартфон деген сыяктуу түрлөрү пайда болду. Телефономания наркомания сыяктуу эле коркунучтуу болуп бара жатат деген сөздөр улам көбүрөөк айтылууда. Балдар телефон оюндары менен тынымсыз алек болуу менен китеп окубай калышты, спортко конул буруу аларда аз. Шаарларда айыл жерлериндегидей балдар үчүн жумуш жок, алардын эртеден кечке алек болгону – жалгыз телефон. Балдарынын компьютердик оюндарда баш көтөрбөй отура бергенинен тажаган ата-энелердин компьютерди, телефондорун көчөгө алып чыгып талкалап жаткандыгын телевизордон көп эле жолу көрсөтүп жатышат. Ал тургай, оюну натыйжалуу болбой калганда ойноп жаткан жарандын өзүнүн компьютерин талкалап жибергендерин да көрсөтүп жатышат. “Селфи” деген балекет чыгып, жаштар кооптуу жерлерге чыгып сүрөткө түшөм деп кулап кетип өлүм тапкандары да болууда. Биз билип, билбеген, түшүнүп, түшүнбөгөн “Синий кити” чыгып, жаштардын өздөрүн өздөрү өлтүрүп жаткандары да болду. Ливия ислам мамлекети (ИГЛ) деп аталган согушчандар караңгы мусулман жаштарын, негизинен, дал ушул интернеттик азгыруу аркылуу өздөрүнө тартып кетип жатышат. Биздеги молдолордун, имамдардын маалыматтык байланышы боюнча террорчулардан, ар кандай согушчандардан артта калып жаткандыгы учурда улам көбүрөөк айтылууда. Молдолорубуз жалаң Куран китептери менен чектелип жатышса, алар маалымат айдыңында далай алдыга кетип калышты. Мына ошондуктан кандай гана багыт жана тармак болбосун туура жана пайдалуу маалымат алуу, маалымат таркатуу азыркы учурда абдан маанилүү, бекер жеринен “маалымат согушу боюнча” артта калып жатабыз деп жер тепкилеп жатпайбыз. Уулу Сириядагы ИГЛ согушчандарына кеткен энеден: “Уулуңуз курман болуп келсе, кандай абалда болосуз?” – деп сурашканда: “Анда мен

бактылуу болумун, менин уулум түздөн түз бейишке түшөт”, - деп жүрөктү титиретип, жылмаюу менен айтып жатпайбы.

Англис тили интернет мейкиндигиндеги негизги тил болуу менен аны активдүү колдонуучулар бул тилди үйрөнүүгө аргасыз болушат, англис тили аркылуу дүйнө элдери интернет менен байланыша алышат. Интернеттик байланыштардын күчөшү менен англис тилинин дүйнөлүк мааниси, бир тилдин башка талдин үстүнөн болгон артыкчылыгы дагы ачык байкала баштады.

Кибермейкиндик калктын калың катмарына караганда жеке пайдалануучулар үчүн ыңгайлуу, мына ошондуктан аны активдүү пайдалануучуларда эгоисттик мүнөздүн калыптанып калуу коркунучу да бар. Интернеттик маалыматтарда аны кабыл алуучулардын кулк-мүнөзү, психологиялык өзгөчөлүктөрү эске алынбайт да, ар кандай курч окуялар, тескери тарбия берүүчү маалыматтардын кетип калышы толук мүмкүн жана буга эч ким жооп бербейт да.

Тилекке каршы, учурда компьютердик билим тилдик билимге караганда жогору бааланууда, компьютерди, интернетти түшүнбөгөндөргө (айрыкча, шаар жерлериндеги кызматтык мамилелерде) айрым убактарда төмөндөндөтүлгөн баа берилип жаткандыгы да – ачуу чындык.

3.5. Коммуникативдик жолтоолор жана аларды жоюунун ыкмалары

Жолтолуктар коммуникациянын сапатын төмөндөтүүчү фактор катары. МАКда түрдүүчө (-физиологиялык, тилдик, жүрүм-турумдук, психологиялык, маданий ж.б.) – жолтоолор кездешет, сандык жана сапаттык дал келбестиктер, катачылыктар учурайт. Алардын натыйжасында улуттук карама-каршылыктар, мамлекеттик кызыкчылыктарга коркунучтар, дүйнөгө болгон терс көз караштар, эл аралык мамилелердеги дисбаланстар ж.б. жаралат. Ушул шартта бир канча терс стереотиптердин калыптанып бара жаткандыгын: индуктивдик жана дедуктивдик ой жүгүртүүлөрдөгү

катачылыктардын; ар кандай окуяга, көрүнүшкө үстүртөдөн мамиле жасоонун, башкалардын пикири менен өжөрлүк кылып макул болбоонун, биздики-алардыкы, мага тиешелүү эмес – ага тиешелүү эмес сыяктуу түшүнүктөрдүн орун алып жаткандыгын байкоого болот. Мындай стереотиптин түрлөрү расалык, этникалык, географиялык, гендердик, социалдык, саясий, кесиптик ж.б. алкактарда байкалат жана тилдик каражаттарда берилет.

Мурдагы главаларда эл аралык байланыштарда пайда боло калуучу коммуникативдик жолтоолор тууралуу аздыр-көптүр сөз болгон. Бул главада биз мындай жолтоолордун пайда болуу себептери, алардын терс натыйжалары жана бул сыяктуу негативдик көрүнүштөрдү жоюунун жолдору жөнүндө бир топ кеңири сөз кылууга аракет жасайбыз.

Коммуникация процессин бузуучу көрүнүштөрдү билдирүү үчүн көпчүлүк учурларда “жолтоолор” жана “тоскоолдуктар” терминдери колдонулат, бирок эки терминди тең бири-биринин ордуна колдоно берүүгө толук мүмкүн. Бул эки терминдин ортосунда аларды ажыратып туруучу так чек жок. Эл аралык мамилелердин натыйжалуулугуна терс таасирин тийгизүүчү себептерди терең анализге алуу үчүн ар бир терминди өз алдынча карап көрөлү.

Тоскоолдуктар деп аты айтып тургандай (этимологиясы: *тос*- «тушуна/жолуна бөгөт кой» + *коол/коолу* «токтоом, чечим» [Юдахин 1965:404]), мамиле-катышка кошумча барьер жаратуучу себептерди атоого болот. Ага сүйлөшүү тилиндеги чет тилин билбөөнү, коммуниканттын дүлөйлүгү, дудуктугу же сакоолугу сыяктуу физиологиялык себептерди көрсөтүүгө болот. Улуттар ортосундагы (эгер алардын тилдери тектеш же жакын тектеш болбосо) мамиледе ар кандай тоскоолдуктардын таптакыр болбой калышы деги эле мүмкүн эмес. МАКда адресант тарабынан берилүүгө тийиш болгон маалыматтын 25-30% гана аңгемелешүүчү тарабынан толук түшүнүлөт, 10% маалымат ойлонулган боюнча калып

адресанттын ички жан-дүйнөсүндө кала берет. 40-45% маалымат аңгемелешүүчүлөрдүн жеткиликтүү түрдө түшүндүрө жана түшүнө билбестигинен улам жоголот, ал эми 20% маалымат айтуучунун жана угуучунун интеллектуалдык, билим, жөндөм деңгээлдеринин, кругозорлорунун ар түрдүүлүгүнө байланыштуу түшүнүлбөй калат деп белгилешет айрым издөөчүлөр [Сухих, Зеленская 1998:52; Gamble and Gamble 1990:142]. Бирок биз бул пикирлерге бир тараптуу макул эмеспиз. Эгер жогоруда аты аталган линвисттер билдиргендей, берилген маалыматтын 25-30% гана адресатка толук түрдө жете турган болсо, анда эл арадык мамилелерге, сүйлөшүүлөргө баруунун канчалык кажети бар дегендей мыйзам ченемдүү суроо пайда болбой койбойт. Жогорку деңгээлдеги эл аралык сүйлөшүүлөрдө, жогоруда берилгендей, 70-75% маалымат толук түшүнүлбөй калмак турсун, бир гана орчундуу, негизги маанилүү сөздүн туура эмес түшүнүлүп калуусунун чоң залалдары болушу да толук мүмкүн. Негизи, маалыматты канчалык деңгээлде түшүнүү жана кабыл алуу коммуниканттардын бири-бирин түшүнө билүүсүнө, түшүнүүгө кызыгуусуна жана бири-бирине болгон урмат-сыйга жараша болуусу – айдан ачык нерсе. Болбосо, тилдери бипбирдей, бирок кызыкчылыктары, түшүнүктөрү ар түрдүүчө жана ачакей болгон коңшулар деле бири-бирин түшүнө албай чыр-чатакка барган учурлары жокпу.

Коммуникативдик жолтоолуктар (этимологиясы: *жол* + *тоо* «тосмо, белес») төмөнкүдөй багыттар боюнча үч түрдүүчө болушу мүмкүн: 1) биринчи булак, маалымат берүүчү тарабынан; 2) маалыматты алуучу тарабынан; 3) айлана-чөйрө тарабынан [Weaver II 1996:26-27].

Айлана-чөйрө тарабынан болгон жолтоолор – үндү жакшы угузбаган ызы-чуу, жест, мимиканы жана сигналдык белгилерди жакшы көргөзбөгөн караңгылык, коюу туман, телефондук жана компьютердик байланыш албаган жерлер ж.б. болушу мүмкүн.

Коммуникацияга катышуучулар тарабынан болуучу жолтоолор физиологиялык, тилдик, жүрүм-турумдук, психологиялык жана маданий болуп бөлүнөт. Булардын ар биринин ички курамы бар.

1. Физиологиялык жолтоочулуктар: а) үнү так чыкпай жана угулбай сүйлөө, угуу органдарынын дефектилери; б) мимикалык жана жесттик белгилердин так берилишине себеп болуучу кыймыл аппараттарынын иштөөсүнүн көнүмүш эместиги же бузулушу; в) жазууну, жестикуляцияны, мимиканы көрө албоого себеп болуучу көзү азиздик. К. К. Юдахин *жолтоочулук* аталышына өзгөчө-басым жасаган [1965:259].

2. Тилдик жолтоочулуктар: а) оозеки кептеги фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык катачылыктар; б) кептин логикалуулугунун бузулушу; в) оозеки кептин туура эмес берилиши же угулушу; г) тилдик бирдиктердин семантикалык маанисинин туура эмес берилиши же кабыл алынышы; д) грамматикалык түзүлүштөрдү туура эмес пайдалануу же түшүнүү; е) тексттин бүтүндүгүн туура эмес уюштуруу же кабыл алуу; ж) мамиле-катыштын тоналдуулугунун, интонациянын жана дикциянын туура эмес коюлушу же кабыл алынышы.

3. Жүрүм-турумдук жолтоочулуктар: а) коммуниканттардын мамилелеринин бири-бирине туура келбеши; б) сүйлөөчүнү көңүл коюп укпоо; в) обу жок оройлонуу, үндү бийик көтөрүп сүйлөө; г) коммуникантына теңсинбей мамиле жасоо.

4. Психологиялык жолтоолор: а) коммуниканттардын же бирөөсүнүн начар сапаттары (түнттүк, шектенүүчүлүк, ашыкча кыйкымчылык, ынжыктык ж.б.); б) өзүм билемдик, кекирейүүчүлүк; в) кругозордун тардыгы; г) чыдамсыздык; д) ашыкча эмоционалдуулук; е) өзүнө ашыкча баа берүү же өзүн өзү баалай билбөө; ж) коммуникантына баа бере билбөө; з) чыр-жатактуу жагдайлар, коммуниканттардын чырга жакындыгы.

5. Маданий жолтоолуктар: а) менталитеттердин жана улуттук мүнөздөрдүн шайкеш эместиги; б) дүйнөгө, мезгилге жана мейкиндикке

карата көз караштардын ар түрдүүлүгү; в) коммуникациялык асимметрия; г) баа берүүчүлүк ориентациялардагы дал келбөөчүлүк; д) маданий-тилдик ченемдердин (нормалардын) бири-бирине туура келбөөсү; е) азил-тамашаны туура эмес кабыл алуу; ж) коммуникативдик стратегиялардын бирдей эместиги; з) жест, мимикалардын ар кандайча берилиши жана кабыл алынышы.

Мамиле-катышта жолтоолор пайда болгондо аңгемелешүү солгунданат же токтотулат, жок эле дегенде маалымат чындыгы бурмаланат жана бузулат, коммуниканттардын бири-бирине ишенбөөсү пайда болот. Мында улуттук маданияттын факторлору менен жат маданий факторлор бирин-бири «өгөйлөп», өз ара айкалыша албоосу келип чыгат. Бул сыяктуу пикир келишпөөчүлүктөр пайда болгон учурларды психологдор ретроактивдүү интерференция (жаңы маалыматтын кабыл алынышына таасир этиши) жана проактивдүү интерференция (тескерисинче, эски маалыматтын жаңы маалыматтын кабыл алынышына таасир этиши) деп аташат. Аталган эки интерференция тең МАКда жана алар оң да, терс да натыйжаларга ээ болот [Bootzin et 1991:229].

Ар бир коммуникант (маалымат берүүчү да, маалымат алуучу да) маалыматтын кандайдыр бир бөлүгүнүн көңүлдөн сырт кетишине жол берет. Чоң көлөмдүү маалыматтын ар бир сөзүн, сөз айкашын абдан маанилүү деп эсептөөгө мүмкүн эмес, мына ошондуктан адресант муну айтпай эле коёюн, адресат болсо муну эске албай, эстебей эле коёюн деши мүмкүн. Маалымат бир адамдан экинчи адамга түздөн-түз жетпей, экинчи, үчүнчү... адамдар аркылуу барганда да, андагы айрым так эместиктер, атайылап болбосо да аздыр-көптүр бурмалоолор жаралат. Демек, уккан нерсеге караганда көз көргөн көрүнүш, окуя чындыкка толугураак дал келет, мына ошондуктан да кыргыз элинде *калп менен чындыктын ортосу – төрт ээли* (көз менен кулактын ортосундагы аралык) деп айтылып келет. Маалымат бир тилден экинчи тилге которулганда да айрым өзгөртүүлөргө дуушар болот,

котормонун тактыгы жана тууралыгы котормочунун деңгээлине жараша болору, биз айтпасак деле, жалпыга маалым эмеспи. Сүйлөмдүн маанисин сактоо багытында эмес сөз кубалап, сөздөрдү сөзмө-сөз которуу менен абдан начар которулган тексттерди да көрүп жүрөбүз. Бир тилдеги сөз айкашы, идиома, фразеологизмдер, макалдар, учкул сөздөр, туруктуу сөз айкаштары, аллегориялык маанилер башка тилге сөзмө-сөз которгондо таптакыр башка маанини берип калышы же эч кандай мааниге ээ болбой калышы толук мүмкүн. Мына ошондуктан котормо ишинде түп нускадагы маани котормонун тилинде кантип аталат жана айтылат деген талаптан чыгуу зарыл. Кыргыз тилине айрым кеңири колдонулуучу сөздөрдүн орус тилине кандайча туура эмес которулуп калгандыгы тууралуу буга чейин сөз кылганбыз.

Айрым тексттерди мамлекеттин жана элдин кызыкчылыгы үчүн анча-мынча бурмалоого да туура келет. Мындай жаап-жашыруулар, бурмалоолор төмөнкүдөй себептерден улам келип чыгышы мүмкүн: а) мамлекеттик кызыкчылык үчүн айрым маалыматтарды элге чыгарбоо, мындай себептер көп учурларда ачык айтылбаганы менен тергөөнүн кызыкчылыгы үчүн айрым фактыларды азыр билдире албайбыз деген сыяктуу билдирүүлөрдү сот органдарынын оозунан көп эле жолу угуп жүрөбүз; б) мамлекеттик маанидеги маалыматтардын толук жашырылбай, чен-өлчөмгө салынып жарыяланышы; в) айрым маалыматтардын мамлекеттик жана элдик кызыкчылыкка жараша аздыр-көптүр оңдоолорго дуушар болушу; г) ички жана сырткы кызыкчылыктарга жараша кош стандарттын колдонулушу.

Көп учурларда эл аралык мамилелер учурунда кандай жолтоолуктардын күтүлүшүн алдын ала прогноздоого да мүмкүн эмес, мына ошондуктан эл аралык байланышка барган кандай гана деңгээлдеги кызмат адамы болбосун мындай жагымсыз жагдайларга психологиялык жактан даяр болууга тийиш.

3.6. МАКдагы асимметризм

Эл аралык мамилелердин натыйжалуулугу үчүн тараптардын көз караштарынын жана кызыкчылыктарынын бирдейлиги, жок эле дегенде бири-бирине жакындыгы талап кылынат. Мында биринчи тараптын пикири экинчи тараптын пикирине күзгүнүн чагылышындай окшош болуп турууга тийиш [Gamble 1990:35]. Мындай сүйлөшүүдө коммуниканттар өздөрүн эркин жана бири-бири менен тең укукта сезишет, өнөктөштөрүн толук түшүнүшөт. Эгер коммуниканттардын бири эле шериктешин түшүнө албаса, анын алдында өзүн эркин сезбесе, өз алдынча чечим кабыл ала албаса, анда толкундануу жана сүрдөө пайда болсо эл аралык мамиле (кандай деңгээлде болбосун) үзгүлтүккө учурайт.

МАКнын симметриялуу жүрүшү үчүн төмөнкүдөй үч шарт: 1) коммуниканттардын бири-биринин тилинин, улутунун тең укуктуулугун терең сактоосу, эч бир тараптын шеригине үстөмдүк жасоого эч бир аракет жасабоосу; 2) алардын үчүнчү, бейтарап аймакта сүйлөшүүсү (мисалы, Путин менен Трамптын Хельсинкидеги саммити); 3) эки тарапка тең тиешелүү эмес “үчүнчү” тилдин колдонулушу талап кылынат.

Жогоруда аталган талаптардын сакталуусу менен да МАКнын асимметриялуулугун төмөнкүдөй факторлор: 1) сүйлөшүүдө колдонулуучу тилдердин фонетикалык, грамматикалык жана семантикалык структураларынын асимметриялык катышы; 2) сүйлөшүүдөгү эне тилдин же бөтөн тилдин колдонулушу менен коммуниканттардын мамиле-катыштын тилин бирдей деңгээлде билбөөсү; 3) сүйлөшүүгө барган тараптардын курамдык санындагы айырмачылыктар; 4) сүйлөшүү жүргүзүлгөн жердин коммуниканттар же алардын бир тарабы үчүн ыңгайсыздыгы; 5) коммуникантына теңсинбей мамиле жасоо, анын пикири жана сунушу менен эсептешпөө, камсыз кылат.

Кытай менен кыргыздын, же швед менен немистин, же болбосо орус менен белорустун Америка Кошмо Штаттарындагы жолугушууларына көз

чаптырсак, кызык бир жагдайды байкайбыз. Бул учурда алар, биринчиден, өздөрүн бул өлкөдө чет өлкөлүк катары сезишет да жакындаша түшүшөт, экинчиден, алардын мамлекеттери да жанаша жайгашып, ареалдык, этногенетикалык алакаларга ээ болот.

Асимметриялуу даражасы кандайдыр деңгээлде эл аралык коммуникативдик мамилеге, аралыкка (дистанцияга) да көз каранды. И. Клюканов Гудкинстин, Кимдин, Пенгдин жана Люкенстин пикирлерине таянуу менен бөтөн тилге тиешелүү болгон мамилени аныктоочу төмөнкүдөй беш аралыкты белгилейт: 1) тоготпогондук менен мамиле жасоо; 2) четке кагуу; 3) кайдыгер мамиле; 4) жакын кабыл алуу жана 5) тең укуктуу мамиле жасоо. Мамиле-катыштагы бул аралыктар чек эмес, андан башка да Клюканов белгилеген беш мамиледен тышкары алардын экөөсүнүн, айрым учурларда үчөөсүнүн ортосундагы аралык же бейтарап мамилелер да болушу мүмкүн [Klyukanov 1999].

Биз МАКга анализ жүргүзүүдө сандык жана сапаттык асимметрияларды бөлүп көрсөтүүнү туура таптык. Сандык асимметрия, аты айтып тургандай, сандык чен менен өлчөнөт. Мисалы, америкалыктарда биз баарынан байбыз, биз башка мамлекеттерге өз кызыкчылыктарыбызды таңуулоого акылуубуз деген ой биротоло калыптанып калган да, алар башка элдердин тилдерин үйрөнүүгө кызыга беришпейт. Мурда сакталып калган “темир көшөгөнүн” эчак жок болгонуна карабастан, алар башка мамлекеттер тууралуу маалыматтарды чектелип берилген массалык маалымат каражаттарынан гана алышат. 2018-жылкы дүйнөлүк футбол чемпионатынан кийин Россияга (бул чоң чемпионат Россиянын 11 шаарынын 12 стадионунда өткөрүлдү), дүйнөлүк көчмөндөр оюнунан кийин Кыргызстанга, 2016-жылкы кышкы универсиададан кийин Казакстанга болгон дүйнө элдеринин көз караштары позитивдүү тарапка карай өзгөрдү деген ишеничтебиз. Тескерисинче, америкалык жашоо образын, англис тилинин америкалык вариантын идеализациялоо КМШ мамлекеттеринде, анын ичинде Кыргыз

Республикасында, күчөп бара жатат. Бул багытта Америка Кошмо Штаттарынан бизге келген ар кыл багыттагы волонтерлор, алар тарабынан каржыланган өкмөттүк эмес уюмдар активдүү иштерди алып барышууда. Андан сырткары, англисче-кыргызча, кыргызча-англисче сөздүктөр, англис тилиндеги сүйлөшмөлөр (разговорниктер) абдан кеңири басылып чыгууда. Америкалык англис тилинин престижинин артып бара жаткандыгына байланыштуу бул тилди үйрөнүүнү каалагандардын саны мектептерде да, жогорку жана орто билим берүүчү окуу жайларында да улам артууда.

Сапаттык асимметрияга талдоо жүргүзүүдө чет тилин үйрөнүүнүн сандык жагына эмес сапаттык жагына көңүл бурууга басым жасадык. К. Найстром сапаттык симметрия жана асимметрия тууралуу сөз кылуу менен чет тилдерин үйрөнүүгө болгон кызыгуунун саясий, социалдык, эписомологиялык (каттык), убактылуу, мезгилдик жана мейкиндик критерийлерин бөлүп көрсөтөт [Nystrom 2000].

Симметрия – асимметрия дихотомиясы МАКда чоң мааниге ээ. Биздеги антиамерикалык маанай бул мамлекеттин дүйнөлүк үстөмдүккө умтулушунан, башка мамлекеттерди теңсинбегендигинен, ал тургай европалык өнүккөн мамлекеттерге да өз пикирин таңуулагандыгынан улам пайда болууда. Убагында Россиянын президента Борис Ельцин Кытай мамлекетинин жетекчиси менен сүйлөшүүсүндө Америка Кошмо Штаттарынын жүргүзүп жаткан тышкы саясатына тийиштирип: “Дүйнө бир уюлдуу эмес, көп уюлдуу (многополярный) болууга тийиш”, – деп ачуулана бакылдаганы бар.

Англис тилинде сүйлөгөн мамлекеттердин элдери дүйнө калкы англис тилин үйрөнүүгө жана мыкты билүүгө тийиш деген ойду биротоло карманып алышкан десек да жаңылышпаган болор элек. Бул боюнча тилчи-окумуштуу А. Вежбицкая адамдын аң-сезимин, түшүнүгүн жана психологиясын биротоло англис тилинин негизинде кабыл алуу алысты көрө албаган жана

этноборбордук саясат болуп эсептелет деп эң туура белгилеген [Wierzbicka 1997:8].

Экономикалык жана саясий жактан азыркы учурда Америка Кошмо Штаттары күчтүү жана бир топ таасирдүү позицияда болгону менен тилдик асимметрия америкалыктардын өздөрү үчүн да бир топ коркунучтарды жаратат. Биринчиден, дүйнө элдерине тараган британиялыктарга тиешелүү англис тили базалык болуп эсептелет, ал америкалык англис тили сыяктуу татаалдашкан эмес жана башка улуттар үчүн салыштырмалуу түрдө үйрөнүүгө жеңил. Экинчиден, көп тилди билгендер үчүн дүйнө, ага болгон көз караш да ар түрдүү, бир гана тилди билген америкалыктардын же англичандардын бир кез караш менен чектелип калуусу да толук мүмкүн. Үчүнчүдөн, дүйнө бир калыпта турбайт, экономикалык кырдаалдын өзгөрүшү менен АКШга болгон кызыгуу, аны менен бирге америкалык англис тилине болгон кызыгуу да төмөндөшү мүмкүн, анда эле өз тилинен башка тилди билбеген америкалыктар жана улуу британиялыктар кантер экен. Азыр Кытай мамлекети абдан динамикалуу түрдө жана окуу имараттарын өздөрү куруп берүү, алдынкы окуу китептерин, методикалык колдонмолорду алып келүү менен КМШ мамлекеттеринин жаштарына кытай тилин өтө активдүүлүктө үйрөтүшүүдө, тил үйрөтүүчү окутуучулар да ал мамлекеттен келишкен. Демек, тилдердин биргелешип жашоосуна, лингвисттик ар түрдүүлүктөгү, тилдердин интеграциясындагы, тендигиндеги жана натыйжалуу колдонулушундагы оптималдуу баланска багытталган жамааттык геостратегияны сунуш кылган М. Феттестин пикири менен макул болбой коюуга мүмкүн эмес [Fettes 2000b].

Эл аралык коммуникациядагы партнердун образы түздөн-түз мамиле-катышка чейин эле анын кыялында, ой-максатында калыптана баштайт. Инсан олуттуу түрдөгү эл аралык байланыштарга чейин эле ар кандай деңгээлдеги даярдыктан өтөт, мындай байланыш-катышка өз алдынча даярданат, тилдик- психологиялык жактан чоң иштерге өзүн өзү даярдайт.

Эл аралык байланыштарга баруучу адис сырттан келген коммуникативдик сигналдарды иргөө менен өзүнө кабыл алат, демек, ал иш пландарына, жеке жана мамлекеттик кызыкчылыктарга туура келүүчү маалыматтарга гана артыкчылык берет. Өзүн кызыктырбаган маалыматтарга көңүл бурбоону, аларды унутта калтырууну кандайдыр деңгээлде өзүн өзү алдоо деп эсептесек туура болчудай.

Классикалык типке айланган *биз, биздики, биздикилер* жана *алар, алардыкы, биздики эмес* деген түшүнүктөргө жалпыбыз көнүп бүткөнбүз. “Биздики” деген түшүнүк дээрлик бардык учурларда оң эмоция менен кабыл алынат да, ага *биздики эмес* деген түшүнүккө караганда артыкчылык берилет. Психологдордун пикири боюнча мында төмөнкүдөй когнитивдик натыйжалар пайда болот: 1) бардык “жат көрүнүштөр”, “биздики эместер” окшош жана “биздикинен” айырмаланып турат; 2) “биздики эместерге” салыштырмалуу “биздики” ар түрдүүлүгү жана элге пайдалуу кызмат кылгандыгы менен айырмаланат; 3) “биздики эместерге”, “жаттарга” көбүнчө кескин баа берилип, аларга негизинен позитивдуу же негативдуу гана баа берилет [Bootzin 1991:645].

МАКда бул айрым мамлекеттерге карата жактырбоону же, тескерисинче, аларды ашыкча идеализациялоону жаратышы мүмкүн. Эл аралык мамилелер турсун бул көрүнүш ички маасалык маалымат каражаттарында да ачык байкалат. Учурда эркин басылмалар көбөйүп, аларда кайсыл бир көрүнүшкө, саясатчыга же кызмат адамына аналитикалык баа берүү толук жетишпейт. Бир эле инсанды кайсыл бир газета көккө жеткире мактоого алса, башка бир газета аны алынын жетишинче каралайт, газета кызматкерлери сенсация издөө, окурмандарды кызыктыруу максатында алардын көңүлүн удургутуп, болбогон нерсени чукуп чыгып көбүртүп-жабыртып жиберишет (бул тууралуу буга чейин да сөз болгон).

Стереотиптердин калыптануу механизмдери адамдын ой жүгүртүүсүнүн жана психикасынын өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу.

Көпчүлүк алыскы жана жакынкы чет өлкөлүктөрдө айдоочулардын да жүргүнчүлөрдүн да автомобилге отуруу менен коопсуздук курун тагынуусу адатка айланган, ал эми бизде болсо бул көрүнүш кандайдыр деңгээлде намыс катары каралат, муну биз намыс эмес эле “сокур намыс” деп бекем ишенүү менен айтар элек. Той-тамашаларга, концерттерге, ал тургай, айрым кызматтык жолугушууларга да баары бир кеч башталат деп атайын кеч калып баруу да – биздеги жаман адат, бул өнүккөн өлкөлөрдүн жашоочуларынын түшүнө да кирбей турган көрүнүш. Бизде аялдарга карата орус элинен кирген *алсыз жыныс (слабый пол)* аталган мамилеси калыптанып калган, бул мамиле болсо чет өлкөлүк феминисткаларда айтып бүткүс нааразылыкты пайда кылары шексиз.

Башкаларга карата баа берүүдө, алардын жашоо турмушун классификациялоодо жана категорияларга ажыратууда, эреже катары, эвристикалык ыкма колдонулат да, натыйжада стереотиптерди жалпылоодо жана аларга баа берүүдө айрым катачылыктар кетирилет. Мисалы, жалпыбызда америкалыктарга байланыштуу мындай бир түшүнүктөр калыптанып калган:

Америкалыктар өздөрүнүн ден соолугуна кам көрүшөт;

Көпчүлүк америкалыктар “Макдональдста” тамактанышат;

Демек, ким “Макдональдста” тамактанса, ал өз ден соолугуна кам көрөт ж.б.

Ал эми бизде болсо сыйлуу конокко кой, андан да сыйлууларына тай союу салтка айланган. Конокко жаңы эттен ар түрдүү тамак жасап берүүгө караганда жилик берүү (көбүнчө Түштүк Кыргызстанда үйүнө жилик алып кетпесе сый көрбөгөндөй таасирде калуу учурлары да жок эмес) сый катары сезилет. Кийинки жылдары бара-бара конокторго кымбат баалуу спирт ичимдиктерин мас болгончо ичирүү жаман адаты калыптана баштагандыгын да моюнга алууга аргасызбыз. Жакындан баштап Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы менен өлүм-житимдерде чыгымдарды азайтуу

максатында бодо мал союуга тыюу салынууда. Бул да, жогоруда айтылгандай, улуттук менталитетке байлагыштуу кызуу талкуулардын темасына айланып, ага карата бирдей көз караштар болбой жатат.

Америкалыктарга берилген жарымы жалган, жарымы чын стереотипке окшотуп өзүбүздүн кыргыз элибизге да баа берип көрөлү:

1. Кыргыздар кенебес жана жалкоо, мына ошондуктан дунгандар жалкоолорду *кыргыз* деп жемелешет.

2. Кыргыздар ар кандай нерсеге жана көрүнүшкө кайдыгерлик менен мамиле жасашат, майда-чүйдө нерсеге көңүл бурушпайт.

3. Кыргыздар ашыкча ак көңүл, аларды жеңил эле алдап кетүүгө болот, башкаларга да өзүнө ишенгендей ишене берет.

4. Ден соолугуна жетишерлик түрдө кам көрүшпөйт, качан гана абалы оорлошо баштаганда дарыгерлерге кайрылышат.

5. Убакытты туура эмес пайдаланышат, бирөө келем же барам, бир жумушту аткарам десе, канча убакыттан кийин же канча убакытта деп тактап алуу зарыл.

Чындыгында, жогорудагы пикирлерди толук түрдө туура дебегенибиз менен аларда кандайдыр децгээлде чындыктын үлүшү бар. Башка КМШ мамлекеттери сыяктуу эле Кыргыз Республикасы да рынок экономикасына киргенден бери элибиздин психологиясы бир топ өзгөрдү, мурдагыдай мамлекетке, өкмөткө оозун ачып ишенип отура берүү калды, ар ким өз алдынча аракеттене баштады, үй-бүлө багуу түйшүгү күч алды.

Адамдардын бардыгы туура ой жүгүрткөндө да алардын бардык иштер боюнча пикирлери дайыма эле бири-бирине туура келе бербейт, бул үчүн алардын чарба жүргүзүүсү, каада-салттары, жашоо өзгөчөлүктөрү, коомго болгон кез караштары, кызыкчылыктары ж.б. бирдей болууга тийиш. Бул болсо географиялык, саясий-экономикалык өзгөчөлүктөргө байланыштуу таптакыр мүмкүн эмес. Мисалы, айрым элдердин жеген тамак-аштары башка элдерде жийиркенүүдөн башка эч нерсе жаратпайт. Тибеттеги айрым уруулар

өлгөндөрдү бийик тоого алып чыгып балталап бөлүшүп, тарпчы куштарга жедирип жиберип сөөгүн алып кетишет. Индиялыктардын колунда жок жардылары өлүктү чала-була өрттөп Ганг дарыясына ыргытышат да, тарпчылар дароо учуп жетип чокулап жешет. Бизде болсо өлгөн адамдын карга-кузгунга жем болушу – акылга сыйбаган көрүнүш. Каргыштарда гана *Өлүгүң талаада калгыр! Карга-кузгунга жем болгур!* деп айтылчуу ачуу сөздөр биздин менталитетти, өлүккө карата аздектүү мамилени туюнтат.

М. Беннет стереотиптин “ак ниет” жана “кара ниет” түрлөрүн белгилейт. “Ак ниет” стереотипте адам жаман көрүнүштөн да мындай болбош керек экен деп оң таасир алат [Bennet 1993:31-32]. “Кара ниет” стереотиптин терс таасирлери тууралуу сөз кылбасак да, ал жалпыга белгилүү. Кыргызстан жаңы жана таза муун келгенде өсүп-өнүгүүгө ээ болот деп өзүбүздү өзүбүз ынандырып жана жооткотуп келебиз. Бирок келечекте кандай муун келет, алар үй-бүлөдө, мектепте жана коомдо кандай тарбия алып жатышат деген суроо жүрөк өйүбөй койбойт. “Мектеп рекети”, “мектеп салыгы” деген терс түшүнүктөр азыр жалпыга маалым болуп калды, мектеп менен мектептин, эркек балдар гана эмес, кыздардын чогулуп мушташуусу, өз тобундагы лидерликке (“паровоз” деп коюшат экен) умтулуусу, балдардын бири-бирин бычактап коюусу көбөйүп эле баратпаса азайбай жатат.

Стереотиптердин түзүлүшүндө жана калыптанышында тил чоң мааниге ээ, адам көп уккан сөзгө жакын болот, улам көп айтылган сөз, фраза мээге сиңип калат да, ал аң-сезимдин катышуусу жок эле автоматтык түрдө кабыл алына жана күндөлүк турмушунда колдонула берет. *Балапан уядан эмнени көрсө, учканда ошону алат* дегендей бала кезден көп уккан жана көргөн көрүнүш, нерсе адамга жакын болот, бул боюнча кыргыз элинде *эски малдын көзүндөй көзгө жылуу көрүнөт* деген кызыктуу туруктуу сөз айкашы бекер жеринен айтылып калган эмес. Деги эле, кайсыл бир конкреттүү адамды, көрүнүштү биротоло жакшы же жаман деп айтуу да туура эмес, жаман нерсенин жакшы жагы да болгон сыяктуу жакшы нерсенин жаман жагы да

болору анык. Биротоло калыптанып калган стереотиптер бир топ туруктуу болот жана алар оной менен өзгөрүүгө учурабайт да ар кандай көрүнүш, нерсе, адамдардын тобу мурдагы калыптанып калган абалында, башкача айтканда, “кыйшык күзгүдөн” чагылгандай кабыл алынып туруп алат. Мындай стереотипти кыргыз элинин *жаман көргөн адамдын бөркү казанбактай* деген макал менен берсек бир топ образдуу болот.

Коммуникативдик деңгээлде стереотиптешүү төмөнкү себептерге багынычтуу жүрөт: 1) акценттердин түрлөрүнө (мисалы, кавказдыктардын орус тилинде сүйлөгөн акценти башкалардан айырмаланып турат); 2) сөздөрдү айтуунун жана басымды коюунун манерасына; 3) интонациянын өзгөчөлүгүнө; 4) оозеки кептин темпине; 5) акырын же катуу сүйлөөнүн манерасына; 6) лексиканы тандоого (мисалы, көпчүлүк түрмө лексикасын калктын калың катмары түшүнө бербейт); 7) фразеологизмдердин, идиомалардын, учкул сөздөрдүн колдонулушуна; 8) синтаксистик өзгөчөлүктөргө; 9) кептик стратегияга; 10) коммуникативдик маани-маңызга.

Мындан тышкары, эл аралык мамилелерге тоскоолдук жаратуучу стереотиптердин төмөнкүдөй түрлөрүн бөлүп көрсөттүк: 1) расалык стереотиптер; 2) этникалык өзгөчөлүктөр; 3) географиялык өзгөчөлүктөр; 4) гендердик стереотиптер; 5) социалдык өзгөчөлүктөр; 6) саясий өзгөчөлүктөр жана көз караштар; 7) кесиптик өзгөчөлүктөр ж.б.у.с.

МАКда, адатта, жарандар башка мамлекеттин өкүлдөрү тууралуу өз улутуна тиешелүү калыптанып калган көз карашка ылайык мамиле жасайт. Мисалы, бизде кекиргендик курсагы тойгондуктун белгиси катары кабыл алынып, ыраазычылык катары *аиш бол*, *аиш болсун* деп каалоо айтышат, ал эми Европа калктары үчүн кекирүү – абдан уят иш. Жүз пайызга ар кандай стереотиптерге багыныган эркин адам болбойт, түрдүү типтеги коммуниканттардын стереотиптешүүсүнүн ар кандайча деңгээлде болору тууралуу гана айта алабыз. Жаран канчалык деңгээлде эл аралык мамилелер боюнча чоң тажрыйбага ээ болсо, анда калыптанып калган

стереотиптешүүдөн кутулуунун мүмкүнчүлүгү да ошончолук чоң болот. Бирок да, тилекке каршы, бул эреже коммуниканттардын биринин (а балким, экөөнүн тең) өзүн жогору сезгендигине, кыйкымчылдыгына, мамиленин натыйжасына кызыкпагандыгына ж.б. байланыштуу дайыма эле иштей бербейт.

МАКда сырткы таасирлерге ыңгайлаша алуучу гетеростереотиптик жана ички тилдик таасирлерден чыга албоочу автостереотиптик белгилер бар деп белгилөөнү туура таптык. Аталышынан эле белгилүү болуп тургандай, гетеростереотиптик ыңгайлашууда эл аралык мамилеге катышкан жаран чет элдик аңгемелешүүчүсүнүн тилине эч даярдыксыз эле (ал алдын ала даяр) өтүп кете алат, анын өз эне тилиндеги кебин эч кандай тоскоолдуксуз түшүнөт. Ал эми автостереотиптик өзгөчөлүктө болсо жаран эл аралык мамиле-катышта өз эне тилинин таасиринен чыга албай, бир топ ыңгайсыздыктарга туш болот.

СССР мезгилинде “эркин элдердин өлкөсү” (страна свободных народов), “жаркын келечектин куруучулары” (строители светлого будущего), “империализм – бул чирип бара жаткан капитализм” (империализм – это прогнивший капитализм), “коммунизм бүткүл дүйнөдө жеңишке жетишет” (коммунизм добьется победы во всем мире) деген сыяктуу стереотиптер пайда болуп жана биротоло калыптанып биз капиталисттик деп атаган мамлекеттердин кыжырына тийип келгенбиз жана андан биротоло арылуу оңойго турган жок. Ал тургай, Н. С. Хрущев БУУнун конференциясында “мы вас закопаем” деп жарадар болгон аюудай бакырган (анын туура эмес жүргүзгөн саясатынан улам СССР менен АКШ ядролук согуштун чегине да келип калышкан), Л. И. Брежневдин сөздөрүндө “завоевания социализма”, “борьба за мир”, “духовное оружие пролетариата”, “удар по позициям капитализма”, “мирное наступление социализма” деген сыяктуу кээде логикага сыйбаган сөз айкаштары, айтымдар көп айтылган. Азыркы учурда “капиталисттик мамлекет”, “социалисттик мамлекет” деген түшүнүктөр

жокко чыкты жана мурдагы эски стереотиптерден биротоло арылууга эбак эле мезгил жеткен. Ким кимден коргонууга тийиш экендигин дүйнөлүк саясий элиталар чече албай, жарыша куралдануу азыр деле болсо улантылууда.

Өзүн дүйнө лидеримин деп эсептеген Америка Кошмо Штаттарында СССР элдеринин нагыз турмушу көрсөтүлгөн эмес, болсо да көпчүлүк учурларда бурмаланып жана начар турмуштар, оор кол күчтөрүндө иштегендер тандалып алынган. Америкалык изилдөөчүлөрдүн өздөрүнүн маалыматтары боюнча “муздак согуш” (холодная война) мезгилинде америкалыктар орустар (алар СССР элдерин бүтүндөй орустар деп аташкан) менен түз, бетме-бет келишкен эмес, бирок жок дегенде үч аптада бир жолу орустар америкалык телевизорлордун экрандарында чагылдырылып турган. Эркектер аялдарга караганда үч эсе көп көрсөтүлсө, картаңдар жана балдар дээрлик түрдө көрсөтүлгөн эмес. Он персонаждын ичинен тогузу КГБнын агенти, шпиондор (45% эркектер, 17% аялдар), диссиденттер (23% эркектер, 42% аялдар), дипломаттар (9% эркек), балеттик труппалардын жарым жылаңач бийчилери (6% эркек, 12% аял), окумуштуулар (1% эркек, 12% аял) болгон [Gebner 1991:32].

1970-80-жылдары СССРди аялдары бозгуч кийимчен, жалаң кара жумушчулар же үзүлбөгөн кезекте тургандар катары көрсөтүлгөн. Эң эле кызыктуусу жана өкүнүчтүүсү – толук аял ар кандай учурларда жана жагдайларда бир эле көйнөк менен көрсөтүлүп, кадр артынан жумуш кийими, сейилдөө үчүн көйнөк, мейманга баруу же мейман тосуу үчүн көйнөк, пляж үчүн көйнөк деген шылдың сөздөр уктурулуп турган. Азыр болсо америкалык телеберүүдө ички террорду, Чечнядагы согушту, коррупциялык көрүнүштөрдү, араккечтикти, сойкулукту, балдардын жана аялдардын укугунун корголбогондугун (айрым учурларда жок жерден таап чыгып) көрсөтүүгө басым жасалууда.

Орустар менен америкалыктардын гетеростереотиптеринин жана автостереотиптеринин катышын аныктоо үчүн окумуштуулар психолингвистикалык эксперимент жүргүзүшкөн. Экспериментке 18 жаштан 82 жашка чейинки жогорку билимдүүлөр же жогорку окуу жайларында окуп жаткандар тартылып, америкалыктардын мүнөзүнө, улуттук өзгөчөлүктөрүнө жана кызыкчылыктарына ондон кем эмес баа берүү тапшырмасы берилген. Мында америкалыктар орус элине, ал эми орустар америкалыктарга баа берүү сунуш кылынган. Салыштырмалуу түрдө көп колдонулган жана берилген жооптор 2-таблицада берилди (маалымат кыскартылып берилди).

2-таблица.

Америкалыктар орустардын көз карашы менен	Орустар америкалыктардын көз карашы менен
Америкалыктар мамилеге жакын; меймандос; эсепке так; оптимист; ишкер; бой көтөргөн; өзүнүн тууралыгына ишенген; амбициоздуу; көз карандысыз; эмгекти сүйгөн; патриот.	
Америкалыктардын сырткы көрүнүшү: семиз; жылмайыңкы, бирок чын дилден эмес; чыйрак; таза; дени сак; бир аз апенди чалыш; өзүнө ишенген; бир тараптуу ой жүгүрткөн ж.б.	Орустардын сырткы көрүнүшү: олуттуу; суз; ачуулуу; башкаларга коркунуч жаратуучу; өзүн бактысыз сезген; чарчаңкы; коркуу сезиминде жашаган; шекшил ж.б.
Америкалыктар жакшы көрөт: кока-коланы; өз өлкөсүн; попкорнду; сагызды; жумушту; хот-догду; акчаны; үй-бүлөсүн; оюн-зооктуу; өз президентин; психоаналитиктерди;	Орустар жакшы көрөт: аракты; майлуу тамактарды; китеп окуганды; досторун; музыканы; балетти; спортту; искусствону; салкын аба-ырайын; балык тутканды; көнүл

жагымдуу аба ырайын.	ачканды.
Америкалыктар дайыма: жылмайып карашат; салам айтышат; башкалардын иштерине кийлигишет; футболка кийип жүрүшөт; келечек пландарын түзүшөт; өзү гана жөнүндө ойлошот; мактанчаак болушат; келесоо суроолорду бере беришет; өз укуктарына үчүн күрөшөт; көп иштешишет.	Орустар дайыма: сумка, пакет, баштык көтөрүп жүрүшөт; бири бирине жол бербей түртүшөт; спортко кызыгышат; кыйкырышат; өз жашоосун жакшы жакка өзгөртүү үчүн умтулушпайт; көп иштешпейт; көңүл борборунда болгонду каалашат; үй-бүлөсү үчүн кам көрөт.
Америкалыктар эч качан: жалган айтышпайт; ыйлашпайт; куру кыялга батышпайт; тереңдеп ойлонушпайт; кечиришпейт, кекчил; даттанышпайт; убакытты бекер коротушпайт; өз убадаларын аткарышпайт; автомобилден түшүшпөйт; идиш жуушпайт; орустарды түшүнүшпөйт	Орустар эч качан: чын дилден шапар тээп көңүл ачышпайт; үй ичинде бут кийим кийишпейт; жакшы дем алууну билишпейт; оптимист эмес; келечекке карай план түзүшпөйт; көчөдө жылмайышпайт; келесоо чалыш иштерге барышпайт; америкалыктарды туура түшүнүшпөйт.
Америкалыктар эч качан: бар нерсеге канааттанышпайт, көпкө умтулушат; бирөөдөн жардам күтүшпөйт; тумак кийишпейт; оюн ачык айтышпайт; убакытты бекер коротушпайт; башка бирөөлөрдүн алдында кемсинүүнү каалашпайт; кезек бузуп түртүшпөйт. Жөнөкөй; ишенчээк; билимдүү; эмоционалдуу; меймандос; жоомарт; шайыр; жалкоо; шашма; чыдамкай;	Орустар эч качан: жакын адамдарын сатып кетишпейт; өз сөзүндө турушат; мамилеге туруктуу; өз пикирин жана оюн ичинде жашырышпайт; келечек жөнүндө ойлонушпайт; акчаны үнөмдүү пайдаланышпайт; спирт ичимдиктеринен баш тартышпайт.

эрки бош; акылдуу; эмгекчил; чыгармачыл; боорукер.	
---	--

Жогорудагы таблицада көрүнүп тургандай, мамлекеттердин, анда жашаган элдердин стереотиптери дайыма эле бири-бирине туура келе бербейт, ал тургай, алар карама-каршы келип калышы да мүмкүн. Бир улут кайсыл бир көрүнүшкө, кубулушка оң мааниде мамиле жасаса, башка бир улут аны терс кабыл алат. Стереотиптешүүнүн натыйжалары төмөнкүчө болушу мүмкүн: 1) автостереотиптердин жана гетеростереотиптердин бири-бирине туура келбешинен улам коммуниканттардын пикирлери, максаттары жана кызыкчылыктары ар түрдүүчө болуп калышы да күтүлөт, натыйжада бул дал келбестиктер эл аралык мамилелердин натыйжалуулугуна терс таасирин тийгизет; 2) калыптанып калган стереотип аркылуу кабыл алынган маалыматка туура эмес баа берилиши, оң кеп терс кабыл алынып калышы да мүмкүн; 3) өздөрү үчүн туура деп эсептелинген сүйлөө манерасы башкалар үчүн туура эмес түшүнүлүшү, көтөрүнкү тон менен сүйлөп жатат, үстөмдүк жүргүзүүдө деп кабыл алынышы да күтүлөт.

Жыйынтыктап айтканда, стереотиптерге бир тараптуу терс баа берүүгө мүмкүн эмес. Коммуниканттар өз ара стереотиптик өзгөчөлүктөрүн, психологиялык-менталитеттик маанайын алдын ала өздөштүрүү менен эл аралык мамиле-катыштарда ийгиликтерге жетише алат.

3.7. Вербалдык жолтоолордун түрлөрү

3.7.1. Фонетикалык-фонологиялык деңгээл. МАКдагы фонетикалык-фонологиялык деңгээлдеги жолтоолор өз ичине төмөнкүлөрдү камтыйт: **а)** тыбыштардын так же туура эмес айтылышы; **б)** кептик чынжырдын бөлүктөргө туура эмес ажыратылышы; **в)** жалпы эле кептин так, даана эмес жана түшүнүксүз, туура эмес айтылышы; **г)** интонациянын туура эмес тандалышы.

Чет тилин туура жана так түшүнүү үчүн сөз ичиндеги ар бир тыбышка, анын өз ордунда туура коюлушуна маани берүү зарыл. Түрдүү тилдерде кептик аппараттар, түрдүү сүйлөө органдары ар кандайча иштейт. Жаңы фонетикалык системага ээ болуу үчүн сүйлөө органдарынын жаңыча иштешине ээ болуу керек, бул чет тилин жакшы билгендер үчүн да айрым татаалдыктарды жаратуучу түйшүктүү жумуш жана чет тилдеринде акцент менен сүйлөө да ушул себептерге байланыштуу. Чынында, бир фонетикалык түзүлүштөн башка бир фонетикалык өзгөчөлүккө дароо өтө коюу көптөгөн оозеки машыгууну талап кылат. Мына ошондуктан чет тилдерин үйрөтүүчүлөр башка тилдеги тексттерди акырын болсо да үн чыгарып окуп, дикцияңарды көндүргүлө деп дайыма айтып келишет. Мисалы, кыргыз тилиндеги жоон үндүүлөр менен келген “к”; “г”, “х” тыбыштарын туура айтуу тектеш эмес тилде сүйлөгөндөр гана эмес аралаш жашаган, тили жакын тектеш езбек калкы үчүн да бир топ татаалдыктарды жаратат. Ичке үндүүлөр менен келген *килем, кичине, эгиз, кийгиз* сөздөрүн так айтуу орус улутундагылар (алар гана эмес) үчүн эч кандай татаалдыкты жаратпайт. Ал эми жоон үндүүлөр катышкан *кар, кол, куш, кош* сыяктуу сөздөрдү алардын так айтуусу абдан кыйын, биз атайылап үч гана тыбыштан турган сөздөрдү мисал келтирдик. Сырттан караганда, бул үч гана тыбыштан турган эң жөнөкөй сөздөрдү айтууда эч кандай кыйынчылык болбоочудай сезилет, бирок бул сыяктуу сөздөрдүн славян тилиндегилердин уччул “к”, “г”, “х” менен айтышкандыктарын баарыбыз эле байкап жүрөбүз. Мына ошондуктан да казак, өзбек сыяктуу элдердин кириллица алфавиттеринде бул тыбыштарга эки түрдүүчө тамга берилген. Кыргыз тилинин фонетика илиминде да бул тамгалардын ар бири (“х” дан башкасы) экиден тыбышты билдирет. Ушул эле сыяктуу англис, немис, француз ж.б. тилдерде сүйлөгөндөр үчүн орус тилиндеги жумшартуу жана ажыратуу белгилери катышкан сөздөрдү туура жана так айтуу бир топ кыйынчылыктарды жаратат. Мисалы, орус тилиндеги *быт – бытъ, кон – конь, был – быть*

сөздөрүнүн лексикалык маанилери ар түрдүүчө. Бул гана эмес, орус тилиндеги басым да сөз маанилерин өзгөртүп жиберет, мисалы, *пи́ла* – *пила́*, *му́ка* – *мука́*, *за́мок* – *замо́к* ж.б.

Тааныш эмес тил тыбыштар, муундар турсун, сөздөргө бөлүнбөй эле кандайдыр бир эч түшүнүксүз жана эч кандай мааниге ээ эмес, бирок кулакка угулган куюлушкан үн сыяктуу угулат. Мисалы, *варвар* деген сөз азыр “копол, орой, ырайымсыз, таш боор” маанилерди берет, ал эми түпкү мааниси боюнча ал тыбыш тууранды сөз, грекче *barbaroi* “түшүнүксүз барылдаган үн чыгаруу” деген байыркы түшүнүктү туюнткан [БСЭ IV:298]. Бул сөз көбүнчө герман урууларынын өкүлдөрүн атаган. Көчмөн калктар Европа мамлекеттерине чабуул жасап турганда аларга карата да европалыктар *варвар* аталышын колдонушкан.

Түшүнбөгөн тил турсун түшүнгөн эле тилдеги азыркы айрым фильмдердеги айтылган сөздөрдү жакшы түшүнө албай калабыз. Мында актерлордун айыбыбы же үн оператор, үн режиссерлордун айыбыбы, айтор, айрым сөздөр *ныш-ныш* деген сыяктуу гана угулуп калат. Микрофонду оозго өтө жакын кармоодон же анын сапатынын начарлыгынан да үн даана угулбай калат. Бир тыбыштын туура эмес аталышынан же түшүрүлүп калышынан улам да кептин мааниси өзгөрүп кетиши мүмкүн. Эл аралык мамилелерге көп катышкан жана бул багытта чоң тажрыйбага ээ болгон саясатчылар, ишкерлер, котормочулар ж.б. айрым сөздөр так айтылбай же угулбай калганда да контекстке, сүйлөшүүнүн багытына карата аны тууралап түшүнө алат. Бирок, канткенде да, ар бир сөздү так жана түшүнүктүү айтуу зарыл, бул маселе айрыкча эки башка тилдердин өкүлдөрү баарлашып жатканда абдан маанилүү.

3.7.2. Графикалык деңгээл. Эл аралык жазуу түрүндөгү коммуникациядагы эң татаал тоскоолдуктардын бири болуп түрдүү улуттардын ар кандай алфавиттерди колдонушу болуп эсептелет. Латын алфавити менен дүйнө элдери аздыр-көптүр тааныш, бул алфавит көпчүлүк

өлкөлөрдө мектеп партасынан баштап үйрөнүлөт. Ал эми биз колдонгон кириллица, араб алфавиттери, кытай, корей, япон иероглифтери башкалар үчүн абдан татаалдыкты жаратат. Ар кимге өз алфавитин үйрөнүүгө, башка улуттун өкүлдөрүнө үйрөткөнгө жана окуганга женилдей сезилет. Англис алфавитинде да айрым татаалдыктар бар, кээ бир тыбыштар эки тамганын кошулушу менен жазылат. Мына ошондуктан да 1768-жылдагы президенти Б.Франклин америкалык англис тилинин орфографиясына реформа жүргүзүүнү сунуш кылган. Реформа ошол жылдары толук жүргүзүлбөгөндүгүнө карабастан мезгил өтүшү менен бул иштер алга жылып, британиялык орфографияга салыштырмалуу америкалык орфография бир топ жеңилдетилген.

МАКда кыскартылган сөздөр бир топ татаалдыктарды жаратат, сөздөрдү тил билген адам жеңил гана түшүнө алат, түшүнбөгөн сөздөрүн тиешелүү сөздүктөрдөн карай коет. Ал эми баш тамгасынан кыскартылган сөздөрдү чет өлкөлүк кантип жана кайдан түшүнөт. Ал тургай, союз мезгилинде жалпыга толук белгилүү болгон *СССР*, *ВЛКСМ*, *комсомол* сөздөрүнүн чечмеленишин азыркы жаштардын баары эле биле беришине чоң күмөнүм бар. Кыргыз элинде *Мелис*, *Марлен*, *Марлес*, *Замир*, *Замира*, *Дамир*, *Дамира* деген сыяктуу аттар бир топ кеңири (кыргыз элинин фантазиясына да таң калбай кое албайсың), бул балдардан атың эмнени билдирет деп сурасаңыз басымдуу көпчүлүгү билбейм деп жооп берет (балким, ата-энелери да билбей эле башкаларды туурап коюшкандыр). А чынында, *Мелис* – *Маркс*, *Энгельс*, *Ленин* и *Сталин*; *Марлен* – *Маркс*, *Ленин*; *Марлес* – *Маркс*, *Ленин*, *Сталин*; *Замир* – *за мир* (тынчтык үчүн); *Дамир* – *да здравствует мир* (жашасын тынчтык) эмеспи. Батыштын белгилүү фирмаларынын бири Россияда бизнес-семинар өткөрүп жатып *фабрика стекляных бутылок* сөзүн кыскартып, *ФСБ* дегенде угуучуларда катуу каткырык чыгып, андан кийин бир аз кооптонуп да калышкан. Ал эми орус тилин жетишерлик деңгээлде мыкты билген чет өлкөлүк лекторлор угуучулардын жалпы каткырыгын

түшүнө алышпай, делдейип туруп калышкан. Залдагылар ФСБны *федеральная служба безопасности* деп түшүнүп алышкан да.

Латын жана кириллица тамгаларынын айрымдарынын окшоштуктары да, кээ бир түшүнбөстүктөрдү жаратат. Мисалы, айрым бир пункттар, фигуралар А, В жана С деп белгиленсе, анын латын алфавитиндеби же кириллицадабы экендигин түшүнө албай калган учурларыбыз бар.

Жакынкы коңшубуз Өзбекстан Республикасы латын алфавитине өткөндөн кийин анекдот сыяктуу окуя айтылып жүрөт. Айдоочу түз эле жолдо бара жатып жол четиндеги чоң жазууну окуй албай бара жатып аңга түшүп кетет. Башы-көзү жарылып, салондон эптеп суурулуп чыгып жолго келип, өтүп бара жаткан окуучулардан бул эмне жазуу деп сурайт. Ошондо окуучулар: “Жол жок, труба өткөрүү үчүн казылган”, – деп жазышгандыгын айтышкан турбайбы. Латын арибинде гана эмес кирилица тамгалары менен жазышкан өзбек тилиндеги тексттерди туура окуу да оңой эмес. Бир окутуучубуз өзбек тайпасында тексттеги сүйлөм башындагы *Акмал* деген жазууну кыргызча окуп алып, катуу күлкүгө калгандыгын айткан жери бар. Көрсө, куйругу жок “к” бар Акмал адам аты экен, студенттер окутуучунун суроосуна сиз Акмал деген баланы *ак мал – ак уй* деп окуп койдунуз дешкен турбайбы, күлкүлөрүн тыя албай. Өзбек тилинде “а” тыбышынын эки түрү бар, бирок да экөө тең кыргыз тилиндеги жоон үндүү “а”га окшобойт, мына ошондуктан алар да *каптак, комуз, кыргыз, окумуштуу* сыяктуу сөздөрдү даана айта алышпайт.

3.7.3. Морфологиялык деңгээл. Морфологияны, аны категорияларын билүү синтаксиске салыштырмалуу тил үйрөнүүчүлөр үчүн бир топ зарыл. Айрыкча, мүчөлөрү көп варианттуу кыргыз тили сыяктуу тилдерди үйрөнүү морфологиянын категорияларын жана жоболорун мыкты билүүсүз мүмкүн эмес. Кыргыз тили аглютинативдик тил катары мүчөлөрдү варианттары менен башка тилдерге салыштырмалуу абдан көп кабыл алат. Кээде бир эле сөз (айрыкча, тууганчылык мамилеге байланыштуу сөздөр) эмоционалдык

маанисине карай ар түрдүү мүчөлөр менен айтышышы мүмкүн, бул өзгөчөлүккө жазууда мүмкүнчүлүк берилет. Бул боюнча Ю. Леонтевич мындай мисал келтирет: *мама, ма, мамуля, мамка, мамаша, мамочка, маменька, мамуся, мамулька, мамулечка, мамуленька* ж.б.у.с. Кыргыз тилинде да ушундай эле мисалды келтирүүгө болот, айрым варианттарында орус тилинин таасири тийгенин жеңил эле байкайбыз. Мисалы: *апа, апаке, апо-о, апакебай, апажаным, апаша, апуля же эне, энеке, энекебай, энежан* ж.б. Бул варианттардын бардыгы, эреже катары, энесине эркелөөнү, ага болгон сый-урматты, өтө жакын мамилени билдирет.

Кыргыз тилиндеги мүчөлөр сөз жасоочу, сөз өзгөртүүчү жана форма жасоочу болуп бөлүнөт, демек, кыргыз тилинде мүчөлөрдүн сөз жасоочу жана өзгөртүүчү касиеттери өтө күчтүү. Адегенде, орус элинин улуу сынчысы В. Г. Белинскийдин келтирген мисалын берип, аны кыргыз тили менен салыштырып көрөлү. Ал *плавать* “сүзүү” сөзүнөн гана жасалган сөздөрдүн төмөнкүчө жыйырма варианты келтирген: *плавать, плыть, приплывать, приплыть, заплывать, отплывать, заплывать, уплывать, уплыть, наплывать, наплыть, подплывать, подплыть, поплавать, поплыть, расплаваться, расплыться, наплываться, заплываться* [Русские писатели о языке 1954:210]. Кыргыз тилинде мынчалык көп вариант болбосо да бир топ ар түрдүүлүктө колдонулат, бир айырмачылык, кээ бир варианттарында жардамчы этиштер да кошо пайдаланылат, мисалы: *сүзүү, сүзүүчү, сүзгүч (чыпка), сүзмө, сүз, сүзө кой, сүзбө, сүзчү, сүзүш, сүзүп кел, сүзүп кет, сүзүп бар* мындан тышкары, жактар жана чактар боюнча *сүздүм, сүздүк, сүзөсүң, сүзөсүз, сүзөт, сүзүп бара жатат* ж.б.у.с. Биз мында сөздөрдү зарылдыгы жок атайын көбөйтпөө үчүн жактар жана чактар боюнча колдонулуш варианттарын толук бербедик. Жогорудагы мисалдардан көрүнгөндөй, *сүзгүч, сүзмө* сыяктуу *сүзүү* сөзүнөн мааниси боюнча кандайдыр деңгээлде алыстап кеткен зат атооч сөздөр да жасалды. Дагы бир жагдай, кыргыз тилиндеги өткөн чак этиштин маанилик варианттарынын көптүгү, алардын

айрымдар башка бир тилде бүтүндөй бир сүйлөм менен берилер эле. Мисалы: 1) жакынкы өткөн чак – *сүздүм*; 2) алыскы же байыркы өткөн чак – *сүзгөн элем*; 3) жалпы өткөн чак – *сүзгөнмүн*; 4) адат өткөн чак (дайыма, адат катары) – *сүзчүмүн*; 5) белгисиз өткөн чак (анык эмес, айтуучунун толук эсинде да жок) – *сүзгөндүрмүн*; 6) капыскы өткөн чак (аты айтып тургандай, атайылап жасалган аракет эмес, кокусунан болгон иш, ал аракет айрым бир себептер менен кийин эстелип жатат, демек, өткөн чактын бул түрү эске түшүрүү маанисин да билдирип калат) – *сүзүптүрмүн*.

Кыргыз тилин үйрөнүүчүлөр үчүн үндүүлөрдүн үндөшүү мыйзамы (сингармонизм закону) бир чети татаалчылык жаратса, бир чети аларга жеңилдик жаратат. Кыргыз тили илиминде үндүүлөрдүн үндөшүүсү тил күүсү (жоон-ичке), жаак күүсү (кең-кууш) жана эрин күүсү (эринчил-ачык) боюнча деп бөлүнөт. Бирок бул үндөшүүлөрдү билүүнүн кыргыз тилин үйрөнүүчүлөр үчүн зарылдыгы жок. Кыргыз тилинде үндөшүүнүн төмөнкүчө төрт схемасы бекем сакталат: *а – ы; э, е – и; е – ү; о – у – а*. Биринчи үч схемадагы үндүүлөр уңгуга мүчө уланууда башка үндүүлөрдү катыштырбай, бирин-бири кезектештирип уланып кете берет. Үчүнчү схемада үндөшүү ээрчишүүсү бир тарапты карай гана кетет, башкача айтканда “о” дон кийин “у”, андан кийин “а” гана келип, бул үндөшүү кайра артка карай кайтпайт, демек, “а” дан кийин “ы” тыбышы гана келиши мүмкүн. Бул үндөшүү аз гана сандагы ээрчибес мүчүлөрдү (*-кеч, -поз, -стан*) эске албаганда, негизинен, толугу менен сакталат. Мисалы:

а) *айрым-дар-ыбыз-га, ыр-да-ган-дар-ыбыз-ды, тарых-чы-лар-ыбыз-га; дарбыз-дар-дын алды быш-а баш-та-ды-бы?*

б) *эшик-те-ги-лер-ди, ичке-лер-и-н, сереп-чи-лер-дин кээ бир-лер-и-не; керек-сиз нерсе-лер-ди текче-ге тиз-ип эсеп-те-гиле;*

в) *өз-ү-бүз-гө, төр-үбүз-дө-гү, көйнөк-төр-үң-өр-дү, өрүк-төр-дүн гүл-дөр-ү бүт төг-үл-үн бүт-көн-дүр.*

Кыргыз тилинде уңгуга мүчө көп уланат деп айттык, бирок сөзгө канчалык көп мүчө уланбасын үндөшүү мыйзамы бузулбайт. Мисалы, *тегирмен-чи-лер-дики-н-де-ги-лер-дики-нен-би* же *тегирмен-чи-лер-дики-н-де-ги-лер-дики-нен-сиз-дер-би*? Бул эки “жасалма” сөздө “тегирменчилердин үйүнө келген коноктордун үйүнөнбү же тегирмечилердин үйүнө келген меймандардансыздарбы?” деген бүтүн бир сүйлөмдүк маанилер жатат. Мисалдардан көрүнүп тургандай, сөздөрдү канчалык көп созбойлу андагы үндүүлөрдүн үндөшүү мыйзам бузулбайт, эки көлөмдүү түшүндүрүүчү сүйлөмдө тең “э” тыбышы менен “и” тыбышы катышкан жок.

Мисалдардан көрүнгөндөй, орус жана кыргыз тилдериндегидей англис тилинде морфемалык көп түрдүүлүк болбогону менен айрым сөздөргө бышык бекитилген кошумча суффикстер бар. Мисалы, *-gate* суффикси коррупция менен байланышкан саясий чыр-чатактарды билдирүү үчүн колдонулат: *Koreagate* – түштүк корейлыктардын АКШнын конгрессиндеги тымызын иштеринин ачыкка чыгышына байланышкан чыр-чатак; *Oijgate* – англиялык нефть компанияларынын укук тартибин бузушуна байланышкан жаңжал; *Scratongate* – Уотергейт жөнүндөгү кол жазмалардын уурдалышына байланышкан жагымсыз жагдайлар; *Lancegate* – бюджеттик башкармалыктын директору Б. Ленстин мыйзамсыз иштерине байланышкан чыр-чатак; *Billgate* – АКШнын президенти Джеймс Картердин бир тууганы Билл Картердин махинацияларынын чырлуу ачыкка чыгышы; *Irangate* – Р. Рейгандын администрациясынын Иранга курал сатышына байланышкан жаңжал ж.б.

Морфологиялык каражаттарсыз (зат атоочтун жак, таандык, жөндөмө категориялары, этиштин жак, чак категориялары) кептик байланыш түзүүгө, бирөөгө маалымат берүүгө, башкадан маалымат алууга мүмкүн эмес. Мисалы, эч кандай мүчө уланбаган *биз, студент, быйыл, олимпиада, бир, орун, ал, борбор, шаар, ийгилик, кайт* деген сөз тизмегинен жакындаштырылган түрдө да кандайдыр бир маанини түшүнүүгө мүмкүн

эмес. Ал эми, биздин студенттер быйылкы олимпиадада биринчи орунду алышып, борбор шаардан ийгиликтүү кайтышты деп ар бир сөзгө тиешелүү мүчөлөрдү жалгоо менен айтсак, баарына түшүнүктүү сүйлөм келип чыгат.

3.7.4.Лексикалык деңгээл. Чет тилдеги сөз фонетикалык жана морфологиялык категориялар менен жабдылып сөздүк деңгээлге жеткенден кийин ал лексикалык жактан активдешет, анын семантикалык мааниси ачылат. Чет тилин жетишерлик деңгээлде мыкты билбеген адам ал тилде сүйлөөдө автоматтык түрдө керектүү сөздү издейт, анын алгылыктуу вариантын табууга аракет жасайт. Ошондуктан да мындай жарандар чет тилинде сүйлөөдө улам-улам токтоло калат (чет тилинде гана эмес эне тилде да ойлонуп сүйлөө зарыл, элде *ойлонбой сүйлөгөн онтобой өлөт* деген сөз бар).

Бир эле сөз башка тилге таптакыр башка мааниде которулуп калышы толук мүмкүн, бул боюнча жогоруда *гусеничный трактор* деген сөздүн *каз тамандуу трактор* деп которулуп калышын мисал келтиргенбиз. Кээде айрым сөздөр тилдерде өз ара алмашып колдонулуп калышына байланышкан мисалдар бар. Мисалы, орус тилиндеги *быстро* сөзү Францияда *бистро* деп колдонулуп, *кафе* сөзүнүн маанисин билдирсе, француз тилиндеги *кафе* (бул сөз да “тез, ыкчам – быстро” деген маанини билдирет) сөзү Россияга гана эмес бүткүл КМШ мамлекеттерине кеңири жайылып кетти.

Айрым бир сөздөр башка тилден өздөштүрүлүп келүү менен бир аз болсо да түпкү маанисинен башкача маанини билдирип калышы мүмкүн. Мисалы, Россиядан барган окутуучу Вашингтондун чет жакасындагы бай адамдар жашоочу кооз, чоң жана көп кабаттуу үйлөрдү автобустун айдоочусуна көрсөтүп:

- *Who lives in those cottages?* – *ден сурайт.*
- *Where* - *ден айдоочу кайра сурайт.*
- *Over there.*
- *Where* - айдоочу түшүнбөй кайра сурады.

Алардын бири-бирин түшүнө албагандыгынын эч кандай таң калычтуу себеби жок. Орус тилинде *коттедж* сөзү “жаңы орустар” жашаган эки-үч кабаттуу үйлөрдү билдирсе, англис тилинде *cottage* сөзү жарды адамдардын начар үйлөрүн же айыл жерлериндеги дача тибиндеги чакан үйлөрдү билдирет. Айрым чет тилинен орус тили аркылуу бизге кирген сөздөр орус тилинин өзүндө унутулуп, бизде сакталып калган кызыктуу фактылар да бар. Мисалы, француз тилинен орус тили аркылуу кыргыз тилине кирген *момпаньсе* сөзү бизде *момпосуй* болуп сакталып калды. Немис тилинен орус тили аркылуу кирген *канцелярия* сөзү кыргыз тилинде кыскарып *кеңсе* “контора” катары жашап келди. Түрк тилдеринен орус тилине кирип, кайра бизге орус сөзү катары кирген фактылар да жок эмес. Түрк тилдеринде четке чыккан (экспорт) же четтен кирген (импорт) товарларга белги салган адам *тамгачы* деп аталган. Орустар аларды *тамгачы*, *тамгожник* деп жүрүп, *таможня* сөзү пайда болгон. Өздөштүрүлгөн сөздөрдүн тарыхынан дагы да кызыктуу фактыларды келтире турган болсок, орус тилинен англис тилине кирген *бабушка* сөзү бул тилде “жоолук, оромол” маанисинде кабыл алынып калган.

Мүнөзүнүн жана кебинин ачыктыгы, түздүгү менен сыймыктанган америкалыктар эвфемизмге жакын. Америка Кошмо Штаттарынын Тампере университетинин лингвисттери анын төмөнкүдөй себептерин белгилешет:

- 1) кайгылуу нерселер (мисалы, өлүм, катуу оору ж.б.) тууралуу сөз болгондо татаал эмоционалдык кырдаалды жеңилдетүү максатында;
- 2) чындыкты жаап-жашыруу максатында;
- 3) кырдаал-жагдайды башкаларга жагымдуурак көрсөтүү максатында;
- 4) социалдык статусту билдирүү, аны бекемдөөнүү каалоо максатында;
- 5) башка бирөөнүү мактоо, анын көңүлүн көтөрүү максатында;
- 6) тилди “техналаштыруу”, заман талабына туура келтирүү максатында ж.б.

Кийинки жылдары АКШда колдонууга тыюу салынган же, жок эле дегенде, колдонууга ылайыксыз сөздөрдүн тизмеси жарыяланды. Бул тизмеге адамдын ден соолугу боюнча кемчиликтерин, жаш курагын, этникалык жана расалык өзгөчөлүгүн билдирүүчү сөздөр киргизилген, муну менен да америкалык укук коргоочулар адам укугу бизде бекем сакталат деп дүйнөгө жар салышууда. Азыр Америкада Кошмо Штаттарында *негр* сөзү колдонулбай, анын ордуна *афро-америкалык* термини пайдаланылууда.

Англис тилинин сексистик, башкача айтканда, жарандын гендердик өзгөчөлүгүн ачыкка чыгарууга багытталгандыгы тууралуу америкалык лингвисттер көп жолу сөз козгошкон. Чындыгында, англис тилинде *man*, *being a mammal*, *breasthesis his young* сыяктуу ыңгайсыз айтылган сөздөр да бар. Мына ошондуктан да англис тилинин америкалык вариантында адамдын жыныстык өзгөчөлүгү көрсөтүлбөгөн *mankind*, *artifical*, *synthetic*, *manufactured*, *constructed*, *business* сөздөрүнүн ордуна *humanity*, *human*, *deirigs*, *human race*, *people* сыяктуу бейтарап лексикаларды колдонуу сунуш кылынат. Ошондой эле, *Miss-Mrs* сөзүнүн ордуна *Ms* сөзүн колдонуу да бир топ ыңгайлуулукту жаратат. Расмий тараптарга колдонулган каттарда *Mr-Ms President* же бейтарап кайрылуу деп эсептелинген *Greetings* деп жазуу сунушталат, себеби *Mr President* деп башталган кайрылуу жазылган каттарды айрым жетекчи аялдар ачпай да коюшу мүмкүн. Жаш куракка байланыштуу кайрылуулурда да абдан этият болуу зарыл, кимге эле жашыраак катары айтылган сөздөр жакпасын. Коммуниканттын күйөөсүн *иниңиз*, ал тургай *балаңыз* деп кайрылган, карындашын, ал гана эмес, кызын *аялыңыз* деп айткан, картмак көрүнгөн адамдарга (пенсия жашына бир топ жыл бар) *пензионер экенсиз* деп кайрылган өтө олдоксон учурларды угуп, көрүп эле жүрөбүз.

Калктын этникалык жана расалык тиешелүүлүгүн көрсөтүүчү жесттерди колдонууда да абдан этият болуу зарыл. Мурда дулөй-дудуктарда япон улутун билдирүү үчүн көздүн чекесин чыпалак менен айландыруу,

афроамерикалыктарды билдирүү үчүн мурунду бир аз жалпайта басуу керек болсо, бул жесттер Япон аралдарынын түзүлүшүн билдирген алакан кыймылы, Африканын картасын көрсөткөн жесттик кыймылдар менен алмаштырылды.

Лексикалык деңгээлден алып караганда, жалпы кабыл алынган чекке жетпей калууга да, андан чыгып кетүүгө да болбойт. Элде тамаша катары айтылып жүргөндөй, айрымдарга бир сөз (нормадагы мааниде) жетпейт, эки сөз айтсаң ашып кетип, ал капа болот, бир жарым сөздү табуу деги эле мүмкүн эмес. Дүйнө калкынын баарында эле бирдей маанайды билдирген сырдык, тууранды сөздөр ар түрдүү тилдерде ар кандайча берилет, мисалы:

кыргыз тилинде:	орус тилинде:	англис тилинде:
<i>ох! ух! (чарчоо)</i>	<i>уф!</i>	<i>phew!</i>
<i>ай! ой! и-ий! (жан ооруганда)</i>	<i>ай! ой!</i>	<i>ouch!</i>
<i>тфу! тү-ү! (жийиркенүү)</i>	<i>фу!</i>	<i>pee-you!</i>
<i>он-на! (күч топтоо, чымыркануу)</i>	<i>он-онля!</i>	<i>whoops! ooops!</i>
<i>и-и! а-а! (тыным, бир чечимге келе албоо)</i>	<i>м-м-м!</i>	<i>uh-h-h! ah-h-h!</i>
<i>о-уу! э-эй! (чакырык)</i>	<i>а-у!</i>	<i>haloo!</i>
<i>ай-яй-яй! ой-бой! (уяткаруу)</i>	<i>ай-яй-яй!</i>	<i>tsk-tsk!</i>

Кайсыл тилдеги макал болбосун, ал тилди билген адам макалдын маанисин түшүнө алат. Ал эми фразеологизмдердин маанисин түшүнүү бир топ кыйынга турат, себеби алар түз маанисинде берилбейт. Мисалга кыргыз-орус тилдериндеги фразеологизмдерден бир нечесин берели:

<i>аргасы алты түгөнүп</i>	<i>скрепя сердце</i>
<i>көзүнүн агы менен тең айлануу</i>	<i>под каблуком</i>
<i>бүткүл бою дүр этүү</i>	<i>мороз пробежал по коже</i>
<i>мүйүздүү болом деп кулагынан ажыроо</i>	<i>менять кукушку на ястреба</i>
<i>баш катыруу</i>	<i>морищить лоб</i>
<i>таш жалак калтыруу</i>	<i>лишить куска хлеба</i>

тил эмизүү

с три короба

мойну жар бербөө

руки опускаются.

Мисалдардан көрүнүп тургандай, фразеологизмдер бир тилден экинчи тилге түздөн-түз которулбайт, кыргыз тилинде мүйүз жана кулак туурасында сөз болуп, орус тилинде күкүк жана карчыга айтылып жаткан сыяктуу ой-маани өтмө маанисинде берилет. Демек, башка тилдеги фразеологизмдерди колдонуу, аларды так жана толук түшүнүү, которуу бир топ татаал. Орус тилин мыкты эле билген (ал Россияда туулуп, бала чагы ушул мамлекетте өткөн) англис священниги Россияга келип “Времечко” телеберүүсүнө катышат. Андай Рождество майрамын 25-декабрда майрамдайсызбы же 7-январдабы деген суроого: “Я праздную его два раза. С волками жить – по волчьи быть”, – деп жооп берген. Священник фразеологизмдин негативдүү маанисин билбей жана англичандарга кымындай жаман ою жок эле тамашага салам деп ушул туруктуу сөз айкашын айта салган. Туруктуу сөз айкашы демекчи, фразеологизмдер кыргыз тилинде ушундайча да аталат, себеби анын тутумундагы сөздөрдү алмаштырууга мүмкүн эмес. Мисалы, *таш бака терекке чыкканда* деген фразеологизмдеги *таш бака* сөзүн башка жаныбардын аты менен, *терек* сөзүн башка бир дарактын аты менен алмаштырууга болбойт.

Бирдей эле үн, добуш да ар түрдүү тилдерде ар кандайча айтылгандыгы да кызык көрүнүш. Кыргыз жана орус тилдериндеги тууранды сөздөрдөн мисал келтирип көрөлү:

Мылтыгын тарс эттире атты.

Из ружья выстрелил бабахнув.

Аттардын карс-карс кемиргендери угулду.

Слышалось звяканье удил,

которые грызли кони.

Күрс этип түшүү, күрс эткен үн.

Грохнутья, грохот.

Качыр, кучур.

Скрип, хруст.

Чиркей зыңылдады, башым зыңылдайт.

Комар пицал, голова гудит.

Шыртылдап өтүп бараткан добуш угулду.

Послышалось шушание от

проходящего.

Шырылдоо.

Журчатъ, шурицать, трещать.

Шарпылдоо (майда толкун үнү).

Плеск.

Шарылдоо (дарыя агымынын, катуу толкундун үнү).

Бурлитъ.

Шагыроо.

Звенеть, греметь.

Биз келтирген мисалдар – табыш (добуш, үн) тууранды сөздөр, адамдын дене түзүлүшүнө, келбетине, басыгына ж.б. байланыштуу элес тууранды сөздөр да кыргыз тилинде абдан өнүккөн. Бир эле элес тууранды сөз менен адамдын арык-семиздигин, мүнөзүн, басыгын, ага карата башкалардын мамилесин толук түрдө болбосо да жакындаштырып билүүгө болот. Мисалы, *кылжыйып кирип келди* деген сүйлөмдөн мүнөзү көп жакшы эмес, баскан-турганы, сүйлөгөнү жагымсыз, арык жана көзгө жугуму жок адамдын киргендигин билебиз. Элес тууранды сөздөр жөнүндө буга чейин да сөз болгон. Жыйынтыктап айтканда, курулуш материалы жок имарат тургузууга эч мүмкүн эмес сыяктуу эле грамматиканы жакшы өздөштүргөн адам да сөз байлыгы жарты болсо кеп ишмердигинде, эл аралык байланыштарда эч кандай ийгиликке жетише албайт.

3.7.5. Синтаксистик деңгээл. Эл аралык байланыштардагы синтаксистик деңгээлдеги жолтоолор болуп ар түрдүү тилдердеги сүйлөм курулушунун, сүйлөм ичиндеги сөздөрдүн жайланышуу тартибинин ар түрдүүлүгү эсептелет. *Биздин студенттер быйылкы олимпиадада биринчи орунду алышып, борбор шаардан ийгиликтүү кайтышты* деген сүйлөмдүн бардык тиешелүү мүчөлөрүн калтырып, бирок орун тартибин алмаштыруу менен берип көрөлүү. *Быйылкы студенттер биздин кайтышты алышып ийгиликтүү шаардан биринчи борбор орунду олимпиадада* деген сөз тизмегинен (муну сүйлөм деп айтууга мүмкүн эмес) эч бир маанини түшүнүүгө мүмкүн эмес. Демек, сөздөргө мүчөлөрдү туура жалгоо гана таптакыр жетишсиз, ойдун туура берилиши үчүн сүйлөм ичиндеги сөздөрдүн

орун тартибинин туура сакталышы өтө зарыл. Лексикалык каражаттарды курулуш материалы катары карап, морфологиялык каражаттар (морф, категориялар, алардын мүчөлөрү) ал материалдарды бири-бирине жайгаштыруучу жабдуулар сыяктуу (мык, желим, цемент ж.б. окшоп), ал эми сөздөрдү орун тартиби менен туура жайгаштыруу – тилдин синтаксистик бөлүмүнүн милдети. Жөнөкөйлөштүрүп айтканда, имарат куруу анын дубалынан, чатырынан же полуна эмес, жер пайынан башталган сыяктуу сүйлөм ичиндеги сөздөр да ирети менен туура жайгашууга тийиш. Уйкаштыкты сактоо үчүн жана поэзияга коюлган талаптарга ылайык ыр түрүндөгү чыгармаларда сөздөрдүн эркин орун тартибине жол берилет. Эмоционалдык маанайга жараша айрым учурларда кара сөз түрүндөгү сүйлөмдөрдө жана тексттерде да сүйлөм ичиндеги сөздөрдүн орун тартиби бузулушу мүмкүн. Мисалы, *мен бармак белем сени менен! Эч туура көрбөймүн сенин айтканыңды. Кайда бармак элең түн кирип калганда!*

Орус тилинин таасири менен орус класстарын бүтүргөн кыргыздардын *мен ойлоймун (я думаю)* деп кеп баштагандыктарына көп эле жолу күбө болуп жүрөбүз. Сүйлөмдү уюштуруучу баш жана айкындооч мүчөлөрү (ээ, баяндооч, аныктооч, толуктооч жана бышыктоочтор) биримдикте пикирди толук бүтүндүк катары берүүгө катышат. Сөздөрдү айкаштырууну, аларды бири-бири менен тыгыз байланыштырууну морфологиялык категориялар менен сөз тартибинин жоболору, эрежелери камсыз кылат.

3.8. Ички формалардын сырткы байланыштардагы бири-бирине туура келбеши

Тилдин ички формасы – рельефтүү, ойку-кайкы, ошол эле учурда так түшүнүүгө оңтойсуз татаал аспект, ал элдин руханий дүйнөсүн, улуттук-психологиялык өзгөчөлүктөрүн чагылдырат. Мында сөз тилдин айрым тараптарынын, бөлүктөрүнүн жана ошондой эле жалпы тилдин ички формалары тууралуу болуп жатат.

Дүйнөлүк деңгээлдеги белгилүү филолог-окумуштуу В. фон Гумбольдт өз мезгилине тилдин ички формаларынын төмөнкүдөй үч түрүн бөлүп көрсөткөн: 1) түшүнүктөрдүн түзүлүшү жана берилиши; 2) берилген маалымат, түшүнүктүн кабыл алынышы жана түшүнүлүшү; 3) түшүнүктөрдүн логикалык байланыштары [Гумбольдт 1984:103-104].

Тилдин ички формалары түшүнүгүн изилдөөнү Г. Штейнталь, В. Вундт, Л. Вайгербер сыяктуу лингвисттер улантып кетишкен. А. А. Потебня тилдин ички формасын ойдун маани-мазмунунун аң-сезимге карата мамилеси катары карайт [Потебня 1913:83]. Тилдин ички формасы бузулганда же жок болгондо, үн менен мазмундун байланышы, берилген маалыматтын маани-маңызы кошо жоголот.

Көпчүлүк окумуштуулар (мисалы, Н. Б. Мечковская, В. Н. Телия ж.б.) түрдүү тилдердин ички формаларынын улуттук-психологиялык өзгөчөлүктөрүн баса белгилешет. Бир эле нерсе, көрүнүш ар түрдүү элдерде ар кандайча кабыл алынышы мүмкүн. Биз үчүн жийиркеничтүү көңүл айлантуучу жандыктар Азиянын түндүгүндөгү, айрым Түштүк Америкадагы түпкүлүктүү элдер, Африкадагы уруулар үчүн абдан жагымдуу азык катары сезилет. Жыландарды, бакаларды, кемирүүчүлөрдү, курт-кумурскаларды ырахаттануу менен жеп жаткандарын оңойлук менен карап да тура албайбыз. Ошол эле учурда, бизде мурда каман арам катары кабыл алынчу, мезгил өтүшү менен көпчүлүк тоолуу райондун кыргыздары камандарды атып жеп түгөтөйүн деп да калышты [Серебренников 1983:109]. Сөздүн денотатына карата түрдүү элдерде түрдүүчө мамиле жасалат.

Тилдин ички формасынын тилдик-улуттук спецификасы жаратуучу негизги көрсөткүчтөр:

1) Элдин тарыхый мурасы катары сакталып калган учкул сөздөр, макалдар, лакаптар жана фразеологизмдер, алардын кээ бирлеринин пайда болуу себептери да белгисиз болуп калган: кыргызчада *кайда барсаң Мамайдын көрү*, *Шодокондун бүркүтүндөй жутунган*, *Шырдакбектин*

аялындай чоюлган, Чубактын кунундай чубалган, Көкөтөйдүн ашындай, Ала-Тоодой эт, Ала-Көлдөй чык ж.б.у.с.; орусчада Москва не сразу строилась, тюжела ты, шапка Мономаха, Мамаево побоище ж.б. Булардын ар бири көлөмдүү чечмелөөлөрдү талап кылат.

2) Маданий жана этикалык-салттык баалуулуктар: Толубайдай сынчы бол, Токтогулдай ырчы бол, Асан кайгыдай боорукер, Амантайдай жоомарт, улук болсоң кичик бол, кейкейгенге кейкейгин көктөн түшкөн пир эмес, эңкейгенге эңкейгин баалап берген кул эмес, кыз балага кырк үйдөн тыюу ж.б., орусча выносишь сор из избы, перебиваться с хлеба а квас, терпи, казак, атаманом будешь ж.б.

3) Топонимдер, антропонимдер катышкан ономастикалык айкаштар: кыргызча энеңди Үч-Коргондон көрөсүң, Алайдын жайлоосундай кеңири, Алыбек алына жараша, Ысык-Көлдөй чалкыган, Алай-Куунун суусундай албууттануу ж.б., орусча ехать в Тулу со своим самоваром, как Волга впадает в Каспийское море, Демьянова уха ж.б.

4) Улуттун менталитетине, психологиялык өзгөчөлүктөрүнө, ишенимдерине тиешелүү айтымдар: кыргызча бешенеге жазганын көрөбүз, тагдырга тан берүү, асмандан арпа жааса эшектин жеми алты кадак, башына келсе байтал ат болот, байтал жүгүрүп байге албайт, өлөңдүү жердин өгүзү семиз, өлүмдүү жердин молдосу семиз, алма сабагынан алыс түшпөйт ж.б., орусча от судьбы не уйдешь, лбом стену не прошибешь, против рожна не попрешь, чему быть, тому не миновать ж.б.

5) Эл ичинде кабыл алынган баалуу сапаттар жана мамилелер: кыргызча Алдыңа келсе атаңдын кунун кеч, өткөн ишке өкүнбө, битке өчөшүп көйнөгүңдү отко салба, бир мейизди кырк адам бөлүп жептир, аргымак атты арык деп жолго таштап кетпеңер, азамат эрди жарды деп торго таштап кетпеңер ж.б., орусча не имей сто рублей, а имей сто друзей, с милым рай и в шалаше ж.б.

6) Адат, каада-салтка тиешелүү императивдер: кыргызча *шамда иш баштаба, аккан сууну булгаба, нандын күкүмүн тебелебе, түнү тырмагыңды алба, аскерге, алыс жолго кеткендерге бүтүн нанды ооз тийгизип алар кайтып келгиче дубалга илип коюу ж.б.*, орусча *хлеб-соль, черая кошка перебежала через дорогу, через порог не здороваться ж.б.* Акыркы табу-императив кыргызча да *босогодо саламдашпайт* түрүндө берилет.

Америкалыктар ар кандай табигый көрүнүштөргө, белгилүү инсандарга каймана ат койгонго (прозвище) чебер, алардын айрымдарынан мисал келтирели:

1) Тарыхый окуяларга байланыштуу: *redcofts* “кызыл мундир” (боштондук үчүн күрөш жүргүзгөн жана ачык кызыл форма кийген британиялык аскерлердин каймана аты).

2) Президенттердин жана белгилүү инсандардын каймана аттары: *Raissplitter* “токой, дарак кыркуучу” (Авраам Линкольндун каймана аты, ал жаш кезинде токой кыркуучу болуп иштеген), *Old Dlood and Guts* “ачуулуу, тез чап” (ал экинчи дүйнөлүк согуштун баатыры, АКШ армиясынын генералы Джордж Петерсондун каймана аты, бул атты генерал өзүнүн чукул мүнөзү үчүн алган).

3) Топонимикадагы каймана аттар: штаттар боюнча *Keystone State* “штат краеугольного камня” (бири-бирине карама-каршы келген чечим, пикир ж.б., бул Пенсильвания штатынын каймана аты, ага Филадельфияда кабыл алынган эки тарыхый документтин — көз карандысыздык декларациясынын жана АКШнын Конституциясынын кабыл алынышы себеп болгон), *Show-Me-State* “Ишенбөөчүлөрдүн штаты”, түз маанисинде алганда, “мага көрсөтчү”(Миссури штатынын каймана аты). Алясканы америкалыктар *Sewards Folly* “Сюарддын орунсуз кылыгы”, *Sewards Icebox* “Сюарддын муздаткычы” деп да анын замандаштары тамашага салып аташкан. Себеби АКШ Сюарддын сунушу менен 1867-жылы Алясканы Россиядан сатып алган

да, ошол кездеги бийлик өкүлдөрү, саясатчылар бул чыгым өзүн өзү эч качан актабайт деген бекем ишеникте болгон.

4) Шаарлар жана дарыялар: *Windy City* “шамалдын шаары”, бул Чикаго шаарынын каймана аты, себеби бул аймактарда катуу доол бат-бат болуп турат, *Big Mudd* “ылайланган чоң (дарыя)” – Миссури дарыясынын каймана аты.

Аталган сөздөрдүн ички маанисинде белгилүү мотивациялар, жүйөөлөр бар.

Маданияттар аралык коммуникацияларга тилдин ички формасы жардам бериши да, тескерисинче, жолтоолуктарды пайда кылышы да мүмкүн. Мында коммуниканттын чет тилинде шөкөттөлгөн ички форманы өз тилине салыштыруусу менен маалыматты түшүнүү жеңилдешет, ошол эле учурда, маани-маңыздын тумандашы, өтмө маани жана аталыштын каймана айтылышы менен маалымат, билдирүүнү так жана туура түшүнүү татаалдашат.

Айрым сөздөр бир аймактан экинчи аймакка же бир өлкөдөн экинчи өлкөгө өтүү менен маанисин аздыр-көптүр өзгөртөт жана бул да эл аралык гана эмес бир улуттагы элдин байланыш-катышы үчүн да жолтоолорду жаратат. Мисалы, англиялык англис тилинде *chips* “картошканын узатасынан кесилип куурулган таякчалары”, ал эми америкалык англис тилинде *chipsio* “жалпы эле кырсылдата желүүчү куурулган картошка”. Англиялык англис тилинде *loynge suit* “кызматка кийилүүчү күндөлүк костюм”, ал эми америкалык англис тилинде *loynge suit* “дем алууга кийилүүчү костюм”. Кыргыз тилинин диалектилеринде да ушундай эле көрүнүштөрдүн бар экендиги байкалат: жалпы кыргызчада *кык* “малдын заңынын топтому”, *көң* “мал заңынан даярдалган отун”, ал эми баткендиктердин тилинде тескерисинче: *кык* “мал заңынан даярдалган отун”, *көң* “малдын заңынын топтому”. Мында маанилик “кайчылашуу” жүргөн. Бул сөздөрдү туура колдонууга мазмундук тоскоол бар.

МАКда англис тилинин британиялык жана америкалык варианттарынан интерференцияланышы байкалат. Бизде, жалпысынан алганда, мектептерде англис тилинин британиялык варианты окутулат, бул да америкалыктар менен болгон байланыш-катышка өз тоскоолдугун тийгизет. Англис тилинин британиялык варианты менен америкалык варианты эки башка тил дегендер да чыккан. Ал тургай, айрым англиялык басмаканалар америкалык авторлордун чыгармаларын басып чыгарууда алардан котормо үчүн да акы талап кылышат. “Архипелаг Гулаг” романын которууда котормочулар англис тилин британиялык жана америкалык окурмандар үчүн эки башкача ылайыкташтырууга аргасыз болушкан. Кийинки учурларда британиялык-америкалык жана америкалык-британиялык лингвоөлкөтөө сөздүктөрүн чыгаруунун зарылчылыктары да пайда болгон.

Айрым британиялыктар америкалыктарды англис тилин бузуп сүйлөшөт деп күнөөлөшөт, бирок бул айыптоо негизсиз. Британияда сакталып калбаган англис тилинин кээ бир архаикалык формалары Америка Кошмо Штаттарында сакталып калган. Америкалык англис тилинин британиялык англис тилинен алысташы менен АКШ калган мамлекеттерден изоляцияланып калат деген кооптонуулар да болбой койгон эмес. Бирок бул кооптонуулар өзүн өзү актаган жок жана дал ушул англис тилинин америкалык варианты глобалдык тил ролуна талапкер болууда. Буга төмөнкүдөй жагдайлар себеп болууда:

- 1) Улуу Британияга караганда Америка Кошмо Штаттарынын калкынын бир нече эсе көптүгү;
- 2) АКШнын саясатынын жана экономикасынын Англияга гана эмес дүйнө жүзүнө тийгизген таасири;
- 3) Американын басма, кино өндүрүшүнүн, телеберүүсүнүн жана интернетинин кеңири кулач жаюусу (АКШнын саясатынын жактырылбаганы менен фильмдеринин кеңири түрдө орус тилине которулуп жатышы,

каалайбызбы, каалабайбызбы аларды жата калып көрүп жатканыбыз буга эң сонун күбө);

4) Американын поп-маданиятынын кеңири жайылтылып жатышы ж.б.

Англис тилинин британиялык жана америкалык варианттарынын негизги айырмачылыктарынын бири – фонетикалык өзгөчөлүктөр. Бир тил деп аталганы менен америкалыктар англиялыктарды, англиялыктар америкалыктарды айрым учурларда толук түшүнө албай калышы тууралуу көп эле жолу сөз болду, аны кайталап отуруунун кажети да жок жана буга башкы себеп да эки тилдеги фонетикалык айырмачылыктар.

Англис тилинин биз сөз кылып жаткан эки варианты интонациялык деңгээлде да айырмаланат. Англиялыктар бир топ токтоо жана сабырдуу деп эсептелингени менен алардын оозеки кеби америкалыктарга салыштырмалуу эмоционалдуу (балким, өздөрүнүн да ачуусу чукул жана сабырсыз, буга англиялык футбол күйөрмандарынын тополоңчулдугу далил). Ал эми америкалыктардын оозеки кеби англиялыктарга салыштырмалуу монотондуу. Н. Мосс англиялыктардын оозеки кебиндеги тынымдардын көптүгүн жана узактыгын баса белгилейт. Ал англиялыктар бири-бири менен узакка сүйлөшүшпөйт, себеби алар бир социалдык топто, көпкө сүйлөшүүнүн да зарылчылыгы жок, алар бирдей ойлонушат жана сезишет, алардын ортосунда талаша турган деле дээрлик эч нерсе жок деп жазган [Moss 1991:6-7].

Англис тилинин британиялык жана америкалык варианттарында лексикалык айырмачылыктар да арбын. Бул айырмачылыктар негизинен Түштүк Америка континентинин төмөнкүдөй бир катар географиялык жана этникалык факторлору менен шартталган:

1) жаңыдан көчүп барган калктагы британиялык диалектилердин бири-биринен алысташы (алгачкы көчүп баргандар чачкын жайланышкан);

2) айрым күчтүүлүк кылган жана колдонгон калк басымдуу болгон диалектилердин үстөмдүккө ээ болушу;

3) Британиядан географиялык жактан алыстоо менен айрым инновациялык процесстердин (*sokonial lag*) кабыл алынышы;

4) башка тилдер (түштүк америкалык индеецтер, башка колониалдык державалар, Европадан жана Азиядан барган иммигранттар ж.б.) менен болгон контакт;

5) жаңыча жашоо шарттары ж.б.у.с.

Айрым сөздөрдүн семантикалык маанисинин кеңейип кетиши менен тилдик-маанилик айырмачылыктар да пайда болот. Мисалы, *апартамент* сөзү британиялык вариантта “чоң жана кымбат баалуу үй” маанисин билдирсе, англис тилинин америкалык вариантында ал жалпыланган “квартира/батир” маанисин кабыл алган. Сөздүн семантикалык маанисинин, тескерисинче, тарыган учурлары да кездешет. Буга мисал, *корн* сөзү англис тилинин британиялык вариантында жалпыланган “дан” деген түшүнүктү билдирет. Колониалисттер алгач Түштүк Америкага келип түшкөндө индеецтер аларга тартуу катары жүгөрү дандарын алып келишкен. Алгач көчүп баргандар жүгөрүнү батыш-индеецтеринен алынган *маис* сөзү менен аташкан. Америкага көчүп баргандар жана түпкүлүктүү калк үчүн жүгөрү алгачкы жылдары азык учун колдонулуучу негизги дан өсүмдүгү болгондуктан ал *корн* деп атала баштады. Бул сөз *поп корн* аркылуу бизге да кеңири тарап кетти.

Бир эле сөздүн өтмө маанилеринин ар башкача болуп кетиши менен түрдүү региондордо ал ар кандайча маанилерди берип калышы да күтүлөт. Мисалы, *tube* (түз маанисинде алганда “түтүк, куур – труба”) сөзү британиялык маанисинде “туннел, метро” маанисин туюнтса, англис тилинин америкалык вариантында “телевизор” маанисин билдирип калат. Семантикалык процесстердин натыйжасында сөз маанилери абдан алыстап, карама-каршы маанилерди билдирип калышы да мүмкүн. *Bomb* сөзү англис

тилинин америкалык вариантындагы оозеки кептеги өтмө маанисинде “натыйжасыз, кыйрап калуу, бүлгүн түшүү, уят болуу” сыяктуу түшүнүктү билдирсе (айрыкча, театр, кино үчүн), Британияда болсо, тескерисинче, “чоң ийгилик” маанисин чагылдырып калат.

Сөз маанилеринин ар түрдүүлүгү олуттуу социалдык жагымсыз жагдайларга алып келиши мүмкүн. У. Черчил өз мемуарында мындайча бир кырдаалды эскерип кетет. Бир гана *table* сөзүнүн маанисин туура түшүнбөө британиялык жана америкалык генералдардын ортосунда узакка созулган талаш-тартышты жараткан: британиялыктар “маселени токтоосуз түрдө талкууга коюу керек” деп түшүнүшсө, америкалыктар “аны талкууга алууну кийинкиге калтыруу керек” деп кабыл алышкан.

Улуттук, элдик спецификага, психологиялык өзгөчөлүктөргө байланыштуу жана базистик маданий баалуулуктардын дал келбешинен улам айрым сөздөр америкалыктарда жана британиялыктарда ар түрдүүчө кабыл алынып да калат. Англиялыктар кыскача сүйлөөгө аракеттенишсе, тескерисинче, америкалыктар салыштырмалуу түрдө сөздү көбөйтүүгө аракеттенишет. Айрым сөздөр экспрессивдик мааниси боюнча да эки мамлекетте бири-бирине дал келбей калат. Мисалы, америкалык кандайдыр бир сунушка *terrific* деп жооп берсе, британиялыктар аны чоң кубануу менен кабыл алышат, ал эми америкалыктарда бул сөз сылык түрдө макул болууну гана билдирет [Moss 1991:7-8].

Айрым фразеологиялык бирдиктер да эки тилде ар түрдүүчө мааниге ээ болуп калат же бир тилдеги фразеологизмдер экинчи тилде жок:

1. Башка мамлекетте болбогон тарыхый окуяларга, фактыларга байланыштуу фразеологизмдер: англис тилинин америкалык вариантында *John Hancock* “кол коюу” (континенталдык конгресстин төрагасы Джон Хэнкок көзү начар көргөн Англия королу даана көрө алуусу үчүн Көз карандысыздык декларациясына ири-ири тамгалар менен балчайта жазып кол койгон). Мында антропоним процессуалдык маанини кабыл алган.

2. Бир эле фразеологизм эки мамлекетте эки башка түшүнүктү билдирип калышы да мүмкүн: *boot sale* идиомасы британиялыктарда “гаражда сакталып жаткан эски буюмдарды арзандатып сатуу” маанисин билдирсе, америкалыктарда бул фразеологизм “бут кийимдерди арзандатып сатуу” маанисин туюнтуп калат.

3. Айрым фразеологизмдер мааниси боюнча таптакыр ар түрдүү маанилерди да билдирип калат. Мисалы, *knock up* – англиялыктарда “эшикти тыкылдатуу, каккылоо” семасын билдирсе, америкалыктарда бул фразеологизм “орой түрдө бир нерсени тарактатуу” маанисин чагылдырып калат.

Түрдүү психологиялык өзгөчөлүктөргө, жарандык позицияга, кабыл алууга байланыштуу эки башкача кабыл алынган фразеологизмдерден бир нече мисал келтирип көрөлү: *bank holiday* идиомасы америкалыктар боюнча 1930-жылы бардык банктар жабылып калган финасылык туруксуздукту, ал эми британиялыктарда бул фразеологизм майрамды, дем алыш күнүн билдирет; *green card* идиомасы америкалыктар үчүн “чет элдиктерге АКШда жашоого жана иштөөгө уруксат берүүчү жашыл түстөгү каттоо карта” маанисинде, британиялыктарда “чет өлкөгө чыккандардын автомобилнин камсыздандырылгандыгын билдирүүчү документ” маанисинде, *Ladies Night* идиомасы америкалыктар боюнча аялдар үчүн барларда жана ресторандарда арзандатылган баада тейленүүчү “аялдар кечи”, ал эми британиялыктарда бул фразеологизм аялдардын мейман катары эркектер клубдарына киришин билдирет.

Америкалык англис тили менен британиялык англис тилдеринин ортосунда грамматикалык жактан айтарлык айырмачылыктар болбогону менен аталган эки тилдин ортосунда орфографиялык принциптер боюнча өзгөчөлүктөрү бар. Биринчиден, бир тилде туура жазылган деп эсептелинген айрым сөздөр, сөз айкаштары, тексттер экинчи тилде ката деп эсептелинген учурлар да кездешет. Экинчиден, компьютердик жазуу пайда боло баштаган

алгачкы жылдары америкалык компьютерлер британиялык туура жазуу эрежелерин караманча кабыл алышкан эмес. Азыркы учурда туура жазууну текшерүү үчүн эки тилдеги вариантта компьютердик программалар түзүлгөн. Туура жазуунун эрежелери боюнча китептин АКШда же Британияда басылгандыгын, веб-сайт кайсыл мамлекетте түзүлгөндүгүн, каттын кайсыл өлкөдө жазылгандыгын аныктоого болот.

1840-жылдары Алексис де Токвилль: “Түбү бир элдин эки жакка бөлүнгөндөн кийин мамиле-катышы, кабыл алуусу, аң-сезими, психологиясы боюнча ушунчалык алыстап кетиши таң каларлык көрүнүш”, – деп жазган [Tocqueville 1981:511]. Британиялыктар коммуниканттар катары бир топ токтоо, сабырдуу жана коммуникациялык талаптарды так сактоого аракеттенишет. Алар үчүн америкалыктар сыяктуу жаңы тааныш адамын атынан атап кайрылуу өөн жана жат көрүнүш. Мына ошондуктан да америкалыктар менен эркин мамиле жасоого көнүп калгандар англиялыктар менен мамиле-катыш жасоодо айрым ыңгайсыз абалдарга туш келип калышы да күтүлөт.

Америкалык коммуникативдик стратегия британиялык маанайга салыштырмалуу бир топ чукулдугу, басымдуулук кылууга аракеттенүүсү менен айырмаланат. Д. Таннен көпчүлүк учурларда америкалык эркектер жөнөкөй эле аңгемелешүүнү атаандаштыкка айландырып жиберешет деп жазган. Ага жакын тааныш британиялык жигит Англияда мен көбүнчө эркектер менен баарлашчумун, АКШга көчүп келгенден кийин бул жердик эркектердин коммуникативдик стратегиясына көнө албай, көбүнчө аялдар менен сүйлөшчү болдум. Биз Англияда бири-бирибиз менен макул болуп, бирибиз экинчибиздин сөзүбүздү четке какпай, өз ара түшүнүшүү менен аңгемелешчүбүз. Америкалык эркектер менен баарлашуу согуш зонасында тургандай эле ой калтырат экен деп кейигендигин билдирген [Tannen 1990:293-294]. Бул атаандашууга жана лидерликке умтулуу биздин оюбузча, Америка Кошмо Штаттарынын биз баарынан байбыз, аскердик жактан

күчтүүбүз жана билимдүүбүз, бардыгы биздин сөзүбүздөн чыкпоого тийиш деген тымызын саясатынан улам калыптанган болуу керек. Азыркы учурда да кайсыл эле бир аз баш көтөргөн өлкө болсо, ага карата ар кандай санкцияларды жарыялап (ал тургай, аскердик жана согуштук аракеттерди да жүргүзүп жиберип жатышпайбы), буга башка мамлекеттерди да чакырып жатышкандыктары биздин пикирибизге күбө боло алат деген ишеничтебиз.

Бир тилден экинчи тилге ката которулган же туура деп кабыл алынган сөздүн башка тилде орой, одоно түшүнүлүшүнөн конфуздук мисалдар келтирип аларга комментарий берели.

“Шевроле” компаниясы “Nova” маркасындагы автомобилдерди Латын Америкасында сата албай бир топ түйшүккө батышкан. Көрсө, *но ва* испан тилинде “жүрбөйт” деген маанини билдирет экен.

“Жигули” маркасындагы автомобилдердин экспорттук вариантын “Лада” деп атоого туура келген, себеби француз тилинде *жиголо* “аялдардан акча алган бийчи же ойнош” деген семасы менен эркектер үчүн абдан намыстуу түшүнүктү билдирген.

Колгейт Франциянын рыногуна “Сие” аталышындагы тиш пастасын чыгарып күлкүгө калган. Себеби буга чейин Францияда ушундай эле аталыштагы порно-журнал чыгарылып, сунуш кылынган тиш пастасын француздар башкача өңүттө кабыл алышкан.

Кентуки Фрайд Чикен компаниясынын “Манжаларыңды жалайсың” аттуу белгилүү девизи кытай тилине “Манжаларыңды тиштеп үзүп ал” маанисинде, Пепси-Кола компаниясынын “Пепсинин мууну менен кошо жашар” девизи ошол эле кытай тилине “Пепси ата-бабаларды аркы дүйнөдөн кайра кайтарат” деп которулуп калган.

“Nike” компаниясы өз бутцыларын Кениянын самбуру уруусунда телевизиондук берүү аркылуу рекламалаган. Самбурулардын бирөө өз тилинде бир нерселерди айтып, экранда “Дал ушуну кий” деген чоң жазылган ураан (лозунг) пайда болгон. Чындыгында, бутцыны кийген самбуру “Бул

бут кийим мага жакпайт. Мага өзүмдүн башмагымды бергиле”, – деп айткан экен. Реклама жасоочулар Америка Кошмо Штаттарында самбуру тилин эч ким билбейт деген ишеникте болушкан, бирок Африка элдеринин тилдерин изилдеп жүрүшкөн лингвисттер ал сөздү дароо түшүнүшүп дароо жарыялап жиберишкен.

Кыргыз тилине *каз таман трактор, ири мүйүздүү мал, майда мүйүздүү мал, арыз* сыяктуу туура эмес которулган жана жалпы кабыл алынган сөздөр тууралуу буга чейин сөз болгон. Мындан сырткары да туура эмес которулган сөздөр, жарнактар кыргыз тилинде абдан эле арбын. Кредиттик компаниянын бизнести өнүктүрүү үчүн эмес “Бизнести өндүрүү үчүн” деген абдан ири жарнамалары шаарларда бир топко чейин илинип турган.

3.9. Вербалдык эмес коммуникациянын улуттук-спецификалык өзгөчөлүктөрү

МАКдагы вербалдык эмес коммуникациянын үлүшү, ар түрдүү маалыматтар боюнча, 65-93% ды түзөт. Биринин тилин бири түшүнбөгөн жаңсоо, мимика менен бири экинчисине кандайдыр бир маалыматты берген же жооп алган учурлары дүйнөлүк практикада арбын. Дүйнөдөгү тилдер өтө ар түрдүү болгону менен бардык адамдардын жылмаюусу, кубануу маанайында же капа болуусу, коркуп жаткандыгы, таң калуусу, жактырбоосу же жек көрүүсү, бет түзүлүшүнүн анын маанайын рефлексстик түрдө дароо билдире коюшу бирдей. Далай жыл мурда, тактап айтканда, 1871-жылы эле Ч. Дарвин бардык адамдар өздөрүнүн базалык эмоцияларын бирдей билдиришет деп жазган. Жалпы лингвист-психологдор да универсалдуу символдорду билдире турган жаңсоо, мимикалар дээрлик түрдө жок деп баса белгилешет.

Улуттук-психологиялык жана лингвистикалык жактан вербалдык эмес каражаттар төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт: 1) паралингвистикалык каражаттар; 2) “дененин тили”; 3) коммуникативдик сигналдар.

Паралингвистикалык каражаттар темп, ыргак, кептин катуулугу (бийиктиги), тыным, үн менен оозеки кептин бөлүктөргө бөлүнүшү, интонация, дем алуу, дем чыгаруу, онтоо, күрсүнүү, үшкүрүү, жөтөлүү, тилди таңдайга карай такылдатуу, ый, күлкү сыяктуу үндү коштоочу же аны алмаштыруучу акустикалык элементтерди өз ичине камтыйт. Америкалыктар европалыктарга салыштырмалуу катуу сүйлөшөт жана аларга карата орой, сүйлөө этикасын билбеген деген жаман ат да кээде орунсуз жабыштырылат. Бизде деле кыргыздарга караганда өзбектердин катуу сүйлөрүн белгилеп кеткенбиз. Негизи, сүйлөшүү этикасын айрымдарыбыз биле бербейбиз, коомдук жайларда, ар кандай маанилүү ишканаларда, банктарда уюлдук телефондун үнүн акырындатып же биротоло үнүн өчүрүп коюу зарыл. Коомдук транспорттордо бара жатып салонду башына кие узакка бирөөлөр менен катуу сүйлөшкөндөрдү, проблемасын айтып ыйлактап башкаларды да кыжалаттыкка салгандарды көп эле жолу көрүп жүрөбүз. Мындай учурда бирөө телефон чалса, абалды акырын гана кыскача баяндап, узагыраак сүйлөшүү керек болсо, маршруттук таксиден, автобустан же троллейбустан түшүп өзүм телефон чаламын деп айтуу зарыл.

Коммуникацияда бир азга унчукпай туруу да чоң мааниге ээ экендиги өзгөчө парадоксалдуу. Ар түрдүү элдерде унчукпай туруп калуунун узактыгынын сакталышы да ар кандайча өлчөмдө. Эреже катары, америкалыктар узакка созулган унчукпай туруп калууга чыдай алышпайт жана жооп күтпөстөн өздөрү сүйлөй башташат деп эсептелинет. Мына ошондуктан Америка Кошмо Штаттарына кетип жаткан журналисттерге же бизнесмендерге керектүү маалыматты алуу үчүн сөз баштап бир топко унчукпай калгыла, алар баарын өздөрү айта башташат деп кеңеш берүү дурус.

Маалымат берүүдө кептин жана үндүн адамга жагымдуулугу, үндүн ишенимдүү жана бекем чыгышы да чоң мааниге ээ. Мына ошондуктан да, кыргыз элинде *калтты катыра айтса, чын чычалай качат* деп бекер жеринен айтышбайт. Айрым адамдар керектүү жана кызыктуу маалыматты да угуучуларга өз деңгээлинде жеткире албаса, кээ бирлери болбогон эки сөз менен башкаларды өзүнө тартып, баарынын көңүлүн буруп алат.

Концерт болуп жатканда ышкыруу бизде жактырбоону, ырчыга карата протестти билдирсе, Америка Кошмо Штаттарында ырчыларды колдоону, аларга суктанууну билдирип калат. Негизи, чоң адамдар үчүн бирөөнү ышкырып чакыруу өтө олдоксон иш, жаш балдар гана өз досторун ышкырып чакырышат. Ырчыларды колдоп-коштоп кыйкыруу бизде илгертеден келе жаткан адатка айланган, мында ырчынын үнүн элге угузбай узакка кыйкырылбайт да, кыскача гана коштоп коюлат, мында ырчы кыйкыргандарга капа болбой эде көңүлү көтөрүлүү менен ырын уланта берген. Бул азыр чоң деңгээлдеги концерттерде колдонулбайт да, жакын адамдардын арасында ырдап жаткан адамды колдоо иретинде гана колдонулат. Бирок жаштар өтө көп топтолгон (мисалы, стадиондордо, аянттарда) эстрада ырчыларынын ырларын угузбай тынбай кыйкыра берүүнү, өздөрүн аркадагыларга көрсөтпөй колдорун көтөрүп алып секире берүүнү кандайча түшүнсө болот?!

Бизде европалыктардан жана америкалыктардан айырмаланып маанилүү маселелерди телефон аркылуу эмес, чайлашуу үстүндө көзмө-көз сүйлөшүү аркылуу чечүүгө артыкчылык берилет. Мына ошондуктан да маанилүү маселелер кандайдыр бир кабинеттерде, офистерде эмес, эл аз келген тынч жана отурганга ыңгайлуу чайканаларда чечилет деген да тамашалуу кеп айтылып келет. Чындыгында, телефон аркылуу сүйлөшүүгө караганда уй мүйүз отуруп баарлашууга, масилеттешүүгө эмне жетсин. *Кыргызда адамдын жүзү ысык* деп айтылат, демек, бет алдында отурган адамдын сунушун кабыл албоо, аны четке кагуу кыргыз элинин менталитети

үчүн абдан оор, бизде, ал тургай, *алдыңа келсе атаңдын кунун кеч* деп айтылат эмеспи. Кыргыз элинде алыс жолго сапарлаш бараткан бейтааныш адамдар да узакка чейин таанышпай, жок эле дегенде сүйлөшө кетишпей отуруша албайт. Айрыкча, жашы өтүп калган адамдар жанындагынын кайсыл жердик, эмне жумуш аткаарын, кандай уруудан экендигин аныктамайын тынч алып отура албайт.

Коммуникативдик стратегия коммуникацияга катышууга болгон даярдыкты жана каалоону же, тескерисинче, унчукпай туруп калуу стратегияларын өз ичине камтыйт. Коммуниканттардын биринин байланыш-катышка катышууну каалабоосунун үч стратегиясы бар: 1) коммуникацияга катышуудан баш тартуу; 2) байланыш-катышка кызыкпай катышуу, коммуникантынын сөздөрүн көңүл койбоо менен кайдыгер түрдө угуу; 3) жүрүп жаткан аңгемелешүүнү бузуп жиберүүгө, аны токтотууга болгон аракет [Gamble 1990:21-22].

Жат маданий-тилдик чөйрөдөгү жаран кийиминен гана эмес, өзүн алып жүрүшүнөн, басыгынан, так айтууга да кыйын болгон башка белгилери боюнча да жергиликтүүлөрдөн айырмаланып турат. Россиянын ири шаарларында жүргөн европеид расасындагы чет өлкөлүктөр бет түзүлүшү боюнча орустардан эч кандай деле айырмаланышпайт, бирок алардын чет өлкөлүктөр экендиги түрдүү белгилери боюнча даана эле байкалат. Биздикилер чет өлкөгө чыкканда абдан жасанып, костюм-шымын кийип, галстук тагып барышат. Америкалыктар же европалыктар бизге келсе өздөрүнө ыңгайлуу болгон кийимдерди, футболкаларды кийип ээн-эркин жүрө беришет. Орто Азиядагы болгон Кара-Суу шаарындагы “Туратали” базарында соода кылган кытайлык кыргыздын даттаганын укканбыз. Ал менин бети-башым силерден эч айырмаланбайт, бирок милиция кызматкерлери кармап алып эле документтеримди текшере беришет. Алар кытайлык экендигимди милиционерлер кантип билип алышат деп башы каткан. Баамдап карасак, анын баскан-турганы, кийингени кытайлык

кыргыздардын манерасында, шымынын багелеги кыска, көйнөгүн дайыма шымданбай жүрөт, басканда ары-бери карай берет. Биз бул өзгөчөлүктөрдү белгилегенден кийин ал буларды четтетип, эми милициялар мага таптакыр жабышпай калды деп ыраазы боло күлгөн.

Вербалдык эмес мамиле тууралуу сөз болгондо Ноокат району жана андан аркы тараптагы ичкилик урууларынын кыскача түрдө *ооба* же *жок* дегени башкалар үчүн бир топ табышмакты жаратары анык. Алар макул болууну же *ооба* дегенди демди ичке алуу менен “кыйк” эткен үн чыгарып коюшат, макул болбогондо же *жок* дегенде ошол эле үндү демди сыртка чыгаруу менен билдиришет, ал эми бул үндөрдүн маанилерин билбеген башка жердиктер эси эки болуп аларды карап тура бериши турган сөз. Адамга күлө кароонун, күлүп сүйлөгөндүн да ар түрдүү элдерде ар кандайча мааниси бар, күлкү менен жылмаюу да ар түрдүү элдерде ар кандайча кабыл алынат. Америкалыктарда, айрыкча япондордо адамга жылмая кароо, жылмайып сүйлөө адатка айланган. Япондордун дээрлик дайыма адамга карап жылмая сүйлөгөндөрүн телевизор аркылуу көрүп эле жүрөбүз. А бизде болсо жат адамга жылмая кароо, күлүп сүйлөө аны мыскылга алуу, анын бир айыбын билип калуу катары кабыл алынып калышы да толук мүмкүн, бекеринен кыргыз элинде *күлгөндүн билгени бар* деген макал айтылбайт. Айрыкча, бирөөнүн суранычын аткара албоо, ага каршы болуу тууралуу билдирүү менен жылмая кароо бизде аны нак тоготпоо, жогортодон мамиле жасоо катары кабыл алынары бышык. Япондук эркектердин ийилип салам бергени, ыраазычылык билдиргени да – биз үчүн жат көрүнүш, аны бизде “Манас” эпосунда айтылгандай:

Тизеси жерге бүгүлүп күлүп,

Келин болуп жүгүнүп

деп катуу намыс көрүшөт. Кыргыз элинде, тескерисинче, күлүп сүйлөө кытмырлык катары кабыл алынып калышы да мүмкүн, мына ошондуктан да элде *күлүп сүйлөгөн адамдан түңүл, күн тийип туруп жааган жаандан*

түңүл деп айтылат. Даназалуу боксер Мухамед Али: “Россия мени коркутат, автобустагы адамдар электр стулунда бара жаткандай олуттуу жана ойлуу”, – деп айткан. Чындыгында, бизде обу жок жана орунсуз жылмаюу жана күлүү нормадан четтегендей ой калтырат. Жогоруда айтылгандарга байланыштуу да С. Г. Тер-Минасова жылмаюунун, анын жарандын нагыз ички оюн, маанайын чыныгы түрдө билдирип жаткандыгын так ажырата билүүнүн маанисин баса белгилейт жана жылмаюунун төмөнкүдөй үч түрүн бөлүп көрсөтөт: 1) “формалдуу, жасалма жылмаюу” (кооптуу жана коркунучтуу, андай жылмаюуга ишенүүгө болбойт); 2) “коммерциялык жылмаюу” (өз пайдасы үчүн, алданып калуудан этият болуу керек); 3) “чыныгы, нагыз, жан дүйнөдөн болгон жылмаюу” (мындай жылмаюуга толук ишенип, ал адамга ишенүү менен мамиле жасоого болот) [Тер-Минасова 2000:195].

Мамлекеттер аралык байланыштардагы жестти туура түшүнбөөгө Н. С. Хрущев менен болгон окуя эң сонун мисал боло алат. “Кансыз согуш” (холодная война) мезгилинде Хрущев Америка Кошмо Штаттарына келип пресса менен саламдашууда эки мамлекет ортосундагы өз ара түшүнүшүү, жакшы мамилени билдирүү үчүн эки колунун манжаларын бириктирип, жалпы эл көрсүн деп башынан өйдө көтөргөн. Бул жест америкалыктарда “жеңиш” маанисин туюнткандыктан эл арасында нааразылыкты билдирген гүүлдөгөн үндөр бир канча убакытка чейин басылбай турган. Америкалыктар Хрущевдун достукту билдирген жестин СССР АКШны жеңет деген белгини берди деп түшүнүшкөн. Анын үстүнө Хрущев орундуу болсо да, орунсуз болсо да “мы догоним и перегоним Америку” (биз Американы кууп жетебиз жана басып өтөбүз) деп бакыра берчү да, анын бул сөзү америкалык массалык маалымат каражаттарынын кызматкерлери үчүн гана эмес, калктын калың катмарына чейин дайын болчу да [Dahl 1998].

Изилдөөчүлөрдүн маалыматтары боюнча орус элинде (бизде да деп бекем ишеничтүүлүк менен айтар элек) контакттык жесттер: кол берип учурашуу, өбүү, өбүшүү, кучакташып учурашуу америкалыктарга

салыштырмалуу көбүрөөк колдонулат (мисалы, көпчүлүк, публика алдында өбүшүү боюнча Л. И. Брежнев рекорд койсо керек эле, аны эсепке алган адам болгон эмес да). Жакын туугандын же тааныштын кичинекей баласын өөп коюу (жок дегенде мурдунан акырын чымчып өөп коюлат) бизде адатка айланган, бул деген анын ата-энесинин көңүлүн алууну да билдирет. Жакын тааныш эркекке аялдардын кол берип учурашканы, ал эми эркектердин жакын мамиледеги аял менен саламдашканда же кандайдыр ийгилиги менен куттуктаганда колун өпкөнү – америкалыктар үчүн адаттан сырт көрүнүш. Коомдук транспорттордо дененин тийип кетиши биз үчүн анчейин деле копол көрүнүш эмес, бул болсо америкалыктар үчүн абдан ыңгайсыз сезилүүчү окуя. Керек болсо, аялдар уят болом деп деле ойлонбой кичине нерсе үчүн сотко берем деп коркута берген, шантаж кылган учурлары кеңири. Буга Билл Клинтон менен Моника Левинскинин окуясы эң сонун мисал боло алат деп айтар элек. Биздин жетекчилердин же бизнесмендердин аялдары америкалык өнөктөшүнүн аялын ыңгайы келе калганда колтуктап кызык кепке тарта берет, бул болсо америкалыктар өгөйлөй турган абалды жаратары бышык. Америкадагы аялдардын колтукташып жүргөнүн көргөндөр экөөнү тең лесбиянкалар деп ойлошот. Ошондой эле, жакын тааныш эркектер да жакын тааныш адамы менен кучакташып же өбүшүп учурашышпайт, мында эле аларды бачабаздар экен деген ой кетет [Агуреев 1999:25]. Биздеги аял менен эркектин кол берип учурашышы боюнча сөз козгогонбуз мына ошондуктан: этиканын эрежесин билбеген аялдардын эмне үчүн учурашпайсын (кол берип маанисинде) дегени таптакыр туура эмес.

Бизде улуу же кызматы боюнча жогору адамдардын алдында колду шымдын чөнтөгүнө салып туруу, колду төбөсүнө алып орундукка чалкалай отуруу, бутун столго чыгарып алуу, басып бара жатып тамак жеши же суусундук ичиши этикага жатпаганы менен америкалыктар жана европалыктар үчүн кадимки эле көрүнүштөр. Басып бара жатып суусундук

ичүү бизде да азыр бир топ эле кеңири тарап бара жатат десек жаңылышпаган болор элек.

Айдоочуларыбыз МАИ кызматкерлери токтоткондо эгер ал жол эрежесин бузган болсо автомобилден түшүп, акчаны даярдап аны көздөй шашат. Америкада автомобилден түшүү, чөнтөгүн сыйпалоо, кескин кыймыл жасоо полицияга каршы аракет жасоо, ага каршы курал колдонууга даярдануу деп түшүнүлөт. Бул боюнча америкалык бир полицейскийдин эгер биздин айдоочулар орустар сыяктуу кыймылдарды жана аракеттерди жасашса, анда менин биринчи реакциям мурда озунуп аны атуу болор эле дегени бар.

Америкалыктар бири-бири менен учурашканда да, аңгемелешкенде да ортолорундагы аралыкты сакташат жана биз сыяктуу бири-бирине жакын турушпайт. Россияда билим алган америкалык бир студентка кезекти бузуп алдына бирөө туруп алмай сайын эч качан дүкөндөн бир нерсе сатып ала албастыгы тууралуу даттанган. Көрсө, ал алдындагы адамдан окчун туруп алат экен да, анын дагы кезекте тургандыгын түшүнбөгөндөр анын алдына өтө калат турбайбы. Америкалыктар менен биздин кийинүүбүздө да бир топ айырмачылыктар бар. Батыштын ишкер чөйрөсүндө кочкул көк костюм жана кочкул кызыл галстук бир топ жогорку бийлик менен байлыктын символу катары каралып, олуттуу бизнесмендин гардеробунун ажырагыс бир бөлүгү болсо, күрөң костюм анча жогору эмес социалдык абалды билдирет. Ошол эле учурда, узун коюлган чач, футболка, жинсы шым, желкедеги рюкзак, компьютер бизнесинин символу катары калыптанып калган.

Ж. Моллой ишкер аялдар үчүн “униформаны” ойлоп тапканда мынтип айткан: “Дайыма жана бардык жерде юбка менен салабаттуу түрдө тигилген костюм кийип жүрүшкө ант беремин”. Орус аялдары, америкалыктардын пикири боюнча, жөнөкөй күндөрү да ашыкча боенушат. Мини юбка, такасы бийик туфли кийип, бети-башын ашыкча боеп сабакка келген орус студенткалары америкалыктар үчүн жеңил ойлуудай сезилет. Ошол эле

учурда, америкалык студенткалар кең-кесири шым, футболка кийип сабакка келе беришет. Күн ысык күндөрү да кыргыз кыздарынын чапташкан шым кийип өздөрүн өздөрү кыйноого салып жүрүшкөндөрүн көрүп аларды түшүнө албай да кетесиң. Туугандар арасындагы жолугушууларга, чоң тойлорго “жазылбаган мыйзам” боюнча шым кийип барууга болбойт. Деги эле башкалардын кийинүү стили башкаларга жараша бербейт, анын үстүнө алардын кийимин өздөштүрүп кетүү да оңойго турбайт. Ар бир улуттун кийинүү табитин, улуттук адат-салтка туура келер, келбеси сыяктуу критерийлерди дайыма эле туура түшүнүү жана сактоо да жеңилге турбасы жалпыбызга белгилүү. Мисалы, америкалык грант берүүчүлөргө келген жаш орус эжеке алардын стилинде кийинүү жана демократизм принциптерин сактоо максатында жолугушууга футболка жана жинсы кийип барган. Бирок орус аялдарынын ишкер формасы менен жакшы тааныш болгон грант берүүчүлөр эжекенин футболкачан жана жинсычан келишин бизди сыйлабастык деп кабыл алышып, ага грант берүүдөн баш тартышкан. Ал эми Америка Кошмо Штаттарынан, Улуу Британиядан, Германиядан англис жана немис тилинен сабак берүү үчүн келген волонтерлор баскан-турганга ыңгайлуу кийимдерди кийип, жондоруна рюкзактарын илип алышып сабакка келе бериши адаттагыдай эле көрүнүш. Жашын алганда, кийими, баскан-турганы, чач жасалгасы менен элден кескин айырмаланып тургандан жаманы жок. Жашы улгайгандар чачтарын буурул басып карарта албай жүрүшсө, чачын сарыга же ачык түскө боетуп алгандарга, чачтарын узун өстүрүп, аялдарча байлап алган эркектерге көпчүлүгүбүз түшүнө албай келебиз.

Вербалдык эмес коммуникацияга, жасалгаларга, турак-жайларга, ландшафтка, интерьердин дизайнына, турмуш-тиричилик буюмдарына карата улуттук мамилелерге да изилдөөчүлөр өзгөчө маани беришет. Алыс барбай эле канатташ жашаган кыргыздардын жана өзбектердин табитин карап көрөлү. Өзбектер жыш жасалгаланган интерьерге жакын болсо, кыргыздар европа стилиндеги олуттуу жасалганы жактырышат. Сокур

намыска берилген кыргыздар кыйналып-кысталып эки кабаттуу үй салууга умтулушса, өзбектерде мындай аракеттер өтө сейрек.

Бизде батирлер жашоого жарактуу бөлмөлөрдүн саны менен бааланса, америкалыктарда уктоочу бөлмөлөрдүн санына жараша өзгөчөлөнөт. Эл аралык мамилелерде америкалыктар биздин критерийлерди сактоо үчүн батирдин бөлмөлөрүнүн санын эсептөөдө ашкана, кладовка сыяктуу көмөкчү жайларды да кошуп жиберешет.

Элитный райондор деп биздикилер автомобиль газдары менен абасы абдан бузулган шаардын борбордук жайларын жогору баалашат, ал өнүккөн өлкөлөрдө бай адамдар кулакка тынч жана абасы таза чет жактарды артык көрүшөт. Америкалыктарда *дача* сөзүнө эквиваленттүү түшүнүк жок, алар дача деп чоң жана эки-үч кабаттуу үйлөрдү түшүнүшөт. Америка Кошмо Штаттарындагы жана Европадагы пенсия жашындагы кемпир-чалдар үйдүн алдындагы скамейкаларда, айыл жерлеринде эл кеңири көрүнүүчү дөңсөө жерлерге чыгып узак мезгил сүйлөшүп отура беришпейт. Мейманга келген кытайлык кыргыз кемпирдин бул көрүнүшкө карата реакциясы тууралуу буга чейин сөз кылганбыз.

Жыйынтыктап айтканда, вербалдык жана вербалдык эмес баарлашуу каражаттарынын дал келбестиги МАКда бири-бирин толук жана так түшүнбөстүккө алып келет. Демек, эл аралык мамилелердин натыйжалуу жүрүшү үчүн вербалдык каражаттар менен кошо вербалдык эмес каражаттарды да мыкты өздөштүрүү зарыл.

Япондор салам айтууда, бизче айтканда, таазим эткендей ийилип, башын төмөн түшүрөт. Андан кийин бирдей учурда өйдө болуу үчүн уурдана бирин-бири карайт. Айрым эскимос уруулары башка жактыктарды муштуму менен башка же далыга уруу менен саламдашат. Амазонканын түндүк-батыш райондорунун бири-биринин далысына чапкылоо менен учурашышат. кучакташып, бири-биринин жонун ышкалашат. Түштүк америкалык испан эркектеринин саламдашканы кызыктуу, баштарын саламдашуучунун оң

ийинине коюшат да жонго үч жолу чапкылашат, андан кийин баштарын шеригинин сол ийинине коюу менен мурдагы эле кыймыл кайталанат. Жакын мамилелеш курд эркектери жолукканда бири-биринин оң колун кармоо менен жогору көтөрүшөт да, кезектешүү менен бири-биринин колдорун өбүшөт. Андамандык жакын туугандар, достор саламдашуу убагында биринин тизесине экинчиси отуруп алып, моюндарын кучакташып ыйлашат, мында кызыктуусу, күйөөсү аялынын тизесине отурат. Ошол эле андамандыктар коштошууда шеригинин колун оозуна жакын алып келип акырын гана үйлөшөт. Биздеги жаш жигиттердин бири-биринин чекесине акырын гана сүзүү менен кол берип учурашышкандыгы да кызыктуу.

Арабдар жок деп айтуу үчүн баштарын жогору көтөрүшөт, толук түрдөгү макул болбоону билдирүү үчүн оң колунун баш бармагын тиштешет да, андан кийин кескин түрдө оң колду алга карай шилтешет. Түштүк-Батыш ичкилик урууларынын *ооба же жок* деп кантип кыскача билдириши боюнча айтып өткөнбүз.

Европалыктар өзүнөн кичүүлөрдү чакыруу үчүн сөөмөйдү жогору көтөрүп, бир аз ийип кыймылдатышат, бул адат бизде да бар. Магрибиндиктер, тескерисинче, сөөмөйдү төмөн түшүрүү менен ушул эле кыймылды жасашат. Араб мамлекеттеринде кандайдыр жагымсыз жагдай жаралса *сабыр кылыңыз* маанисинде баш бармак, сөөмөй жана ортонду бириктирип жогору көтөрүп коюшат, ушуну менен эле анчалык чоң эмес маселелерди жеңил гана чечүүгө болот. Бул белги болсо бизде, тескерисиче, башкаларды коркутуу маанисинде колдонулат.

Бир караганда жөнөкөй гана көрүнгөн кол берип саламдашуу да чоң мааниге ээ. 1954-жылы Кытай премьер-министри Чжоу Эньлай менен АКШнын мамлекеттик катчысы Джон Фостер Даллес Женева шаарында жолугушат. Даллес Чжоу Эньлайды Корея менен болгон согуштагы миндеген америкалык жоокерлердин өлүмү үчүн күнөөлүү деп эсептеген. Жолугушуу учурунда Эньлай бир канча жолу Даллас менен кол кысышып ысык

учурашууга аракет жасаган, бирок анын бул аракеттеринен эч кандай майнап чыккан эмес.

Он сегиз жылдан кийин АКШнын Президенти Ричард Никсон Пекинге келип самолеттон түшкөндө аны тоскон Чжоуга траптан түшүп келе жатып эле жылмая күлүп, кол сунуп келгени далай сүрөтчүлөрдүн камераларына түшкөн.

1993-жылы 13-сентябрда Президент Билл Клинтон өмүр бою каршылашып келген Израилдин премьер-министри Ицхак Рабин менен Палестинанын төрагасы Ясар Арафаттын ортосунда турган. Каршылашкан тараптар Ак үйдөн Жакынкы Чыгыштагы зордук-зомбулукту токтотуу боюнча макулдашууга кол коюп эми эле чыгышкан. Үч мин адам Ак үйдүн алдында, миллиондогон адамдар телеэкран аркылуу Рабин менен Арафат кол кармашабы деп демдерин ичтерине алып чыдамсыздык менен күтүп турушкан. Ицхак Рабин бир аз тургандан кийин калп жылмайып мурдагы каршылашына кол сунган. Ак үйдүн алдындагы жүздөгөн журналисттер, аларды күтүп тургандар Рабиндин бул кадамын колдоого алып дуу дей түшкөн.

Бул кол кысышуу 25 жаштагы фанат Йигал Амирдин кыжырын келтирип, ал 1995-жылы 4-ноябрда Рабинди өлтүргөн. Буга байланыштуу “Нью-Йорк Таймс” гезити “Арафат менен кол кармашуу Рабинге өлүм жазасын чыгарыптыр” деген көлөмдүү макала жарыялаган.

3.10. Коммуникативдик стратегиялар жана этикеттик нормалар

Алдыга коюлган максатка жетүү үчүн коммуникативдик стратегияны туура тандап алуу – МАКдагы чечүүчү таасирлердин бири. Дипломатиялык коммуникацияны изилдөөгө алышкан Т. А. Колумбус жана Дж. Х. Вульф эл аралык сүйлөшүүлөрдөгү негизги натыйжа анын мазмуну менен бирге маалымат, сунуш берүүнүн тонуна, манерасына жана стилине да көп жагынан көз каранды деп белгилешкен. Өздөрү иштеген мамлекеттеги

калыптанып калган коммуникация стратегиясы менен тааныш болбогон элчилер, алардын жардамчылары жана консулдар көпчүлүк учурларда ыңгайсыз абалда калышат, андан да жаманы, өздөрүнө, өз мамлекетине карата начар пикирлерди да жаратып алышат [Couloumbis, Wolfe 1990:144].

Коммуникативдик стратегия өз ичине эмнелерди камтыйт? С. А. Сухих жана В. В. Зеленская кептик стратегиянын механизмдерине максатты туура кое билүүнү, алдыдагы милдеттерди так аныктоону, ал максатка жетүүнүн жана милдеттерди чечүүнүн жолдорун тактоону киргизишет. Маалыматты кабыл алууну жана аны аргументтештирүүнү, сүйлөшүүнүн мотивин так аныктоону, эмоцияны башкара билүүнү кептик стратегиянын курамдык бөлүктөрү катары карашат [Сухих, Зеленская 1998:16].

Америкалыктардын коммуникативдик стратегиясын изилдөөчүлөр коммуникацияга катышуучулардын кебинин салыштырмалуу түрдөгү кыскалыгын жана түздүгүн белгилешет. “Ишке жакын” (ближе к делу) стратегиясы мамиленин негизги темасына тез жетүүнү билдирет. Ошол эле учурда Ю. А. Сорокин талкууга алынуучу темага дароо өтүп кетүү айрым элдерде бири-бирин сыйлабастык катары кабыл алынат деп белгилейт [Шаховский, Сорокин 1998:175]. С. Д. Жонс америкалыктар менен россиялыктардын бизнестик келишим тууралуу сүйлөшүүсү жөнүндө мынтип айтат: “Биз, биринчи кезекте, алдыдагы максаттарыбызды, келишимдин маани-маңызын кыскача билдирдик” [Jones 1999]. Ал эми орус тараптын өкүлү өз ишканасынын тарыхы, Россиядагы учурдагы саясий абал тууралуу кырк беш минута доклад окуду. Экинчи жолугушуубузда жыйырма минута сөз сүйлөдү, бирок келечектеги иш пландарыбыз, биздин жана өздөрүнүн сунуштары тууралуу эч нерсе айтылган жок да, бизнесибиз, келечек максаттарыбыз тууралуу конкреттүү эч нерсеге жетише албадык”. Ал эми Й. Ричмонд болсо орустар менен иш боюнча сүйлөшүү сөзсүз түрдө чай, кофе, дасторкон жана спирт ичимдиктери менен коштолот. Мында жекече проблемалар, үй-бүлө маселелери жөнүндө да кеңири сөз болот,

чыдамы жок америкалыктар мындай учурларда ордуна туруп кетүүгө шашылышат деп жазат [Richmond 1996:129]. Ушул себептүү да бизде оюн-чынга салынып, бардык маселелер чайканада гана чечилет деп айтылары тууралуу буга чейин белгилей кеткенбиз. Буга, биздин оюбузча, чет өлкөлүктөргө сый көрсөтүү, балким, айрым учурларда аларга толук ишенбөө, аларды текшерип жана сынап көрүү максаттары себеп болсо керек. Турмуштук практикабыздан көрүнгөндөй, бизди чет өлкөлүктөр турсун жакын тааныштарыбыз да алдап кетип жатпайбы. Демократияга жамынып айрым жарандарыбыздын, бийлик өкүлдөрүнүн же мыйзамдан, же Кудайдан, же болбосо өз уят-сыйытынан коркпой, жеп-ичмейге малынып келгендиги чындык болуп жатат жана бийлик алмашкандан бери коррупцияга катуу бөгөт коюла баштады.

Алдыңкы өнүккөн өлкөлөрдүн ишкер чөйрөсүндөгүлөр өз суроосуна жана сунушуна “ооба” же “жок” деген гана жоопту угууну каалашат. Бизде болсо *жок* десем көөнүнө кетет, капа болуп калбасын деп сыйпалатып “көрөбүз” деп башкаларды эки эсе ойго салуу менен аларды убарага сала бермейлер да жок эмес.

Чындыгында, чү деген жерден эле негизги маселелер тууралуу кеп баштап кетүү да оңой эмес, бирок да кеп тизмеги башталып кеткенден кийин анын анда ары ийгиликтуу уланып кете берери бышык. Негизги маселе – кептин багытын оң-тескери бурбай, маанисиз нерселерге убакытты жана да нервди коротпой (*бээ десе төө дебей, бети кара көө дебей*), ой-тоону чаргытып отурбай аны туура багытты көздөй буруу. Чоң нерсе майдалардан башталган сыяктуу эле кеп учугу туура уланса, мамиле-катыш да натыйжалуу болоруна жана жыйынтыкталарына ишеним чон болот.

Америкалыктардын көз карашынан алып караганда, алардын “*Lets go to es*” маанисиз айтылган кеп эмес, терең алып караганда, келечекте дагы жолугушуп сүйлөшөбүз деген сыяктуу ачык айтылган ой болбосо да кандайдыр образдуу түрдө айтылган төмөнкүдөй маанилерди билдирип

калат: 1) келечекте дагы байланыш-катышка барууну каалоо сигналын билдирет; 2) жолугушуу бүгүн эле кечкурун болууга тийиш, бул болсо бир топ жакын мамилени, бири-бирине болгон симпатияны чагылдырат; 3) ачык айтылбаса жана суралбаса да аңгемелешүүчүнүн өз ара мамилеге даярдыгын билүүнү каалоо; 4) мамиле-катышты, өз ара мамилени андан ары улап кетүү үчүн буга чейинки сүйлөшүү бир топ натыйжалуу болгон.

Айрым жаштар кызматы жана жашы боюнча улууларга да *кандайсыз?* деп салам беришет, мунун өзү жооп суроо маанисинде эмес жана этикалык жактан да ката, теңтуш адамдар гана бири-бири менен ушундайча саламдашса болот. Негизи, кыргыз элинде салам айтуунун “жазылбаган мыйзамдары” так иштелип чыккан. Мисалы, атчан жөөгө, жогору жактан түшүп келе жаткандар ылдыйдан чыгып бара жаткандарга, жаштар жаш курагы улууларга, бир жакка баргандар, киргендер аларды тосуп алгандарга, жолдон өтүп бара жаткандар жол боюндагыларга, жумуш кылып жаткандарга сөзсүз түрдө *а дегиле* деп озунуп алгач салам беришет. Мына ошондуктан да, жашы жана кызматы улуу болсо да класска же аудиторияга кирген окутуучу өзү биринчи салам берет.

Үйгө чакыруунун да өз алдынча жорук-жосуну, улуттар аралык өзгөчөлүктөрү бар. Жанаша жашаган өзбек калкы оңойлук менен бири-биринин үйүнө кирбегени менен тааныштарын *үйгө кирип, чай ичип чыгың* деп сылыктык үчүн гана дайыма айтып турушат. Коомдук транспортту айдап бара жаткан тааныш айдоочуну да үйүнө жетип, түшүп жатканда *түшүп чай ичибиз* деп айткандарына бырс күлөсүң. Түндүктөн келген кыргыздар алардын бул адатын түшүнбөйт да, кызматта иштеген адамды коңшу өзбек жигит жолуккан сайын дайыма үйүнө чакырат, чакырган сайын баш тарта берсем уят деп бир жолу келинчегимди ээрчитип эч даярдыксыз отурушкан алардын үйүнө кирип барып, аларды да, өзүбүздү да ыңгайсыз абалга калтырганмын деп айтканы бар.

Д. Таннен америкалыктардын ар түрдүү этникалык топтору ар кандайча коммуникативдик стратегияны колдонот деп белгилейт. Анын пикири боюнча, Нью-Йорктун дээрлик бардык жашоочулары, айрыкча еврейлер, коммуникацияга жакын (мына ошондуктан алар ийгиликтерге тез жетишет). Ал эми калифорниялыктар аларды токтолбостон көп сүйлөшөт, сүйлөп жаткандардын да сөзүн бузуп жиберишет деп эсептешет. Ошол эле учурда калифорниялыктар Орто Батыштын калкына салыштырмалуу кепте тез-тез кыска тыным жасашат жана кепти жаңылап турууга умтулушат, ошондуктан орто батыштыктар болсо калифорниялыктардын өздөрүн аңгемелешүү учурунда сөздү бөлүшөт дешет. Натыйжада, Нью-Йоркто абдан сылык жана маданияттуу деп эсептелгендер Калифорнияда орой жана маданиятсыз катары каралат, ал эми сылык катары саналган калифорниялыктын өзү Вермонтто орой адам катары эсептелет. Орто Батыштын калкынын өзү оозеки кепте алардан да узагыраак тыным жасаган индеецтердин урууларынын өкүлдөрү учун орой катары кабыл алынат. Таннен андан ары америкалык антисемиттер еврейлерди ызы-чууга жакын, агрессивдүү, өз кызыкчылыгын ойлогон митайым жана ач көз дешсе, расисттер кеп учурларда негрлерди маданиятсыз, тарбиясыз, жаңжалчыл жана орой деп эсептешет деп жазат [Tannen 1990:202-06].

Бизде өзүн өзү мактоого алуу жат көрүнүш (*өзүн мактагандан өлгөнчө кач*), бирок океандын ары жагынан келген резюме деген балекет кирип келгенден бери жумуш издөөдө же жумушка орношууда өзүн өзү мактоого алуу бизде да адатка айлана баштады. Мурда ар кандай жооптуу кызматка алуу компетенттүү кызмат адамдарынын сунушу менен ишке ашчу, ал тургай тигил жарайт, бул ылайык маанисинде “кадрлар резерви” деген иштешчү. Кийинки учурда кечээги базарчы же шектүү топтун өкүлү чоң кызматка, Жогорку Кеңешке кантип келип калгандыгын түшүнө албай жатканбыз. Бишкек шаарынын мурдагы мэри Албек (атына жараша заты деген ушул да) Ибраимов чакан арызында орой төрт ката кетирген, ал тургай Кыргызстан

деген сөздү ката жазганы дүң болбоду беле. Бишкектин андан кийинки мэринин мамлекеттик тил боюнча сынак берүүсүнүн деңгээли андан төмөн эле болбосо жогору болбоптур.

МАКнын өз ара түшүнүшүү, өздөрүнө зыян тийбегендей айрым компромисстерге баруу менен өтүшү чоң мааниге ээ. Меники туура, сеники туура эмес дей берүү менен эл аралык мамилелерде эч кандай ийгиликтерге жетүүгө мүмкүн эмес экендиги бул багытта адис эмес адамдарга да түшүнүктүү. Америка Кошмо Штаттарынын Президенттигине Дональд Трамп, андай соң Джо Байден келгенден кийин *менин айтканым туура, мен айтканды аткаргыла* деп жаткандыктарынан улам АКШ менен Түндүк Кореянын, Кытайдын, Ирандын, Турциянын жана Россиянын (анын Украинадагы атайын операция деп аталган согушу) саясий-экономикалык мамилелери мурдагыдан да бир топ сууй түштү.

Т. А. Колумбус жана Ж. Х. Вульф “кансыз согуш”, советтик жана америкалык мамилелердин курчуп турган мезгилдеринде алардын дипломаттарынын ортосундагы мамиле да курч деңгээлде болгон жана ашыкча сылыктык алсыздыкты билдирип калат деген пикир ар бир тараптын аң-сезиминде жашайт деп жазышкан [Couloumbis, Wolfe 1990:144]. Россиянын Украинадагы атайын операциясынан улам эки улуу державанын өз ара мамилеси мурда болуп көрбөгөндөй деңгээлде начарлоо үстүндө болду.

Адекваттуу коммуникация үчүн кеп жанрын жана мамиле-катыштын регистрин туура тандап алуу да абдан маанилүү. Бизде салт болуп калгандай, эл аралык мамилелерде коомдук пикир катуу эске алынат, ким болбосун өз пикирин, айрым протесттерин ачык айта алышпайт, ал эми Европа жана батыш мамлекеттеринин өкүлдөрү булар тууралуу салыштырмалуу түрдө ачык-айкын айта алышат. Башка алыскы чет өлкөлөрдүн калкы турсун чектеш жайгашкан Орто Азия жана Казакстан элдеринин бийлик, алардын жүргүзүп жаткан саясаты тууралуу кеп кылуусу бири-биринен кескин

айырмаланат. Кыргызстандыктар Президент, Министрлер Кабинетинин Төрагасы (мурдагы премьер-министр), Жогорку Кеңештин жүргүзүп жаткан саясаттары тууралуу сын пикирлерин ачык-айкын айта алыпса, биз сөз кылган башка коңшулаш республикаларда мындай мүмкүнчүлүктөр дээрлик жок, алар “хан деген каары менен болушу керек” деген принцип менен жашашат.

Кыргыз элинде кандайдыр үстөмдүгүн көргөзүү, коркутуу мамилесин билдирүү байыртадан эле калыптанып келген. Алыстан келген адамдын аттан түшпөй айтар сөздөрүн айтып кайра шарт артына кайрылышы же аттан түшсө да камчысын кармай үйгө кириши жакшы жышаан эмес.

Эгер коммуникаттардын бири сүйлөшүүнү улантууну ачык айтпай кандайдыр шылтоолорду (ооруп тургандыгын, өзүн жаман сезип тургандыгын, өтө чарчагандыгын ж.б.) айткан учурларда да сүйлөшүү токтотулат. Эл аралык маданияттар коммуникациясында айрым коммуниканттар жагдайга жараша баарлашуучунун тилин билбейм деп шылтоо кылган учурлар да кездешет. Негизи, эл аралык мамилелерде котормочуларга чон маани берилет. Чоң деңгээлдеги сүйлөшүүлөрдө атайын адистер бир канча күн мурда жолугушуп ал-абалды талкууга алышат, түрдүү варианттардагы документтердин үлгүсү даярдалат, анчалык чоң эмес деңгээлдеги (айрыкча, саясий эмес маанидеги) документтер жана келишимдер алдын ала даярдалып коюлат. Мамлекет башчыларынын жолугушууларында алардын айрым документтердин кайсыл жерине кол коюшун да билбей, референттеринин көргөзүп берип жатышкандыктарын телеберүүдөн дайыма байкап эле жүрөбүз. Кайсыл деңгээлдеги жетекчи болбосун иш сапарларына, түрдүү жолугушууларга чыкканда кагазын алып, кайсыл бир инсан, уюм, ишкана боюнча окуп берерине күбө болуп эле жүрөбүз, ал докладдарды жергиликтүү адистер же өздөрүнүн жардамчылары (спичрайтерлери) жазып бергендиги жалпыбызга маалым. Балким, ал

жетекчи жалпы маселелер боюнча жана куттуктоо сөздөрүн кыскача айтып сөздү атайын адистерге берсе жасалмалуулук болбос беле.

Эл аралык мамилелерде мен ушул гана маселелер тууралуу айтамын жана алардын чегинен чыкпаймын деш туура эмес. Түзүлгөн шарт-жагдайга жана кырдаалга жараша алдын ала пландаштырылган сүйлөшүү нугу башка жакка бурулуп кетиши да толук мүмкүн, жыйынтыктап айтканда, эл аралык мамилелерге барган адамдын чоң жоопкерчиликтүү, терең кругозордогу баамчыл жана коммуникантынын жан дүйнөсүн баамдай билген психолог болуусу зарыл.

Эл аралык мамилелерге катышкан коммуниканттардын вербалдык жана вербалдык эмес каражаттарында эне тилге тиешелүү болгон улуттун кептик нормалары чагылдырылат. Мындай байланыштарда эл аралык нормалардан четтөө бири-бирин толук түшүнбөөгө алып келет. Коммуникативдик жүрүм-турумдун нормалары жарандын социалдык абалына, анын психологиялык өзгөчөлүгүнө, мамиленин багытына жана максаттарына байланыштуу. Н. Л. Грейдина этикеттик нормаларга коммуникативдик дистанцияны (ким менен кандай деңгээлде сүйлөшүү), жүрүм-турумдун алгоритмин, ага мүмкүн болуучу жана тыюу салынуучу формаларды, кабыл алынуудан четтөөгө айрым жол берүүлөрдү киргизет [Грейдина 1999:7-8]. Этикеттик нормаларга мындан тышкары эл аралык жоболордо жол берилген же тыюу салынган тилдик-этикеттик ченемдерди, эл аралык мамилелерде мүмкүн болуучу репликалык аракеттерди, коммуникативдик вербалдык жана вербалдык эмес каражаттарды киргизүүгө болот. Чет элдиктер менен тиешелүү деңгээлде сүйлөшпөй коюу турсун аларды таң калып карай берүү да этикеттик нормага туура келбейт. Мисалы, бизге кара түстүүлөр кем келет, мына ошондуктан кандайдыр себептер менен келип калган негрлерди жаш балдардын ээрчий жүрүп карап калышканына таң калуунун да кереги жок, бирок бул аларга кандайдыр деңгээлде катуу тиет.

Эл аралык мамилелердеги этикеттик нормалар грамматикалык эрежелерден тышкары коммуниканттын жаш курагын, анын статусун эске алууну да талап кылат. Мына ошондуктан эл аралык байланыштарга баргандар алдын ала ким менен сүйлөшөрүн, анын жаш курагын, социалдык статусун, ээлеген кызматын, керек болсо, үй-бүлөлүк абалын алдын ала билип алууга тийиш.

Эл аралык байланыштарга барууда кандайча кийинүүнү билүү да максатка ылайыктуу. Д. Трамп менен В. Путин Хельсинкиге жолугушууга барганда АКШ президентинин жубайы Мелани Трамптын аба ырайынын ысык болгонуна карабастан пальто кийип келгени да бир топ сөз болгон. Эл аралык мамилелерде мамлекет башчыларынын “галстуксуз жолугушуу” (встреча без галстуков) деп аталган расмий эмес жолугушууларынын жана кенен-кесири сүйлөшүүлөрүнүн түрү да бар. Мында алар ууга чыкканча, балык тутканча же сейилдегенче деле бир топ маселелерди чечип алышат, бирок мында кандайдыр расмий документтерге кол коюу, алардын сүйлөшүүлөрүн жарыялоо талап кылынбайт. Ошондой эле, журналисттердин катышуусусуз “жабык эшик артында” (за закрытыми дверьми) жекеме-жеке сүйлөшүүлөр да жүргүзүлөт.

Америкалык аялдарга эл арасында чачын тароо, эрдин боёо жат көрүнүш, бизде болсо аялдар ресторанда тамактангандан кийин ооздорун боёй беришет, концерттик залдардын чоң күзгүлөрүнүн алдына барып чачтарын ондоп, тарана алышат. Биздин аялдар америкалык эркек пальтомду алып берет, бир жакка кирүүдө алдыга өткөрүп жиберет, оор сумкамды көтөрөт деп күтпөсө да болот. Феминисткалардын биз эркектерден эч кандай кем эмеспиз деген протесттеринен улам аялдарга сый көрсөтүү, аларга аярдык менен мамиле жасоо америкалык эркектерде унут болуп бара жатат. Дагы бир кызык көрүнүш, америкалыктар даараткана бош болсо анын эшигин ачык калтырышат, бизде болсо даараткананын эшиги (коомдук дааратканалардан башка) дайыма жабык турууга тийиш. Конокко келген

америкалык даараткананын эшигинин жабык экендигин көрүп, бирөө бар экен деп чый-пыйы чыгып күтүп тура берет, ошондой эле америкалыктар үй ичине киргенде да бут кийимин чечпейт, себеби аларда шаар жерлеринде дээрлик чаң жок жана бут кийимдеринин таманы таза, ошол адат менен бизге киргенде да бут кийимин чечпей кирип кете беришет.

Каада-салттар, ритуалдык жүрүм-турумдар боюнча да улуттар ортосунда гана эмес улут ичиндеги аймактар боюнча да чоң айырмачылыктар бар. Бизде мейманды дароо дасторконго чакырабыз, кадырлуу адам өзу жалгыз болсо да ага арналып союш союлат, ага тиери болсо бир гана жилик. Жилик тартуу, дасторконго нан коюу боюнча Кыргызстандын элинин ортосунда айрым өзгөчөлүктөр кездешет. Тажрыйба алмашуу учун Өзбекстандан келген делегациянын аксакалына койдун башы тартылат. Кийин кыргызстандыктар кайра аларга барганда баш абдан уяттуу адамга берилет экен деген ойдо калган алар (өздөрүнөн да өткөрө сыйлайлы деген ойдо да) эт комбинатынан ар бирине ылайыктап баш тарткан деген тамашалуу кептин бизде айтылып жүргөнү да бекер жеринен эмес. Бизде конокторго удаалап тамак бериле берип, жатарга келгенде эт тартылат, түштүк кыргыздарда аш (палоо) берилет. Европадан же океандын ары жагынан келген жана кечки тамакка көп жебей көнгөн алар кийинки оокаттарды кайдан жемек эле (бизге теңелип өздөрүн зорлоп көп жеп алышса, ашказандары жарылып кетпейби), биздин эл болсо бул адатка жашынан көнгөн да. Киевде билим алган бир таанышыбыздын мынтип айтканы бар: “Айылда жашаган бир украиналык жакшы таанышым үйүнө чакырды, кеңири эт жейт экенмин деп кубанып бардым. Тескерисинче, үч маал борщ менен щи бере берип оозумдан кара суу келип кайра кеткиче шаштым”. Демек, биздикилер Европада же Америкада бирөөлөрдүн үйүнө конокко барса жарым ачка калары бышык, анын үстүнө алар бизге окшоп *Алыңыз, жеп отуруңуз* деп кайра-кайра көңүл бура бербейт да. Меймандык кааданы сактап, кайра дагы оокат берет деп отура берип, жат-жатка келип

бир аз уктагандан кийин ачкадан түнү ойгонуп алып, таң аткыча уктай албай жатканын айткандар да бар.

Спирттик ичимдиктерди ичүү боюнча да биз менен европалык жана америкалыктардын ортосунда чоң айырма бар. Орус элинин, анын ичинде спирт ичимдиктерине болгон мамиленин таасири бизге бир топ тийген. Биздикилер куюлган ичимдикти түбүнө калтырбай тартып жиберсе, алар аз-аздан ууртап ичишет, мына ошондуктан айрым учурларда орустардын (бизде такыр жок деп айта албас элек) меймандан мурда мас болуп калган учурлары жок эмес. Негизи, америкалык англис тилинде да, британиялык англис тилинде да “ысылык” (закусканын) сөзүнүн эквиваленти жок. Ууртап ичишсе анан кайдан ысылык болсун, аз-аздап жүрүп отуруп бизде да мейманга алкоголь сыйдын белгисине айланып калды, бизде эң жаманы - *бизди сыйласаң алып жибер, баш кошкон жаштардын бактысы үчүн ичип жибер, туулган күнүм үчүн тартып жибер* сыяктуу сөздөр. Эптеп талуу жердей кармап мейманды ичирүү чоң мартаба, ага болгон сый катары сезилип калды.

Америкалыктар конокко чакырышса, чакыруунун аягында R.S.V.P. деген жазуунун болушу да мүмкүн, бул деген *мүмкүн болсо, жооп бериңиз* дегендикти билдирет, сылык түрдө суранганы, келбесинди билдир деп түшүнүү керек. Ал тургай, чакырууда BYOB деген белги да күтүлөт, бул болсо *бөтөлкө алганча келиңиз, ичимдик ала келиңиз* дегендикти билдирет, бизге ушундай чакыруу келсе оңой менен бирөөнүн барбастыгы бештен белгилүү.

Жыйынтыктап айтканда, башка элдин этикалык нормаларын сыйлоо (кыргыз элинде айтылгандай, *түндүккө карап сүйлөө, түндүккө карап мамиле жасоо*) ошол элге болгон урмат-сый гана жана анын эл аралык мамилелерге оң таасири гана тиет. Башка эл-жерде өз элинин этикалык нормаларын, адат-салттарын талап кылуу – жарабаган жорук.

3-бап боюнча тыянактар

Жогоруда талданган материалдар бир нече жалпы жыйынтыктарды чыгарууга мүмкүндүк берет.

1. МАКда окшоштук категориясы өтө маанилүү, коммуниканттардын ортосунда жалпы түшүнүүлөрдүн бирдей же жакын баалоолордун болушу өз ара мамилелерди оңтойлуу деңгээлге көтөрөт. МАК теориясында физиологиялык, психологиялык-менталдык, этномаданий, социалдык (жаштык, гендердик, катмарлык, адистик, статустук ж.б.), ареалдык ж.б. иденттүүлүктөр белгиленет. МАКда инсандык көз караш, активдүү ой жүгүртүү чоң мааниге ээ. Пикир алмашуу процессинде кенен учураган асимметриялуулукка, шайкешсиздиктерге, тоскоолдуктарга мүнөздөмө берилди, түрдүү жолтоолорду жана интерференцияларды алдын алуу же жоюу ыкмалары көрсөтүлдү, вербалдык эмес баарлашуунун бөтөнчөлүтөрү мүнөздөмөгө ээ болду, эл аралык коммуникативдик стратегиялар менен этикеттик нормалары сыпатталды, коммуникациядагы вербалдык эмес каражаттардын түрлөрү жана кызматы каралды.

МАКга катышкан жарандардын ички дүйнөсүнүн тазалыгы, жогорку кругозору жана эрудициясы, тилдик чеберчилиги, саясий жактан такшалгандыгы абдан маанилүү. Ал коммуниканттарынын тилин мыкты билүү менен бирге саясий жактан кыраакы, башкалардын оюн окуй билген баамчыл болууга тийиш.

Ар бир инсанга жамааттык окшоштуктун аспектилеринин түрдүү иерархиялары тиешелүү, инсан өзүнө өзү туура баа бере билүүгө, анын натыйжасында өз кемчиликтерин оңдоого аракеттенүүгө, башкалардан сабак ала билүүгө тийиш, мына ошондо гана ал эл аралык мамилелерде өзүн татыктуу алып жүрө алат.

2. Биздин иште адамдардын окшоштугун же айырмачылыгын аныктоочу башкы белги катары анын тили саналат. Жарандын тили аркылуу анын улуту, жашаган жери, мүнөзү, билими, тарбиясы, этникалык жана

башка сапаттары ачыкталат. Эл аралык мамилелерге катышкан адистер болобу, катардагы кызматкерлер болобу же жогорку бийликтегилер болобу алардын коммуникантынын тилин мыкты билүүсү анын артыкча сапатын гана билдирет. Дайыма эле котормочусуна ишенип, анын оозун карап отура берүү да убакытты создукурат, байланыш-катышка барган жарандардын психологиялык-инсандык бири-бири түшүнө билүүсүнө айрым кедергиликтер түзүлөт.

3. Эл аралык коммуникациядагы психологиялык айырмачылыктардын пайда болуу жана калыптануу спектри абдан кеңири. Жекелик-жамааттыктын терең тамырлары адамдардын бири-бирине болгон мамилесинде, өз ара сыйлашуусунда жана түшүнүшүүсүндө жатат. Эл аралык мамилелерге барган терең психолог адис же кызматкер баарлашуучусу менен тил табыша алат жана коммуниканттардын ортосунда кандайдыр жакындык пайда боло баштап, олуттуу деп эсептелинген маселелерди да эки тарапка тең пайдалуу деңгээлде чечүүгө жол ачыла баштайт.

4. Социалдык-тилдик катмарлануу, окшошуу жана айырмачылыктар статус түшүнүгү менен тыгыз байланышта. Биздин бул диссертациялык изилдөөбүздө статус инсандын социалдык окшошуу же айырмачылыктарынын түрдүү параметрлеринин суммасы катары каралды. Статус өз ичине табигый жана кийин пайда болгон, башкы жана экинчи даражадагы ролдорду камтыйт. Коммуниканттардын статустарынын бирдейлиги, образдуу айтканда, симметриялык мамилеге алып келсе, алардын статустарынын бирдей эместиги сүйлөшүүлөрдөгү асимметриялык абалга жеткирет. Эл аралык сүйлөшүүлөрдөгү коммунканттын статусун жеткире баалабоо же ашыра баалоо көпчүлүк учурларда пикир келишпөөчүлүктөргө, бирин-бири түшүнбөөчүлүккө алып келет. Демек, эл аралык байланыштарга барган бардык деңгээлдеги адистер, кызматкерлер жана жетекчилерден озгөчө тактык жана кылдаттык талап кылынат.

5. Эл аралык мамилелердеги статустардын так аныкталбашына, аларга тиешелүү деңгээлде баа берилбешине мисалдар келтирели: даражасы улуу даражалуу меймандарга, сүйлөшүүгө баргандарга жетишерлик деңгээлде көңүл бөлбөө; делегациянын курамындагылардын статустарын так ажырата албай калуу; алдын ала берилген маалыматтарда төмөнкү даражадагы кызмат адамдарынын аттары аталып, алар толук түрдө тааныштырылып, ал эми жогорку даражалуулардын унутта же байкалбай калтырылышы; сүйлөшүүлөрдүн темасынын, талкууга алынуучу маселелердин так аныкталбашы; сүйлөшүүчүлөрдүн статустарынын бирдей эместиги; ар бир тараптын өздөрүн жогору сезүүсү, өздөрүнө ашыкча баа берүүсү ж.б.у.с. Мындан тышкары, өз элинде кадырлуу катары эсептелинген кызмат адамы башка мамлекеттин өкүлдөрү менен сүйлөшүүгө барганда мурдагы, өз элиндеги статусун унутуп, кайра баштан өзүн өзү башка чөйрөдөгү жаңы статуска кайра даярдоого тийиш. Эл аралык мамилелерге баргандар мындай учурларда өз статусун сактап калуу же аны жогорулатуу менен гана чектелбей өз мамлекетинин кызыкчылыгы үчүн зор кызматтарды да аткара алат.

6. Эгер бир улуттун же элдин ичиндеги окшошуу же айырмачылыктарга аныктама берүү салыштырмалуу жеңилерээк болсо, МАКда бул маселе бир топ татаалчылыктарды жаратат. Өз улутунун ичиндеги жана ага тиешелүү айрым кемчиликтерди ачык айтууга, ага баа берүүгө болот. Муну өз улутун кемсинтүү эмес, аны алга жетелөө, намысына тийүү деп кабыл алууга тийишпиз. Кыргыз Республикасынын Президенти деле кыргыздар жалкоо, кенебес элбиз деп айтпадыбы күйгөнүнөн.

7. Учурда коомчулукта статуска карата бири-бирине карама-каршы келген эки тенденция жашап келет. Биринчисинде, жарандын коомчулукта, мамлекеттик бийлик бутагында ээлеген статусу чоң мааниге ээ. Экинчиден алып караганда, “күн баарына тегиз тиет” деген ураанга жамынуу менен жарандын кызматына, байлыгына карабай мамиле жасоо керек дегенди

пропогандалагыбыз келет. Жыйынтыктап айтканда, ар бир жаран мамлекет, коом, өз калкы үчүн кызмат кылса, бийлик башындагылар жалпы калкынын кызыкчылыгы үчүн кызмат кылууга милдеттүү деген пикирди карманууга тийишпиз.

ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ

1. МАКнын түрдүү аспектилерине талдоо жүргүзүү менен коммуникация натыйжалуу болуш үчүн эмне кылуу, кандай аракеттерди аткаруу керек деген башкы суроого келип такалдык. Эл аралык мамилелерде бирин-бири жүз пайыздык деңгээлде түшүнүү, бири экинчисине толук түрдө макул болуу мүмкүн эмес болгондуктан, сүйлөшүүнү жана макулдашууну ишке ашты деп эсептөө үчүн биз айткан өз ара түшүнүшүү канчалык деңгээлде ишке ашууга тийиш деген суроону алдыбызга койдук. Маалымат адресанттан адресатка вербалдык да, вербалдык эмес да каражаттар аркылуу берилиши мүмкүн. Мында айрым тилдик бирдиктердин, синтаксистик түзүлүштөрдүн так жана даана түшүнүлүшүнө эмес, жалпы маани-маңыздын кабыл алынышына, берилүүчү жооптун же сунуштун туура координацияланышына негизги көңүл бурулат.

2. МАКдагы түпкү натыйжа тууралуу эки жактуу сөз кылууга болот: биринчиден, жогоруда айтылгандай, маалыматтын адресанттан адресатка жеткирилиши, экинчиден, сүйлөшүүгө катышкан бардык тараптарды ал берилген маалымат, сунуш же талаптардын канааттандырышы. Биринчи вариант боюнча, мамиле-катыш процессинде оң гана эмес, терс маанидеги маалыматтар да берилет. Жаран өзүнө жакпаган жана өз кызыкчылыгына туура келбеген маалыматты уккусу келбеши да мүмкүн, бирок ал каалайбы, каалабайбы, аңгемелешүүчүсүнүн сөзүнө жана пикирине реакция берүү үчүн аны көңүл коюп угууга аргасыз болот, демек, мындай учурда берилген маалымат адресатка жеткирилди деп эсептелинүүгө тийиш. С. А. Аристов жана И. П. Сусов дискурсту шахмат оюуна салыштырат, себеби шахматтагы оюнчу каршылашын жеңет же ага жеңилет же болбосо экөө тең чыгууга макул болушат. Ушул сыяктуу эле эл аралык мамилелерде бир тараптын кызыкчылыктары көбүрөөк канааттандырылышы же эки же андан ашык тараптардын бардыгынын тең кызыкчылыктары бирдей деңгээлде канааттандырылды деп эсептелиши да мүмкүн. Экинчи вариант боюнча, эл

аралык мамилеге катышкан бардык тараптар тең чыгууга гана эмес утууга жетишти деп эсептелиниши да мүмкүн, бул болсо идеялдуу натыйжа дел эсептелинет.

3. МАКда тилдик исандардын деңгээлдерине жамааттык жана жекече, универсалдуулук жана улуттук өзгөчөлүктөрүнө, психофизиологиялык мүнөздөмөсүнө, социалдык тегине, лингвокогнитивдик, эне тилди жана чет тилдерди билүү деңгээлине, дүйнөгө болгон көз карашына, саясий көз карашына жана деңгээлине, иш кагаздарын жазуу, толтуруу сабаттуулугуна карата баа берүүгө болот.

4. Эл аралык мамилелерде, айрыкча, тең тайлашкан же бири-бирине каршылашкан мамлекеттердин өкүлдөрүнүн сүйлөшүүлөрү өтө этияттык менен жүргүзүлөт. Мында жалпы сүйлөшүү гана эмес кеп чынчырынын бир звеносунун туура эмес кетиши, бир гана сөздүн этиятсыз айтылышы коммуникациянын үзгүлтүккө учурашына алып келиши да күтүлөт.

5. Эл аралык мамилелердин натыйжалуу жүргүзүлүшү үчүн төмөнкүдөй шарттардын болуусу зарыл: 1) коммуникативдик интенциянын - маалыматты билдирүүгө жана кабыл алууга болгон каалоо, тараптардын жалпы кызыкчылыктарынын болушу; 2) жат улуттук-психологиялык, социалдык жана башка өзгөчөлүктөрдү түшүнүү жана кабыл алуу; 3) башка улуттук баалуулуктарга убактылуу болсо да аралашуу; 4) жамааттык жана жекелик жүрүм-турумдарды ажырата билүү; 5) стереотиптерди басып өтө билүү; 6) жалпы вербалдык жана вербалдык эмес коддорду колдоно алуу; 7) улуттук маданияттагы мамиле-катыш модификацияларын эл аралык коммуникацияларда чыгармачылык жана аң-сезимдүүлүк менен пайдалана алуу; 8) коммуникативдик ар турдүү каражаттарга (тон, стиль, стратегия, кептик жанрлар, тематика ж.б.) ээ болуу жана аларды кырдаалга жараша туура колдонуу; 9) дискурстун логикасын жана нормаларын сактоо; 10) мамиленин баланстуулугун жана симметриялуулугун сактоо; 11) этикеттик нормаларды сактай билүү; 12) кептеги асимметрияны жоюу.

6. МАКда эксплициттүүлүктүн (маалыматтын ачык түрдө берилиши) жогорку даражада болушу зарыл. Бир тил ичиндеги оозеки жана жазма кептердеги образдуулук, тилдик көркөм каражаттар, өтмө маанилер, фразеологизмдер, макалдар жана лакаптар, учкул сөздөр кеңири колдонулушу мүмкүн. Бирок эл аралык мамилелердеги кеп ачык, так жана түшүнүктүү болууга тийиш. Анын үстүнө, фразеологизмдерди, макал-лакаптарды, учкул сөздөрдү бир тилден экинчи тилге сөзмө-сөз которгондо ал таптакыр башка маанини берип калышы да толук мүмкүн жана мындай тилдик каражаттарды кепте колдонууда абдан этият болуу зарыл.

7. МАКда кеп кеңири түрдө берилиши шарт. Бир тил ичиндеги маалымат, билдирүү, суроо, сунуш, чечим жана башкалар кыскача түрдө берилиши мүмкүн, ал жагдай-шартка жараша баш ийкөө же баш чайкоо менен да түшүнүлөт. Бир элге эң эле түшүнүктүү болгон айрым кубулуштар, көрүнүштөр, саясий окуялар же предметтер башка эл үчүн түшүнүксүз болуп калышы толук мүмкүн, мына ошондуктан эл аралык мамилелерде аларды кошумча чечмелөө да зарыл болот.

8. Маалымат бир нече же көп каналдар аркылуу берилет. Эл аралык мамилелерде үндүн, мимиканын, жесттердин, тиешелүү тондун, интонациянын туура колдонулушу чоң мааниге ээ. Бир эле сөз түрдүү интонацияга, үндүн тонуна, дикцияга жараша ар кандайча колдонулуп калышы мүмкүн, мына ошондуктан да эл аралык мамилелерде өтө тактык талап кылынат. Ошондой эле, чет элдиктер менен сүйлөшүүдө үн да бир аз катуураак чыгарылуу менен жүргүзүлөт, сөздү чала угуу да кепке терс таасирин тийгизет, анын үстүнө, чет элдик конок кайра кайталап суроодон тартынышы да ыктымал.

9. Алдыга коюлган максатка жараша маалыматтын туура берилиши гана эл аралык мамилелердин натыйжалуулугу үчүн аздык кылат. Анын коммуникант тарабынан туура кабыл алынышы, адекваттуу жооп, сунуш жана чечимдин зарылдыгы тууралуу көп сөз кылуунун зарылдыгы да жок, ал

ансыз да эл аралык мамилелер тууралуу бир аз болсо да түшүнүгү барлар үчүн жеткиликтүү.

10. Изилдөөнүн жүрүшүндө

1) МАКга тиешелүү адабияттарга талдоо жүргүзүлдү; аларды иликтеп, маалымат алмашууга зарыл проблемалар ачыкталды, буга байланыштуу идеялар талкууланды;

2) МАКнын алкагында ага тиешелүү көз караштарга, концепцияларга сереп жүргүзүлдү;

3) МАКнын мазмунун түзгөн түшүнүктөргө, категорияларга, чен-өлчөмдөргө, принциптерге мүнөздөмө берилди; аларга кыргыз лингвомаданиятынын көз карашында талдоо жүргүзүлдү;

4) өсүп жаткан жаш муундардын эстутумунда толеранттуулук, сыйсыпат, урмат менен өз ара пикир алмашуу керектигин түшүнүүнү калыптандыруунун жол-жоболору каралды;

5) жекече жүрүм-турумду, баарлашууну дүйнөлүк пикир алмашуу салттарына, эрежелерине ылайык жүргүзүү зарылчылыгы, анын келечектеги жана маанилүүлүгү сыпаттоого алынды;

6) башка улуттардын өкүлдөрү менен баарлашууда эсепке алына турган эреже-талаптарга мүнөздөмө берилди;

7) улут, эл аралык коммуникацияда жаралуучу түрдүү түшүнбөстүктөрдү, лакуналарды, интерференцияларды, тоскоолдуктарды, жолтоолорду алдын алуу ыкмалары иштелип чыгып сунушталды;

8) МАКдагы англис, орус тилдеринин салмактуу кызматы белгиленди; англис тилинин Америка жана Британия варианттарынын эл аралык коммуникациядагы ролу кенен көрсөтүлүп, булардын жалпылыктары жана өзгөчөлүктөрү кенен сыпаттоого алынды;

9) дүйнө элдеринин менталитетинде калыптанып жаткан универсалдык көрсөткүчтөрдүн жана сапаттардын түрлөрү мүнөздөөгө алынып, бул процесстин өнүгүүсүнө дүйнөлүк тилдердин кызматы ачыкталды;

глобалдашуу шартында орток концепттердин жана концептосфералардын жаралыш мүмкүнчүлүктөрү талдоого алынды;

10) МАК шартында этностук аң-сезимде ортоктош психологиялык, социалдык, маданий ж.б. сапаттардын калыптаныш жолдоруна сереп салынды;

11) МАК мейкиндигиндеги системалуулук – асистемалуулук, симметриялык – асимметриялык, бир тараптуу – көп тараптуу, бир багыттуу – көп багыттуу өзгөрүүлөрдүн жалпылыктары жана өзгөчөлүктөрү иликтенди;

12) МАКдагы жеке инсандын орду, кызматы, тилдик потенциалы, билимдери, жөндөмдөрү, такшалуулары тууралуу, булардын жашоодогу маанилүүлүгү тууралуу маалыматтар сыпатталды;

13) маалымат алмашуудагы вербалдык эмес каражаттардын функциялары, түрлөрү, улуттук жана улут аралык бөтөнчөлүктөрү көрсөтүлдү;

14) коммуникативдик стратегиялардын маани-маңызы, түрлөрү аныкталды; МАКнын катышуучуларынын максат-милдеттерине, аларга жетүү ык-методдоруна, айла-амалдарына, маалымат алмашуунун натыйжалуулугуна мүнөздөмө берилди.

11. МАКнын жоболору, корсөткүчтөрү, түзүлүшү, материалдары кыргыз лингвомаданиятынын контекстинде кароого алынды. Кыргыз концептосферасынын кеңейишине, байышына коңшулаш элдердин, шериктеш этностордун жана глобалдуу маалыматтардын таасири сыпаттоого алынды.

12. Келечекте МАКнын теориясы дагы тереңделип, кеңейтилип изилденет. Анын практикалык кызматы Кыргыз Республикасынын, шериктеш өлкөлөрдүн мисалында талдоого алынат. Глобалдашуу доорундагы маалыматтардын жалпы адамзаттын ой тутумунда орток көз караштардын, дүйнө таанымдардын, жалпылоочу менталдуулуктун

калыптануусуна жол ачуусу да өтө актуалдуу маселе боло алат. Жашоону макулдашып, көмөктөшүп сактап калуу – адамзаттын ыйык милдети.

Колдонулган адабияттар

1. **Абдимананова, З. З.** Языковая картина мира как совокупность представлений о действительности носителя языка через интернет и образовательные ресурсы [Текст] / З. З. Абдимананова // Язык, культура, этнос. – 2017. – Вып.12. – С. 254-257.
2. **Абдувалиев, И. А.** Лексикология современного кыргызского языка [Текст] / И. А. Абдувалиева. – Б., 2016. – 140 с.
3. **Абдуллаев, С. Н.** Билингвальная пресса в многонациональном Кыргызстане [Текст] / С. Н. Абдуллаев, И. З. Дүйшөбекова// Русский язык в билингвальном пространстве Кыргызстана и Центральной Азии: опыт, поиски, решения. – 2023. – С. 16-20.
4. **Абдумананова, З. З.** Языковая личность в двуязычном контексте национальных языковых картин мира / [Текст] / Абдумананова, А. Мусаева // Язык и культура XXI века. Сб. научных статей. – 2019. – С.111-116.
5. **Абрамзон, С. М.** Очерк культуры киргизского народа [Текст] / С. М. Абрамзон. – Ф.: КирФАН, 1946. – 125с.
6. **Агуреев, А.** Что русскому хорошо, американцу... [Текст] / А. Агуреев // Паспорт-экспресс. – 1999. – № 4 – 5. – С. 24-25.
7. **Аваткова, В. А., Рожкова З. П.** Особенности межкультурной коммуникации с узбекским народом [Текст] / В. А. Аваткова, З. П. Рожкова // Вестник культурологии. – 2024. - №2 (109). – С. 229-243.
8. **Азыркы кыргыз адабий тили: Фонетика, Лексикология, Лексикография, Фразеология, Морфология, Синтаксис, Стилистика, Текст таануу, Лингвопоэтика [Текст] / Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясынын Чыңгыз Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунда даярдалган.** – Б., 2009. – 928 б.

9. **Айылчиева, Д. Т.** Различная трактовка учеными понятия «картина мира» [Текст] / Д.Т. Айылчиева // Сб. науч. трудов [фак-та рус. филол. Ошск. гос. ун-та]. – Вып.2. – Ош, 2010. – С. 93-98.
10. Американское коммуникативное поведение [Текст] /под ред. И. А. Стернина, М. А. Стерниной. – Воронеж: Истоки, 2001.
11. **Амиралиев, С. М.** Интерпретация понятий «менталитет» и «ментальность» [Текст] / С. М. Амиралиев, Л. И. Дрофа // Вест. Ошск. гос. ун-та (Сб. работ, посвящен. юбилею проф. К. Матикеева). – 2012. – С.24-27.
12. **Анисимова, Е. Е.** Нормативность речи в аспекте коммуникативной лингвистики [Текст] / Е. Е. Анисимова// Вопросы системной организации речи. – М.: Изд-во Моск. ун-та. – 1987.
13. **Апаева, С. Х.** Лингвокультурология Китая как важнейшая часть языковой подготовки специалистов-синологов [Текст] / С. Х. Апаева// Язык и культура XXI века. Сб.научных статей. – СПб, 2019. – С.30-36.
14. **Апсаматова, Э. Д.** Менталитет кыргызского народа [Текст]: учеб. пособие / А. А. Айтбаев, Э. Д. Апсаматова. – Б., 2013. – 124 с.
15. **Арестова, А. А.** Языковая картина мира: Лингвокультурологические и гендерные особенности [Текст]: монография / А. А. Арестова. – Тамбов: Изд-во ТОИПКРО, 2006. – 131 с.
16. **Аристов С. А.,** Сусов И. П. Коммуникативно-когнитивная лингвистика. Разговорный дискурс. – 1999. [Электонный ресурс]. – Режим доступа: – <http://www.trersu.ru/~susov/Aristov.htm>. – Загл. с экрана.
17. **Аругюнова Н. Д.** Язык и мир человека [Текст] / Н. Д. Аругюнова. – М.: Шк. Яз. рус. культуры, 1999. – 896 с.
18. **Асеинова, С. Э.** Менталитет кыргызов в условиях глобализации [Текст] / С. Э. Асеинова // Вест. Кырг. нац. ун-та им. Ю. Баласагына. – 2014. – С. 62-65.

19. **Астафурова, Т. И.** Стратегии коммуникативного поведения в профессионально-значимых ситуациях межкультурного общения [Текст]: автореф. дис. ... д-ра пед. наук / Т. И. Астафурова. – М., 1997. – 41 с.
20. **Ахметжанова, З. К., Мирзоева Я. Ю.** О концепции ревитализации языка и культуры [Текст] /З. К. Ахметжанова, Я. Ю. Мирзоева// Язык, культура, этнос. – 2017. – Вып.12. – С. 8-14.
21. **Ахметова, Н. А., Абдивалиева, Г.** Билингвизм, полилингвизм в современном образовании [Текст] / Н. А. Ахметова, Г. Абдивалиева // Язык и культура XXI века. Сб.научных статей. – 2019. – С. 6-12.
22. **Балдин, А.** О сходстве и различии менталитета и поведения российских и американских студентов [Текст] / А. Балдин// Профессионалы за сотрудничество. – 2000. – Вып. 4. – С. 368-387.
23. **Баранов, А. Н., Добровольский Д. О.** Постулаты когнитивной лингвистики [Текст] / А.Н. Баранова, Д. О. Добровольский // Изв. АН. Серия литературы и языка. – 1997. Т. 56. – Вып.1. – С. 11-21.
24. **Бекбалаева Ж. А.** Семантико-прагматическое содержание формул приветствия в английском и кыргызском языках: Автореф. дис... на соиск. уч. степени канд.филол. наук. – Бишкек, 2009. – С. 18.
25. **Бергельсон, М. Б.** Образовательные и научные обмены в свете теории и практики межкультурной коммуникации, или Почему у стажеров-исследователей не бывает «культурного шока» [Текст] / М. Б. Бергельсон // Профессионалы за сотрудничество. – 1998. – Вып.2. – С. 287-290.
26. **Бердяев Н. А.** Самопознание: Мемуары [Текст] / Н. А. Бердяев. – М.: «ДЭМ», 1990а. – 334 с.
27. **Бердяев, Н. А.** Судьба России [Текст] / Н. А. Бердяев. – М.: Сов. писатель, 1990b. – 206 с.
28. **Бижева, З. Х.** Антропоцентризм культуры – антропоцентризм языка [Текст] / З. Х. Бижева // Русская и сопоставительная филология: состояние и перспективы. – Казань, 2004. – С. 207-208.

29. **Бийгелдиева, К. А.** Особенности речевого этикета в кыргызском и китайском языках [Текст] / автореф: дис... канд. филол. Наук / К. А. Бийгелдиева – Б., 2017. – 22 с.
30. **Бирвиш, М.** Насколько линейно упорядоченной является языковая обработка? [Текст] / М. Бирвиш // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XIII. Когнитивные аспекты языка. – 1988. – Вып. 13. – С. 93-152.
31. **Блинов, И. Я.** О культуре речи [Текст] / И. Я. Блинов. – М.: Наука, 1988. – С. 28-37.
32. **Блинов, А. Л.** Общение. Звуки. Смысл: Об одной проблеме аналитической философии языка [Текст] / А. Л. Блинов. – М.: Рус. феноменологическое о-во, 1996. – 282 с.
33. **Богерт, Кэрролл.** Не стесняйтесь говорить, что вы любите Россию // Известия. – 1998. – 11 февр. – С. 5.
34. **Богданов, В. В.** Функции вербальных и невербальных компонентов в речевом общении [Текст] / В. В. Богданов // Языковое общение: Единицы и регулятивы: Межвузовский сб. науч. тр. – 1987. – С. 19-20.
35. **Богданов В. В.** Речевое общение: прагматические и семантические аспекты. – Л.: Изд-во Ленинградск. ун-та, 1990. – 88 с.
36. **Богин, Г. И.** Современная лингводидактика [Текст]: учеб. пособие / Г. И. Богин. – Калинин, 1980. – 61 с.
37. **Богин, Г. И.** Типология понимания текста [Текст]: учеб, пособие / Г. И. Богин. – Калинин, 1986. – 87 с.
38. **Будагов, Р. А.** Введение в науку о языке [Текст] / Р. А. Будагов. – М.: Добросвет, 2003. – 544с.
39. В поисках своего пути: Россия между Европой и Азией [Текст] / сост. Н. Ифедоровский. – М.: Логос, 1997. – 750 с.
40. **Вежбицкая, А.** Язык. Культура. Познание[Текст] / А. Вежбицкая. – М.: Рус. словари, 1996. – 416 с.

41. **Вежбицкая, А.** Семантические универсалии и описание языков [Текст] / А. Вежбицкая. – М.: Языки русской культуры, 1999. – I-XII, – 780с.
42. **Вежбицкая, А.** Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики [Текст] / А. Вежбицкая; пер. с англ. А. Д. Шмелева. – М.: Яз. славян. культуры, 2001. – 272 с.
43. **Венедиктова, Т. Д.** Американистика как коммуникативное знание [Текст] / Т. Д. Венедиктова // Профессионалы за сотрудничество. – М.: Янус-К, 1997. – Вып.1. – С. 195-203.
44. **Верещагин, Е. М.** Костомаров В. Г. Язык и культура. 2-е изд. / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров. – М., 1976. – 320 с.
45. **Вильгельм, фон Гумбольдт.** Языки и философия культуры [Текст] / В. фон Гумбольдт. – М.: Прогресс, 1985. – 450с.
46. **Витковская, Л. В.** Особенности формирования лингвокогнитивной компетентности языковой личности в межкультурной коммуникации [Текст] / Л. В. Витковская // Русский язык и межкультурная коммуникация. 2006. - №1(6). – С. 76-82.
47. **Власова, Д. А.** Роль билингвизма в молодежной среде [Текст] / Д. А. Власова, Ю. С. Сабанцева // Русский язык в билингвальном пространстве Кыргызстана и Центральной Азии: опыт, поиски, решения. – 2023. – С. 74-80.
48. **Водак, Р.** Язык. Дискурс. Политика [Текст] / Р. Водак. – Волгоград: Перемена, 1997. – 139 с.
49. **Воробьев, В. В.** Лингвокультурология (теория и методы) [Текст]: монография / В. В. Воробьев. – М.: Изд-во РУДН, 1997. – 331 с.
50. **Гак, В. Г.** Язык как форма самовыражения народа [Текст] / В. Г. Гак // Язык как трансляции культуры. – 2000. – С. 54-68.
51. **Грейдина, Н. Л.** Основы системной концепции коммуникативно-культурного взаимодействия (теоретико-экспериментальное исследование) [Текст]: дис. ... д-ра филол.наук / Н. Л. Грейдина. – Краснодар: Кубан. ГУ, 1999. – 32 с.

52. **Гудков, Д. Б.** Теория и практика межкультурной коммуникации [Текст] / Д. Б. Гудков. – М.: Гкозис, 2003.
53. **Гумбольдт, Вильгельм фон.** Избранные труды по языкознанию [Текст] / Гумбольдт ф. Вильгельм. – М.: Прогресс, 1984. – 396 с.
54. **Гумбольдт, Вильгельм фон.** Язык и философия культуры [Текст] / Гумбольдт ф. Вильгельм общ. ред. А. В. Гулыги и Г. В. Рамишвили. – М.: Прогресс, 1985. – 450 с.
55. **Гуревич, П. С.** Философия культуры [Текст] / П. С. Гуревич. – М.: Аспект-Пресс, 1994. – 317 с.
56. **Гуревич, П. С.** Культурология [Текст] / П. С. Гуревич. – М.: Знание, 1996. – 288 с.
57. **Дадье, Б.** Люди между двумя языками [Текст] / Б. Дадье // Иностранная литература – 1968. – № 4. – С. 245-246.
58. **Дарбанов, Б. Е.** Концептуальная, языковая и национальная картина мира при речевосприятии [Текст] / Б. Е. Дарбанов // Социально-гуманитарные науки. – 2011. – № 8. – С. 172-177.
59. **Дарбанов, Б. Е.** Проблемы теории речевосприятия (на материале лингвоэтнокультурного пространства Кыргызстана) [Текст]: Автореф. дис.... д-ра филол. наук / Б. Е. Дарбанов. – Бишкек, 2013. – 44 с.
60. **Дарбанов, Б. Е.** Типичные трудности, возникающие при восприятии русскоязычной речи в кыргызской аудитории [Текст] / Б. Е. Дарбанов // Известия ВУЗов. – 2009. – № 8. – С. 160-163.
61. **Дербишева, З. К.** Функциональная грамматика русского и кыргызского языков [Текст] / З. К. Дербишева. – Б., 2003. – 156 с.
Дербишева, З. К. Кыргызский этнос в зеркале языка [Текст] / З. К. Дербишева. – Б.: БИ, 2012. – 414 с.
62. **Джамбаева, Ж. А.** Лингвокультура и концептуальное пространство языка [Текст] / Ж. А. Джамбаева // К вопросу о методах исследования концептов. – СПб., 2016. – С. 144-150.

63. **Добряева, И. С.** Билингвизм и множественная культурная идентификация [Текст] / И. С. Добряева // Язык и культура XXI века. Сб. науч. ст. – 2019. – С. 36-41.
64. **Донец, П. Н.** Основы общей теории межкультурной коммуникации [Текст] / П. Н. Донец. – Харьков: Штрих, 2001. – 156 с.
65. **Дононбаев, А.** Политическая культура международных отношений [Текст] / А. Дононбаев. – Б., 2012. – 564с.
66. **Дүйшонбиева, А. Б.** Билингвизм: лингвистический подход к проблеме языка и межнациональных отношений [Текст] / А. Б. Дүйшонбиева // Русский язык в билингвальном пространстве Кыргызстана и Центральной Азии: опыт, поиски, решения. – 2023. – С. 98-104.
67. **Ерасов, Б. С.** Социальная культурология. – М.: Аспект-Пресс, 1997. – 591 с.
68. **Еркинбаева, Г. Г.** Роль полилингвизма в развитии национальных культур [Текст] / Г. Г. Еркинбаева // Вест. КНУ. – 2014. – Спец. вып. – С. 242-246.
69. **Жинкин, Н. И.** Речь как проводник информации [Текст] / Н. И. Жинкин. – М.: Наука, 1982. – 158 с.
70. **Жуманбекова, Н. З.** Когнитивно-семантическая и национально-культурная значимость внутренней формы компаративных фразеологических единиц (на материале немецкого, русского и кыргызского языков) [Текст]: автореф. дис... канд. филол. наук / Н. З. Жуманбекова. – Алматы, 2004. – 26 с.
71. **Жусупов, М.** Язык и культура в системе межкультурной коммуникации [Текст] / М. Жусупов // Филологические науки. – 2023. – № 5. – С. 21-28.
72. **Жусупова, А. А.** Типы картин мира [Текст] / А. А. Жусупова // Высшая школа Казахстана. – 2012. – №4. – С. 118-121.
73. **Закиров, А.** Билингвизм в Кыргызстане: исторические предпосылки и современные реалии [Текст] / А. Закиров // Русский язык в

билингвальном пространстве Кыргызстана и Центральной Азии: опыт, поиски, решения. – 2023. – С. 110-117.

74. **Залевская, А. А.** Индивидуальное знание: специфика и принципы функционирования [Текст] / А. А. Залевская. – Тверь: Твер. гос. ун-т, 1992. – 136 с.

75. **Зеленская, В. В., Грушевская, Т. М., Фанян, Н. Ю.** Лингвокультурология и межкультурное общение (на материале текстов о Париже [Текст]: учеб. пособие / В. В. Зеленская, Т. М. Грушевская, Н. Ю. Фанян. – Краснодар: Изд-во Куб. ГУ, 2018. – 159 с.

76. **Зулпукаров, К. З.** На пути к созданию активной билингвальной грамматики [Текст] / К. З. Зулпукаров // Рус. яз. и лит. в шк. Кыргызстана. – 2003. – №4. – С. 58-62. – Рец. на кн.: Дербишева, З. К. Функциональная грамматика русского и кыргызского языков. Бишкек, 2003. – 156 с.

77. **Зулпукаров, К. З.** Слово как средоточие лингвоэтнокультурных концептов [Текст] / К. З. Зулпукаров // Вест. КНУ Спец. выпуск. – 2014. – С. 246-250.

78. **Зулпукаров, К. З.** Инвариантность в прономинальной и провербиальной парадигмах языка [Текст] / К. З. Зулпукаров, М. А. Атакулова, А. А. Калмурзаева и др. – Бишкек, 2016. – 728 с.

79. **Зулпукаров, К. З., Зулпукарова, А. К., Суркеева, В. Б.** Макрокомпа, В. Б. Суркеева ративистика: новое в изучении славянских и тюркских языков [Текст] / К. З. Зулпукаров, А. К. Зулпукарова // Филологические науки. – 2023. – №5. – С. 10-20.

80. **Ибрагимов, С. И.** Лингвокультурология – тилдик маданият таануу [Текст] / С. И. Ибрагимов. – Б., 2004. – 201 б.

81. **Иконникова, Н. Л.** Современные западные концепции межкультурной коммуникации (модели индивидуального доведения в ситуации контакта культур) [Текст]: дис.... канд. филол. наук / Н. Л. Иконникова. – М: Моск. ун-т, 1994. – 241 с.

82. **Кабакчи, В. В.** Практика английского языка межкультурного общения [Текст] / В. В. Кабакчи. – СПб.: ООО Изд. Союз, 2001.
83. **Кадырбекова, П. К.** Невербальные средства в межкультурной коммуникации [Текст] / П. Кадырбекова // Вест. КНУ. Сер. 5 Тр. молод. учен. Выпуск 1. – 2004. – Вып. 1. – С. 61-65.
84. **Кадырбекова, П. К.** Аспекты межкультурной коммуникации [Текст] / П. К. Кадырбекова // Мат. Междун. конф. Историческая роль Александра фон Гумбольдта и его экспедиции в развитии мировой, региональной и национальной науки. – 2004. – С. 75-80.
85. **Кадырбекова, П. К.** Формы обращения в межкультурном сравнении [Текст] / П. К. Кадырбекова // Вестн. Кырг. нац. ун-та. Сер. 1. – 2006. – Вып. 3. – С. 105-115.
86. **Кадырбекова, П. К.** Культурная специфика табу [Текст] / П. К. Кадырбекова, Б. Сулайманова // Наследие Александра Гумбольдта в исследовании разных регионов. – 2006. – С. 77-84.
87. **Кадырбекова, П. К.** Введение в теорию межкультурной коммуникации [Текст] / П. К. Кадырбекова. – Б.: ИЦТекник, 2011. – 265 с.
88. **Кадырбекова, П. К.** Лингвокультурологические и лингвокогнитивные аспекты межкультурной коммуникации [Текст] / П. К. Кадырбекова. – Б.: Университет, 2011. – 420 с.
89. **Кадырбекова, П. К.** Лингвистическая прагматика экспрессивных речевых актов в немецком и кыргызском языках [Текст] / П. К. Кадырбекова. – Бишкек: [б.и.], 2014. – 156 с.
90. **Кадырбекова, П. К., Сулайманкулова, А. Н.** Лингвокультурная специфика коммуникативного поведения немцев и кыргызов [Текст] / П. К. Кадырбекова // Русский язык в билингвальном пространстве Кыргызстана и Центральной Азии: опыт, поиски, решения. – 2023. – С. 128-134.
91. **Кадыров, Ы.** Кыргыз маданиятынан тамган тамчылар [Текст] / Ы. Кадыров. – Б.: Махprint, 2011. – 208с.

92. **Камбаралиева, У. Дж.** О моделях времени в лингвистике [Текст] / У. Д. Камбаралиева // Один мир – много культур. – 2013. – С. 131-134.
93. **Камбаралиева, У. Дж.** Темпоральная категоризация в концептуальной картине мира (на материале русского и кыргызского языков) [Текст] / У. Дж. Камбаралиева. – Б.: БИ, 2013. – 490 с.
94. **Камбаралиева, У. Дж.** Особенности формирования языковой личности в условиях межкультурной коммуникации [Текст] / У. Дж. Камбаралиева // Русский язык в билингвальном пространстве Кыргызстана и Центральной Азии: опыт, поиски, решения. – 2023. – С. 140-147.
95. **Караева, З. К.** Алломорфные признаки гиперболических средств на английском и кыргызском языках [Текст] / З. С. Караева // Вопр. филол. наук. – 2006. – № 1(18). – С. 42-45.
96. **Караева, З. К.** Перевод и семиотика: Многоязычное бытие эпоса Манас и теоретико-методологические проблемы транслатологии [Текст] / З. К. Караева. – Бишкек: Айат, 2006. – 332 с.
97. **Караева, З. К.** Семиотические основы кыргызской культуры [Текст] / З. К. Караева // Вестн. МУК. – 2007. – № (14). – С. 115-119.
98. **Карасаев, Х. К.** Өздөштүрүлгөн сөздөр. Заимствованные слова [Текст] / Х. К. Карасаев. – Ф.: Илим, 1986. – 312 б.
99. **Карасик, В. И.** Язык социального статуса [Текст] / В. И. Карасик. – М.: Ин-т яз. РАН; Волгогр. ГПУ, 1992. – 330 с.
100. **Карасик, В. И.** Культурные доминанты в языке [Текст] / В. И. Карасик // Языковая личность: культурные концепты. – 1996. – С. 3-16.
101. **Карасик, В. И.** О категориях лингвокультурологии [Текст] / В. И. Карасик // Языковая личность: проблемы коммуникативной деятельности. Сб. науч. трудов. – 2001. – С. 20-26.
102. **Карасик, В. И.** Язык социального статуса [Текст] / В. И. Карасик. – М.: Гнозис, 2002. – 338 с.

103. **Караулов, Ю. Н.** Русский язык и языковая личность [Текст] / Ю. Н. Караулов. – М.: Наука, 1987. – 261 с.
104. **Караулов, Ю. Н.** Предисловие. Русская языковая личность и задачи ее изучения [Текст] / Ю.Н. Караулов // Язык и личность. – М.: Наука, 1989. – С. 3-8.
105. **Кашкин, В. Б.** Этностереотипы и табуированные темы в межкультурной коммуникации [Текст] / В. Г. Кашкин. – Воронеж: ВГУ, 2005. – 252с.
106. **Клюканов, И. Э.** Динамика межкультурного общения: системно-семиотическое исследование [Текст] / И. Э. Клюканов. – Тверь, 1998. – 99 с.
107. **Костомаров, В. Г.** Культура речи и стиль [Текст] / В. Г. Костомаров. – М.: ВПШ и АОН, 1960. – 71 с.
108. **Красных, В. В.** «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? [Текст] / В. В. Красных. – М.: Гнозис, 2003. – 375 с.
109. **Красных, В. В.** Этнопсихолингвистика и лингвокультурология: Курс лекций. – М.: Гнозис, 2002. – 284 с.
110. **Куприева, И. А.** Лингвокультурологические аспекты языковой репрезентации ментальных культур [Текст] / И. А. Куприева // Филол. науки. Вопросы теории и практики. – 2011. – №4(11). – С. 105-108.
111. **Леонтович, О. А.** Введение в межкультурную коммуникацию: учебное пособие. – Москва: Гнозис, 2007. – 368 с.
112. **Леонтьев, А. А.** Основы психолингвистики [Текст] / А. А. Леонтьев. – М.: Смысл, 1997. – 287 с.
113. Лингвистический антропоцентризм: проблемы, поиски и решения [Текст] / К. З. Зулпукаров, Е. Н. Мурадымова, Р. К. Ормокеева и др. – 2019. – 743 с.
114. Лингвистический энциклопедический словарь [Текст] / под ред. В. Н. Ярцевой. – М.: Сов. энцикл., 1990. – 685 с.

115. **Лихачев, Д. С.** Концептосфера русского языка [Текст] / Д. С. Лихачев // Русская словесность: Антология. – М.: Изд. центр Академия, 1997. – С. 280-287.
116. **Лыу, Т. Н. Х.** Экономическая интеграция или экономисты всего мира говорят на английском языке? [Текст] / Т. Н. Х. Лыу // Евразийский союз ученых. – 2019. – №3(60). – С.11-14.
117. **Мадмарова, Г. А.** Проявление национального менталитета через призму языка [Текст] / Г. А. Мадмарова // Вест. ОшГУ. – 2014. – №3. – С. 119-124.
118. **Мадмарова, Г. А.** Межкультурные концепты в тексте художественного произведения [Текст] / Г. А. Мадмарова. – Бишкек, 2017. – 392 с.
119. **Манликова, М. Х.** Этнокультуроведческая лексикография: научные основы, сопоставления и развития [Текст] / М. Х. Манликова. – Б.: [б.и.], 2006. – 516 с.
120. **Макаров, М. Л.** Интерпретативный анализ дискурса в малой группе [Текст] / М. Л. Макаров. – Тверь: Твер.ГУ., 1998. – 200 с.
121. **Макаров, М. Л.** Основы теории дискурса [Текст] / М. Л. Макаров. – М.: Гнозис, 2003. – 176 с.
122. **Манфред, Ю.** Социоллингвистика [Текст] / Ю. Манфред. – Киев: Вища шк., 1987. – 200 с.
123. **Манькофская, З. В.** Введение и теорию межкультурной коммуникации (вербальные и невербальные аспекты) [Текст]: учеб.пособие / З. В. Маньковская. – М.: МГУП, 2007. – 168 с.
124. **Марченко, Е. И.** Сопоставительный анализ ключевых концептов кыргызской и русской лингвокультур (на основе семантико-когнитивного анализа паремиологических выражений) [Текст] / Е. И. Марченко // Вест. ОшГУ. – 2013. – №2. – С.55-58.

125. **Маслова, В. А.** Введение в лингвокультурологию [Текст] / В. А. Маслова. – М.: Наследие, 1997. – 207 с.
126. **Маслова, В. А.** Лингвокультурология В. А. Маслова. – М.: Изд. центре Академия, 2001. – 208 с.
127. **Маслова, В. А.** Современные направления в лингвистике [Текст]: учеб. пособие для студ. ВУЗ. – М.: Изд. центр Академия, 2007. – 208 с.
128. **Мацумото, Д.** Человек, культура, психология. Удивительные загадки, исследования и открытия [Текст] / Д. Мацумото. – СПб.: Прайм – ЕВРОЗНАК, 2008. – 668с.
129. **Мельникова, А. А.** Язык и национальный характер. Взаимосвязь структуры языка и ментальности [Текст] / А. А. Мельникова. – СПб.: Издательство Речь, 2003. – 320 с.
130. **Мечковская, Н. Б.** Социальная лингвистика. 2-издание испр. [Текст] / Н. Б. Мечковская. – М.: Аспект-Пресс, 1996. – 207 с.
131. **Мискичекова, З. Я.** Поэтонимический контент в концептосфере билингукультурного мировидения Чингиза Айтматова [Текст] / З. Я. Мискичекова // Русский язык в билингвальном протранстве Кыргызстана и Центральной Азии: опыт, поиски, решения. – 2023. – С. 16-20.
132. **Мусаев, С. Ж.** Түркүн пикир түрмөктөрү [Текст] / С. Ж. Мусаев. – Б., 2014.– 268с.
133. **Мырзакматов, А. А.** Вербалдык эмес компоненттердин кыргыздын этикетиндеги орду [Текст] / А. А. Мырзакматов // Наука. Образование. Техника. – 2000. – 14-16 б.
134. **Никитина, С. Е.** Языковое сознание и самосознание личности в народной культуре: само моделирование [Текст] / С. Е. Никитина, отв. Ред. Д. Н. Шмелев // Язык и личность / Отв. ред. Д. Н. Шмелев. – 1989. – С. 34-40.
135. **Нишанова, Г.** Концепт «вежливость» в разных лингвокультурах и особенности его перевода [Текст] / Г. Нишанова // Язык и культура XXI века. Сб. науч. ст. –2019. – С.99-106.

136. **Панфилов, В. З.** Философские проблемы языкознания [Текст] / В. З. Панфилов. – М.: Наука, 1977. – 287 с.
137. **Пигалев, А. И.** Образ Америки в культурологической концепции Ойгена Розенштока-Хюсси [Текст] / А. И. Пигалев // Americana: Сб. ст. по истории и культуре стран американского континента. – Вып. 1. – 1997. – С. 65-71.
138. **Попова, З. Д.** Язык и национальная картина мира [Текст] / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – 3-е изд. – Воронеж, 2003. – 61 с.
139. **Потебня, А. А.** Мысль и язык. Харьков [Текст] / А. А. Потебня // Гос. изд. Украины, 1913. (IV, 2), – 225 с.
140. Русские писатели о языке [Текст] / под ред. Б. В. Томашевского и Ю. Д. Левина. – Л.: Сов. писатель, 1954. – 460 с.
141. **Рыжков, В. А.** Особенности стереотипизации, необходимо сопровождающей социализацию индивида в рамках определенной национально-культурной общности [Текст] / В. А. Рыжков // Языковое сознание: стереотипы и творчество. – М., 1988. – С. 15-23.
142. **Рысбаев, С.** Улуулардан таберик: кыргыздын этнографиялык түшүнүктөрүнөн [Текст] / С. Рысбаев, К. Ибрагимова, Б. Асранкулова. – Бишкек, 2016. – 256 б.
143. **Сабирова, В. К., Эрназарова, Г. Б.** Социально-культурные процессы в языковой сфере этнических общностей [Текст] / В. К. Сабирова // Вест. КНУ. – 2014. – Спец. вып. – С. 274-276.
144. **Сабитова, З. К.** Лингвокультурология [Текст]: учеб. / З. К. Сабитова. – М.: Флинта: Наука, 2013. – 528 с.
145. **Саламакина Э. В.** Особенности и перспективы развития межкультурной коммуникации России и Узбекистана [Текст] / Э. В. Саламакина // Актуальные научные исследования в современном мире. – 2001. – №12-5(68). – С. 104-109.

146. **Сейитбекова, С. С.** Национально-культурная и эмоционально-оценочная семантика в сфере местоименных лексем [Текст] / А. К. Зулпукарова, С. С. Сейитбекова // Вест. Иссык-Кульского ГУ им. К. Тыныстанова. – Каракол, 1995. – С. 65-68.

147. **Сейитбекова, С. С.** Отражение этнического менталитета в теологических концептах языка и [Текст] / С. С. Сейитбекова, К. Зулпукаров, А. А. Калмурзаева // Сб. науч. труд фак-та русской филологии ОшГУ. – 2010. – Вып.2. – С.7-18.

148. **Сейитбекова, С. С.** Взаимодействие личности и культуры [Текст] / Г. С. Байтикова, Т. Т. Дыйканбаева // Вест. КНУ им. Ж. Баласагына. – 2011. – №4(1). – С. 101-106.

149. **Сейитбекова, С. С.** Роль языка в межкультурной коммуникации [Текст] / С. С. Сейитбекова // Изв.вузов Кыргызстана. – 2017. – № 10. – С. 178-180.

150. **Сейитбекова, С. С.** Этнолингвокультурная специфика этикетного приветствия в современном коммуникативном дискурсе [Текст] / С. С. Сейитбекова // В сб.: Современное языковое образование: инновации, проблемы, решения. Мат.Х междун.научно-практ.конф. – 2019. – С. 257-262.

151. **Сейитбекова, С. С.** Этнокультурная семантика фона фразеологических слов / С. С. Сейитбекова, В. К. Сабирова [Текст] / С. С. Сейитбекова // Сб. мат. I Азиатского междун. форума "Новые горизонты РКИ". Сб. мат. форума. отв. ред. С. М. Петрова, М. С. Соловьева. – 2022. – С. 219-223.

152. **Сейитбекова, С. С.** Кыргыз жана англис тилдериндеги мезгил, убакыт категорияларынын чагылдырылышы [Текст] / С. С. Сейитбекова // Вест. Жалал-Абадского ГУ. – 2022. – №3 (52). – С. 108-114.

153. **Сейитбекова, С. С.** Метод новизны в системе коммуникативного обучения иноязычной культуре [Текст] / С. С. Сейитбекова // Вест. Иссык-Кульского ун-та. – 2022. – №52-1. – С. 262-268.

154. **Сейитбекова, С. С.** Тил, маданият жана коммуникация [Текст] / С. С. Сейитбекова // Вест. ОшГУ. – 2022. – № 2. – С.200-206.
155. **Сейитбекова, С. С.** Чет элдик маданиятты коммуникативдик окутуунун кырдаалдык методу [Текст] / С. С. Сейитбекова, В. К. Сабирова // Ключевые приоритеты теоретического и прикладного языкознания в лингвоэтнокультурном пространстве Кыргызстана. Мат. междунаучно-практ. конф., посв. 75-летию со дня рожд. директора Центра лингв. исслед., проф. ОшГУ Зулпукарова, К. З. – 2022. – С.319-325.
156. **Серебренников, Б. А.** О материалистическом подходе к явлениям языка [Текст] / Б. А. Серебренников. – М.: Наука, 1983.
157. **Сиротинина, О. Б., Гольдин, В. Е.** Социолингвистические основы культурно-речевой политики [Текст] / О. Б. Сиротинина, В. Е. Гольдин // Проблемы языковой жизни Российской Федерации и зарубежных стран: Мат. XIII Всемирному конгрессу социологов (Германия, Билефельд, 18-23 июля 1994 г.). – 1994. – С.104-109.
158. **Сиротинина, О. Б.** Социолингвистический фактор в становлении языковой личности [Текст] / О. Б. Сиротинина // Языковая личность: социолингвистические и эмотивные аспекты. Сб. науч. тр. – 1998. – С. 3-9.
159. **Слышкин, Г. Г.** От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе [Текст] / Г. Г. Слышкин. – М.: Academia, 2000. – 128 с.
160. **Слышкин, Г. Г.** Лингвокультурные концепты и метаконцепты [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Г. Г. Слышкин. – Воронеж, 2004. – 35 с.
161. **Сорокин, Ю. А.** Стереотип, штамп, клише: К проблеме определения понятий [Текст] / Ю. А. Сорокин // Общение: Теоретические и прагматические проблемы. – М., 1978. – С. 133-138.
162. **Сорокин, П. А.** Человек. Цивилизация. Общество [Текст] / П. А. Сорокин. – М.: Изд-во полит, лит. 1992. – 543 с.

163. Социология в России: Социальные традиции русской народной жизни и менталитет россиянина [Текст] / Г. В. Осипов, А. В. Кабыща, М. Р. Тульчинский и др. // Социология. – 1995. – С. 162-169.
164. **Степанов, Ю. С.** Константы. Словарь русской культуры [Текст] / Ю. С. Степанов. – М.: Шк. Яз. рус. культуры, 1997. – 824 с.
165. **Стернин, И. А.** Введение в речевое воздействие [Текст] / И. А. Стернин. – Воронеж, 2001. – 312 с.
166. **Стернин, И. А.** Основные направления и перспективы развития когнитивных исследований в Кыргызстане [Текст] / И. А. Стернин, М. Дж. Тагаев, У. Дж. Камбаралиева // Кыргызский и русский языки: Горизонты взаимодействия. – 2015. – С.30-42.
167. **Стефаненко, Т. Г.** Социальные стереотипы и межэтнические отношения [Текст] / Т. Г. Стефаненко [Текст] / Т. Г. Стефаненко // Общение и оптимизация совместной деятельности. – 1987. – С. 242-250.
168. **Сулайманкулова, А. Н.** Лингвокультурологические аспекты речевого этикета [Текст] / А. Н. Сулайманкулова // Вест. КНУ им. Ж. Баласагына. Сер. 5. Выпуск 4. Естественные и гуманитарные науки. – 2010. – Вып.4. – С. 181-184.
169. **Сумарокова, О. Л., Душна, О. В.** Особенности позиционирования русского языка среди народов Средней Азии в имперский период [Текст] / О. Л. Сумарокова, О. В. Душна // Русский язык в билингвальном протранстве Кыргызстана и Центральной Азии: опыт, поиски, решения. – 2023. – С. 244-254.
170. **Сусов, И. П.** Личностные аспекты языкового общения [Текст] / И. П. Сусов. – К., 1989. – 161с.
171. **Сухих, С. А., Зеленская В. В.** Прагмалингвистическое моделирование коммуникативного процесса [Текст] / С. А. Сухих, В. В. Зеленская. – Краснодар: Изд-во Кубан. ГУ, 1998. – 160 с.

172. **Сыдыков, А. Н.** Этнолингвистика: опыт ретроспективы [Текст]: моногр. / А. Н. Сыдыков. – Бишкек: [б. и.], 2011. – 236 с.
173. **Сыдыков, А. Н.** Этнолингвистическая специфика лексики кыргызского и русского языков [Текст]: дис... д-ра филол. наук / А. Н. Сыдыкова. – Б., 2013. – 299 с.
174. **Сыдыкова, Ч. Т.** Лингвокультурная специфика речевого поведения (на материале кыргызского и русского языков) [Текст]: автореф. дисс... канд.филол.наук / Ч. Т. Сыдыкова. – Бишкек, 2010. – 24 с.
175. **Тагаев, М. Дж.,** Темиркулова Ы. А. Межкультурная коммуникация на постсоветском пространстве (на примере Республики Кыргызстан) [Текст] / М. Дж. Тагаев, Ы. А. Темиркулова // Вест. Кемеровского ГУ культуры и искусств. – 2008. – №6. – С. 8-11.
176. **Тагаев, М. Дж.** Образ мира в языковом сознании киргизов через призму телесного кода культуры [Текст] / М. Дж. Тагаев // Языки в диалоге культур. – 2017. – С.127-136.
177. **Тагаев, М. Дж.** Конкуренция и семиозис языковых знаков в билингвальном сознании [Текст] / М. Дж. Тагаев // Русский язык в билингвальном пространстве Кыргызстана и Центральной Азии: опыт, поиски, решения. – 2023. – С. 271-279.
178. **Телия, В. Н.** Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты [Текст] / В. Н. Телия. – М.: Шк. «Яз. рус. культуры», 1996. – 286 с.
179. **Тентимишова, А. К.** Картина мира и языковая картина мира [Текст] / А.К. Тентимишова // Научные исследования: от теории к практике: сб. мат. VIII Междун. научно-практ. конф. – 2016. – №2-2 (8). – С. 48-53.
180. **Тентимишова, А. К.** Концепт и концептосфера в исследованиях ученых лингвистов / А. К. Тентимишова // Научно-методический журнал «Концепт». – 2016. – №17. – С. 226-230.

181. **Тер-Минасова, С. Г.** Язык и межкультурная коммуникация [Текст] / С. Г. Тер-Минасова. – М.: Слово/Slovo, 2000. – 262 с.
182. **Толстая, С. М.** Стереотип в этнолингвистике [Текст] / С. М. Толстая // Речевые и ментальные стереотипы в синхронии и диахронии: тезисы конференции. – 1995. – С. 124-127.
183. **Толстой, Н. И.** Этнолингвистика в кругу гуманитарных дисциплин [Текст] / Н. И. Толстой // Русская словесность: Антология. – М.: Academia. 1997. – 320 с.
184. **Томахин, Г. Д.** Теоретические основы лингвострановедения (на материале лексических американизмов английского языка) [Текст]: дис. ... д-ра филол. наук / Г. Д. Томахин. – М., 1984. – 32 с.
185. **Төлөкова, Э. Т.** Некоторые особенности фреймовых и сценарных слотов кыргызского языка (на примере обычаев и обрядов кыргызского народа) [Текст] / Э. Т. Төлөкова // Язык. Культура. Этнос. – 2017. – Вып. 12. – С. 145-154.
186. **Тулеева, Ч. С.** К вопросу языкового выражения эмоций отражение национального менталитета (на материале междометий) [Текст] / Ч. С. Тулеева // Язык, культура, этнос: к 65-летию юбилею проф. З. К. Дербишевой. – 2017. – С. 304-311.
187. **Филлмор, Ч.** Фреймы и семантика понимания // Когнитивные аспекты языка. – М.: Прогресс, 1988. – С. 52-92.
188. **Философский энциклопедический словарь** [Текст] / акад. Л. Ф. Иличев. – М.: Сов. энцикл., 1983. – 840 с.
189. **Фрейд, З. Я.** Я и Оно [Текст] / З. Я. Фрейд. – М.: ЭКСМО-Пресс; Харьков, 1998. – 1040 с.
190. **Фромм, Э.** Мужчина и женщина [Текст] / Э. Фромм. – М.: Изд-во АСТ, 1988. – 378 с.

191. **Фурманова, В. П.** Межкультурная коммуникация и языковая прагматика в теории и практике преподавания иностранного языка [Текст]: дис. ... д-ра пед. наук / В. П. Фурманова. – М., 1994. – 475 с.
192. **Халеева, И. И.** Основы теории обучения пониманию иноязычной речи (подготовка переводчиков) [Текст] / И. И. Халеева. – М.: Высш. шк., 1989. – 238 с.
193. **Хапёрская, Л. А.** Билингвизм в Киргизской Республике: политологический аспект [Текст] / Л. А. Хапёрская // Язык, культура, этнос. – 2017. – Вып.12. – С. 304-311.
194. **Хроленко, А. Т.** Основы лингвокультурологии [Текст]: учеб. пособие / А. Т. Хроленко; ред. В. Д. Бондалетов. – 5-е изд. – М.: Флинта: Наука, 2009. – 181 с.
195. **Хьелл, Л., Зиглер, Д.** Теории личности. – СПб.: Питер Пресс, 1997. – 608 с.
196. **Шайбекова, Д. Д.** Европоцентризм и его отражение в языке и коммуникации [Текст] / Д. Д. Шайбекова // Вест. КНУ. – 2014. – Спец. вып. – С. 292-296.
197. **Шакиров, К. С.** Актуальность изучения английского языка в информатике в эпоху цифровой технологии [Текст] / К. С. Шакиров // Ч. Айтматов и мировая литературы. Мат. Междун. научно-практ. конф. – 2023. – С. 336-338.
198. **Шаманова, М. В.** Национальная специфика отражения концепта «общение» в лексико-фразеологической системе языка [Текст] / М. В. Шаманова // Язык и сознание. – Вып. 2. – Воронеж, 1999. – С. 52-54.
199. **Шамне, Н. Л.** Актуальные проблемы межкультурной коммуникации [Текст] / Н. Л. Шамне. – Волгоград: Изд-во Волгогр.ГУ, 1999. – 206 с.

200. **Шамне, Н. Л.,** Милованова, М. В. Особенности адаптации студентов в иной культурной среде [Текст] / Н. Л. Шамне, М. В. Милованова // *Americana*. – Вып. 2. – 1998. – Вып.2. – С. 392-398.
201. **Шаповалов, В. Ф.** Россиеведение [Текст]: учеб, пособие для вузов / В. Ф. Шаповалов. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2001. – 576 с.
202. **Шарков, Ф. И.** Коммуникология. Основы теории коммуникации [Текст] / Ф. И. Шарков. – Дашков и Ко, 2009.
203. **Шахарман, А. П.** Изучения понятия «дискурс» [Текст] / А. П. Шахарман // *Школа мысли. Альманах гуманитарного знания*. – 2010. – №9. – С. 78-81.
204. **Шаховский, В. И.** Текст и его когнитивно-эмотивные метаморфозы [Текст] / В. И. Шаховский, Ю. А. Сорокин, И. В. Томашева. – Волгоград: Перемена, 1998. – 148 с.
205. **Швейцер, А. Д.** Литературный английский язык в США и Англии [Текст] / А. Д. Швейцер. – М.: Высш. шк., 1971. – 200 с.
206. **Швейцер, А. Д.** Социальная дифференциация английского языка в США [Текст] / А. Д. Швейцер. – М.: Наука, 1983. – 216 с.
207. **Шейгал, Е. И.** Семиотика политического дискурса [Текст] / Е. И. Шейгал. – Волгоград, 2000. – 367 с.
208. **Шейман, Л. А.** О «национальных картинах мира» и об их значении для курса русской литературы в нерусских школах [Текст] / Л. А. Шейман // *Вопросы преподавания русского языка и литературы в кыргызской школе*. – Вып. 6. – Ф.: Мектеп, 1976. – С. 37-103.
209. **Шейман, Л. А.** К проблеме межкультурной интерференции [Текст] / Л. А. Шейман // *Психолингвистика и межкультурное взаимодействие*. – 1991. – С. 330-331.
210. **Шейман, Л. А.** Этнокультуроведение: Педагогическое сопряжение языков и культур [Текст] / Л. А. Шейман: в 2-х частях. – Часть I. – Бишкек, 2013. – 305 с.; Часть II. – Бишкек, 2013. – 306 с.

211. **Шенк, Р.** К интеграции семантики и прагматики [Текст] / Р. Шенк, Л. Бирнбаум, Дж. Мей // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XXIV. Компьютерная лингвистика. – 1989. – С. 32-47.
212. **Шестаков, А. А.** Контroversы идентичностей: родина и отечество в российской пост-коммунистической культуре [Текст] / А. А. Шестаков // Поволжский журнал по философии и официальным наукам. – 1998. – <http://www.ssu.samara.ru/research/philosophy/vjpss/htm>. – Загл.с экрана.
213. **Шилихина, К. М.** Вербальные способы модификации поведения и эмоционально-психологического состояния в российской и американской коммуникативных культурах [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / К. М. Шилихина. – Воронеж, 1999. – 182 с.
214. **Эргешева, С. Б.** Паремияларда антонимдик концепттер аркылуу тилдик дүйнө сүрөтүнүн жана менталдык пропозициянын берилиши [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / С. Б. Эргешева. – Б., 2010. – 19 с.
215. **Adler, P. S.** Beyond Cultural Identity: Reflections on Cultural and Multicultural Man [Text] / P. S. Adler. – Honolulu: East-West Center, 1974. – 165 p.
216. **Bennet, M. J.** Towards Ethnorelativism: A Developmental Model of Intercultural Sensitivity // Education for the Intercultural Experience [Text] / M. J. Bennet, ed. by R. M. Paige // U.S.A. Intercultural Press. – 1993. – P. 21-71.
217. **Bootzin, R. R.** Psychology Today [Text] / R. R. Dootzin, G. H. Dower, J. Crocker et al. – NY. etc.: McGraw-Hill, Inc., 1991. – 800 p.
218. **Bryson, B.** Made in America: An Informal History of the English Language in the United States [Text] / B. Bryson. – NY: William Morrow and Company, Inc., 1994. – 417 p.
219. **Commager, H. S.** The American Mind: The Interpretation of American Thought and Character Since the 1880's [Text] / H. S. Commager. – New Haven and London: Yale University Press, 1950. – 476 p.

220. **Coulombus, T. A.**, Wolfe, J. H. Introduction to International Relations [Text] / T. A. Coulombus. – Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall, 1990. – 412 p.

221. **Crystal, D.** English as a Global Language [Text] / D. Crystal. – Cambridge [England]; NY: Cambridge University Press, 1997. – 150 p.

222. **Crystal, D.** The Cambridge Encyclopedia of Language [Text] / D. Crystal. New York; Por Chester; Melbourne; Sydney; Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 472 p.

223. **Dahl, S.** Communications and Culture Transformation. Cultural Diversity, Globalization and Cultural Convergence. Project presented to the European University, Barcelona. June 1998. Retrieved February 27, 1999 from the World Wide Web [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.stephweb.com/capstone/index.htm\(/1.htm,/2.htm,/3.htm,/4.htm,/5.htm,/6.htm\)](http://www.stephweb.com/capstone/index.htm(/1.htm,/2.htm,/3.htm,/4.htm,/5.htm,/6.htm)). – Загл. с экрана.

224. Doing Business Internationally: The Resource Book to Business and Social Etiquette [Text] / Training Management Corporation. Princeton, N.J.: Princeton Training Press, 1997. – 472 p.

225. **Fettes, M.** Can Language Policy and Planning Become Interlingual? Retrieved June 9, 2000 from the World Wide Web [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://esperantic.org/esf/ism2.htm\(2000a\)](http://esperantic.org/esf/ism2.htm(2000a)). – Загл. с экрана.

226. **Fettes, M.** Stabilizing What? An Ecological Approach to Language Renewal. Retrieved May 1, 2000 from the World Wide Web [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://esperantic.org/~mfettes/SIL.htm\(2000b\)](http://esperantic.org/~mfettes/SIL.htm(2000b)). – Загл. с экрана.

227. **Gamble, T. K.** and Gamble M. Communication Works [Text] / T. K. Gamble, M. Gamble. – 3rded. NY, etc. bMcGraw-Hill, Inc. – 2001. – 495 p.

228. **Gebner, G.** The Image of Russians in American Media and The «New Efcoch» [Text] / G. Gebner // Beyond the Cold Mar: Soviet and American Media Images. – 1991. – P. 31-35.

229. **Hall, E. T.** The Silent Language [Text] / E. T. Hall. – NY: Doubleday, 1959. – 240 p.
230. **Hart, A.** Life Is Not All Differences [Text] / A. Hart // English. – 1998. – №3. – P. 4.
231. **Hart, W. B.** Intercultural Computer-Mediated Communication (ICCMC) [Text] / W. Hart // The Edge: The E-Journal of Intercultural Relations. – 1998. – Vol.1. – No4, HART-LLCOMnunications. Retrieved February 21, 1999 from the World Wide Web: <http://www.hart-li.com/biz/theedge/> – Загл. с экрана.
232. **Hirsch, E. D., Jr.** Cultural Literacy [Text] / ED. Hirsch. – NY.: First Vintage Books Edition, 1988. – 253 p.
233. **Hoopes, D. S.** Intercultural Communication Concepts and the Psychology of Intercgltural Experience [Text] / D. S. Hoopes, ed. by M. D. Pusch // Multicultural Education: A Cross Cultural Training Approach. – 2002. – P. 10-35.
234. **Jones, S. D.** Finding Success in Russia. Retrieved February 21, 1999 from the World Wide Wbb [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ewbs.com/index.html>. – Загл. с экрана.
235. **Klyukanov, I. E.** A Systems Approach to Multicultural Education // The Edge: The E-Journal of Intercultural Relations, Vol. 1, 2, HART-LI. COMmunications. Retrieved February 27, 1999 from the World Wide Web [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.hart-li.com/biz/theedge>. – Загл. с экрана.
236. **Light, D.** Sociology [Text] / D. Light, S. Keller. – 5th ed. – NY.: Alfred A. Knopf, 1989. – 706 p.
237. **Llewellyn, M.** Riders to the Midnight Sun: From the Black Sea to the Russian Arctic [Text] / M. Llewellyn. – New Holland Publishers Australia) Pty Ltd., 2000. – 208 p.

238. **Martin, J. N.,** Nakayama T. K. Intercultural Communication in Contexts [Text] / J. N. Martin. – 2nd ed. Mountain View, California: Mayfield Publishing Company, 1999.
239. **Mead, M.** The Application of Anthropological Techniques to Cross-National Communication [Text] / M. Mead. – NY.: The Harper and Row Reader, 1988. – P. 135-150.
240. **Montaigne, F.** Reeling in Russia [Text] / F. Montaigne. – NY.: St. Martin's Grifln, 1998. – 275 p.
241. **Moss, N.** British American Language Dictionary [Text] / N. Moss. – Lincolnwood, Illinois: Passport Books, 1991. – 659 p.
242. **Nehru, J.** Toward Freedom: TheAutobiography of Jawaharlal Nehru [Text] / J. Nehru. – NY: The John Day Company, 1941. – 16 p.
243. **Nystrom, C. L.** Symbols, Thoughtland Reality: The Contributions of Benjamin Lee Worf and Susanne K. Langerto Media Ecology [Text] / C. L. Nystrom // The Intellectual Roots of Media Ecology. The New Jersey Journal of Communication. – 2000. – Vol.8, No.1. – P 8-33.
244. **Richmond, Y.** From Nyet to Da: Understanding the Russians [Text] / Y. Richmond. – Yarmouth, Maine: Intercultural Press, 1996. – 191 p.
245. **Rourke, C. M.** American Humor [Text] / C. M. Rourke. – Tallahassee: Florida State University Press, 1986. – 334 p.
246. **Schumann, J.** The Implications of Interlanguage, Pidginization and Creolization for the Study of Adult Language Acquisition [Text] / J. Schumann // TESOL Quarterly. – 1974. – Vol. 8 (2). – P. 145-152.
247. **Shestakov, V.** Russians Discovering America [Text] / V. Shestakov // Russia and the West: the Dialogue of Cultures. – 1995. – P. 26-32.
248. **Shipler, D. K.** Russia: Broken Idols, Solemn Dreams [Text] / D. K. Shipler. – Penguin Books, 1989. – 462 p.
249. **Steiner, G.** After Babel. Aspects of Language and Translation [Text] / G. Steiner. – London: Oxford University Press, 1975. – 507 p.

250. **Stephen, W. G.**, Abalakina-Paap M. Russia and the West [Text] / W. G. Stephen, M. Abalakina-Paap, ed. by D. Landis and R. S. Bhagat // Handbook of Intercultural Training 1996. – P. 366-382.
251. **Storti, C.** Cross-Cultural Dialogues: 74 Brief Encounters with Cultural Difference [Text] / C. Storti. – Yarmouth: Intercultural Press, 1994. – 140 p.
252. **Tannen, D.** You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation [Text] / D. Tannen. – NY.: Ballantine Books, 1990. – 330 p.
253. **Tocqueville, A.** Democracy in America [Text] / A. Tocqueville. – NY.: The Modern Library, 1981. – 605 p.
254. **Truby, H. M.** Speechprint Spectrography Confirms Idiolect in Dialect Study and Speaker Recognition [Text] / H. M. Truby // Language Variation in North American English Research and Teaching: The Modern Association of America. – 1993. – Vol.4. – P. 37-54.
255. **Weaver, IIR. L.** Understanding Interpersonal Communication [Text] / IIR. L. Weaver. – 7th edition. Harper Collins College Publishers, 1996. – 529 p.
256. **Wierzbicka, A.** Understanding Cultures Through Their Key Words [Text] / A. Wierzbicka. – NY.: Oxford, 1997. – 317 p.
257. **Wilson, B.** Trouble in Transylvania: A Cassandra Reilly Mystery [Text] / B. Wilson. Seattle: Seal Press, 1993. – 277 p.
258. **Zanden, J. W.** The Social Experience: An Introduction to Sociology [Text] / J. W. Zanden. – 2nd ed. NY, etc.: McGraw-Hill Publishing Company, 1990. – 663 p.
259. [<https://cyberleninka.ru/article/n/yazyk-vsemirnogo-obscheniya-i-ego-funktsionalnoe-naznachenie-v-etnicheskih-i-natsionalnyh-kulturah>].